

Könyv és könyvtár

XI.
1977

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

XI.

DEBRECEN

1977

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
KÖNYVTÁRÁNAK ÉVKÖNYVE

Szerkesztette
CSÚRY ISTVÁN

Szerkesztőbizottság
CSÚRY ISTVÁN (szerkesztő), B. ANGYAL KATALIN, GOMBA SZABOLCSNÉ (társszerkesztő),
KOROMPAY GÁBORNÉ, MOLNÁR FERENC, OJTOZI ESZTER

A kötet lektorai
BÁN IMRE, BORZSÁK ISTVÁN, FÜLÖPNÉ CSANAK DÓRA, HAVASI ZOLTÁN,
JULOW VIKTOR, PANDÚR JÚLIA, PAPP GÉZA, SOÓS PÁL, ZSIDAI JÓZSEF

TANULMÁNYOK

AZ 1910-ES NÉPKÖNYVTÁRI CÍMJEGYZÉK IDEOLÓGIÁJA

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa 1910-ben bocsátotta közre egyik legjelentősebb szakmai kiadványát, a *Népkönyvtári címjegyzéket* Gulyás Pál szerkesztésében.* Ez a mű összegzője, reprezentatív kifejezője az uralkodó osztály lefelé irányuló művelődési politikájának, elsősorban az államilag létrehozott, hivatalosan támogatott népkönyvtárak ideológiájának. A jegyzék igazi jelentőségét csak akkor érthetjük meg, ha a kor politikai, eszmei, irodalmi viszonyainak összefüggéseiben vizsgáljuk.

A kiegyezéstől az első világháborúig terjedő időszakot az uralkodó réteg fokozódó konzervativizmusa, nacionalizmusa, sovinizmusa határozza meg. A magyar kis- és középnemesség a reformkorban haladó szerepet töltött be, Világos után azonban „a nemesi-középnemesei rétegből mind jobban kihalt a haladó elem, . . . egyre jobban előtérbe került az Ausztriával való kiegyezés szükségessége, s vele párhuzamosan az az igény, hogy fenn kell tartani a vármegyei dzsentri uralmát — annak ellenére, hogy történelmi hivatását már teljesen elvesztette”.¹ Bár a hatalom igazi birtokosa a nagybirtokos arisztokrácia és a főpapság, a hatalom gyakorlása, a kormányzás és a közigazgatás túlnyomó részben a középnemesség — ahogyan a 80-as évektől nevezik: a dzsentri kezében volt. A kiegyezés során nem történt meg a feudális keretek felszámolása, megoldatlan maradt a nemzeti függetlenség kérdése és a nemzetiségek ügye. Ezek a tehertételek akadályozták a magyar társadalom fejlődését, a polgári demokratikus vívmányok érvényesülését. Az Ausztriához való abszolút hűséget csak kicsinyes közjogi harcok és parlamenti obstrukciók zavarták meg. A társadalom égető problémáinak a megoldásával senki nem tördött. Ahogyan 1905-ben, első parlamenti felszólalásában Áchim L. András elmondta, a katonai és egyéb sérelmek helyett fontosabb feladat lett volna a gazdasági nyomorúság, a földműves és ipari proletárok helyzetének javítása és az általános választójog.² Az uralkodó osztály nem vette komolyan a társadalmi feszültségek jelzéseit: Szántó Kovács János

* Gulyás Pál: *Népkönyvtári címjegyzék*. A népkönyvtárak és kisebb közkönyvtárak részére ajánlható művek magyarázatos jegyzéke. Bp. 1910, Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Tanácsa, 596 l.

¹ Lukács György: *Magyar irodalom — magyar kultúra*. 1970. 620. l.

² Horváth Zoltán: *Magyar századforduló*. 1961. 372. l.

nos mozgalmát, az alföldi és dunántúli aratósztrájkokat, az óriási méreteket öltő kivándorlást. 1901-ben már több mint 70 000 kivándorlót tartottak hivatalosan számon.³ A munkásmozgalom erősödését fejezte ki 1890-ben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása. 1897-ben, a millenniumi ünnepségek után egy évvel Budapesten megtartották az első földmunkáskongresszust. Az uralkodó osztály semmiféle engedményre nem volt hajlandó, a tömegek elégedetlenségét lázadásnak tekintette és erőszakkal fékezte meg. Az 1897-es aratósztrájk megtorlásaként egy év múlva elfogadták a Darányi-féle mezőgazdasági munka-törvényt, amely megvonta a mezőgazdasági munkások szervezkedési- és sztrájkjogát, a szabad szerződés kötés jogát, lehetőséget adott a földbirtokosnak a munka felvételének erőszakos kikényszerítésére.⁴

A szűk látókörű nacionalizmus, a nemzetiségek ellen irányuló sovinizmus, a műveletlen, virtuskodó dzsentri életforma az egész magyar közéletre, sőt a szellemi, a művészeti és a tudományos élet fejlődésére is rányomta a bélyegét. A lassan kialakuló polgári középosztály is a dzsentri életszemléletet tekintette az „úri” élet mintájának, ezt igyekezett utánozni. Ennek a kifejezője volt az akadémikus historizmus a festészetben, a magyar nótá a zenében.

A hivatalos irodalom és intézményei szintén a dualizmus politikai szolgálatában állottak. A vezető szerep a népnemzeti iskoláé, de ekkorra már semmi köze Aranyhoz, sőt lényegében az „irodalmi Deák-párt” vezéralakjához, Gyulai Pálhoz sem. Mint a legújabb irodalomtörténeti kézikönyv megállapítja, „a népies-nemzeti irodalom az utolsó századnegyedben támogatója, hűséges kiszolgálója lett az apologetikus-konzervatív, vagy nyíltan reakciós politikai törekvéseknek”.⁵ Megelőzte ezt a folyamatot az esztétikai elvek megmerevedése. Az eszményítés jegyében elhatárolták magukat az európai irodalom újabb irányaitól, hevesen támadták a romantikát, de elzárkóztak a francia realizmustól, Balzac, Stendhal, Flaubert műveitől is. Kizártak az irodalomból bizonyos témákat és életterületeket, többek között a nyomort, a városi, erősen szociális témákat, a társadalmi ellentmondásokat.

Az esztétikai konzervativizmus karöltve járt a politikai konzervativizmussal. A századfordulóra a népnemzeti irányzat fő ideológusa Beöthy Zsolt lett, akinek irodalomtörténeti kézikönyve *A magyar irodalom kistükre* (1896), fél évszázadig a tanárok kézikönyve és ezáltal nemzedékek gondolkodásának formálója lett. Az ő kezén a reformkorból örökölt nemzeti eszme nacionalizmussá, sovinizmussá sekélyesült. A nemzeti „külön lényeg” hangsúlyozásával irodalmunkat kivonta a világirodalmi értékmérésből. Véleménye szerint „A mi irodalmunknak nem hibátlan műalkotások létrehozásával kell hivatását teljesítenie, hanem a nemzeti érzés ébrentartásával, fokozásával, a nemzeti jellem és egység megőrzésével.” A nemzeti jelleg leghűbb kifejezői a másod- és harmadrangú tehetségek, „akiknek egyénisége a faji vonásokra nem gyakorol olyan átalakító befolyást”. Ilyen például Szabolcska Mihály és Herczeg Ferenc. Szerinte a magyar faj alaptulaj-

³ Horváth Zoltán i. m. 111. l.

⁴ Horváth Zoltán i. m. 595. l.

⁵ A magyar irodalom története. 4. köt. 1965. 927. l.

donsága az államalkotó készség és a konzervativizmus.⁶ Ezzel elzárta a közeledés lehetőségét a nemzetiségek irányába, de az egész európai fejlődés irányába is.

Mint látni fogjuk, a Címjegyzék a népnemzeti irányzat szemléletét tette magáévá, de ez nemcsak irodalmi, hanem politikai választást is jelentett: a haladástól, a társadalmi változásoktól, a forradalomtól, a néptömegek felemelkedésétől való félelmet. Egy filantróp jellegű könyvtárpolitika eszközeivel vállalta a nép politikai befolyásolását, a fennálló rend védelmét.

A népkönyvtárak fejlődése a dualizmus korában

A kiegyezés lehetőséget teremtett a közműveltség bizonyos elemeinek fejlődéséhez. 1868-ban megjelent a kötelező népiskolai oktatásról szóló törvény, amely legalább az írás-olvasás ismeretét biztosítani kívánta mindenki számára. Oktatási rendszerünk elmaradottsága miatt az eredmények szegényesek. 1870-ben az iskoláskorúaknak 44,5 %-a, 1910-ben 68,7 %-a tudott írni-olvasni.⁷

Könyvtáraink többsége Budapesten összpontosult, de a legrangosabb gyűjtemények sem feleltek meg a korszerű tudományos kutatás követelményeinek. Az anyagi eszközök szűkössége miatt az állomány hiányossá vált.⁸ A nagyobb városokban az egyletek, úri kaszinók hoztak létre könyvtárakat, de ezek nem tekinthetők korszerű nyilvános könyvtáraknak, mert többnyire csak egy zárt réteg könyvellátását vállalták. Ilyen könyvtárak voltak Kassán, Miskolcon, Hódmezővásárhelyen, Debrecenben, Szegeden, Pozsonyban. Temesvár nyilvános könyvtára 1910-ben már 28 000 kötettel rendelkezett.⁹ Az erősödő munkásosztály is megszervezte saját könyvtárait. A budapesti nyomdászkönyvtár még a kiegyezés előtt, 1865-ben jött létre. A parasztság körében az 1880–90-es években alakultak meg az agrárszocialista olvasókörok, amelyeknek nagy szerepe volt a forradalmi eszmék terjesztésében.¹⁰

A leghaladóbb könyvtári törekvések Szabó Ervin nevéhez fűződnek. A nyugati polgári demokráciák nagy nyilvános könyvtárainak mintájára Budapesten hasonló könyvtár létesítésén fáradozott. A Fővárosi Könyvtár keretein belül sikerült részben megvalósítania elképzeléseit.

A széles tömegek könyvtári ellátása megoldatlan volt. A megoldással először a művelődés társadalmi szervezetei, az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület, a Felvidéki, Délmagyarországi és a Dunántúli Közművelődési Egyesületek kísérleteztek. A magyarosítási politika részeként népkönyvtárak alapításával is foglalkoztak, de anyagi eszközökkel alig rendelkeztek.

⁶ Uo. 935–936., 938. l.

⁷ A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében. 1970. 77. l.

⁸ Szabó Ervin: Magyar nyelven megjelent könyvtártudományi, művelődéspolitikai cikkeinek, tanulmányainak és kritikáinak gyűjteménye. 1955. 214–218. l.

⁹ Temesvár sz. kir. városi könyvtár szak-címjegyzéke. 1–3. köt. 1904–1910.

¹⁰ Kiss Jenő: Az agrárszocialista olvasókörok történetéből. = M. Kszle. 1959. 2. 180–193. l.

A népkönyvtárak szükségességét a kormány is felismerte és azokat irányítása alá kívánta vonni. 1894-ben megalakult a múzeumok és könyvtárak szervezését előkészítő Országos Múzeumi és Könyvtári Bizottság, Széll Kálmán elnökletével.¹¹ Három év múlva Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztése alapján létrejött a múzeumok és könyvtárak egységes irányító szerve. A Magyar Könyvszemle is hírt adott az eseményről: „E szabályzat a törvényhatósági, községi, felekezeti és egyesületi múzeumok és könyvtárak felett az állami felügyelet gyakorlására országos Főfelügyelőséget, ez intézetek ügyének társadalmi úton leendő támogatására országos Tanácsot létesít.”¹² Így jött létre a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa és mellette az Országos Főfelügyelőség. Ez utóbbi hajtotta végre az Országos Tanács határozatait.¹³ A kormányzat nagyon fontosnak tartotta a népkönyvtárak és múzeumok ügyét, ezt bizonyítja, hogy mindig tekintélyes politikusok álltak a Tanács élén: először Széll Kálmán, 1901-től Berzeviczy Albert, 1903-tól Wlassics Gyula.

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa gondoskodott az államsegély felhasználásáról is. Az első években a már fennálló népkönyvtárakat és a közművelődési egyesületeket támogatták pénzsegéllyel. 1901-től — Berzeviczy Albert elnökségétől — új könyvtárakat is alapítottak. A földművelésügyi minisztérium által létesített gazdasági népkönyvtárak egy részét szintén a Tanács egészítette ki szépirodalmi olvasmányokkal. 1902-ben címjegyzéket adtak ki, amely 1905-ben, majd 1908-ban új, átdolgozott kiadásban is megjelent. Elkészítették a különböző nagyságrendű minta-népkönyvtárak tervét is.

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának tevékenysége fellendítette a népkönyvtárak ügyét, bár az eredményeket nem lehetett a fejlett nyugati országok könyvtáraival mérni. A Tanács az első világháború kitöréséig jelentős szervező és irányító szerepet töltött be. 1924-ben szűnt meg, már teljesen megváltozott történelmi körülmények között, miután a háborúban sok könyvtár elpusztult, vagy a békekötés után a szomszédos országok tulajdonába ment át.

A népkönyvtárak szervezésének anyagi alapjai

Magyarországon nem biztosította törvény a könyvtárak létesítéséhez és fenntartásához szükséges anyagi fedezetet. A városok és községek keveset áldoztak erre a célra. 1908-ban 500 vidéki könyvtár közül mindössze 29 kapott községi támogatást. A legnagyobb áldozatkészséget Hódmezővásárhely tanúsította: 1250 koronát fordítottak a könyvtárra. Több helységben 30—40, sőt mindössze 5-6 koronát adtak a könyvtár támogatására.

Gulyás Pál munkája: *Népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése* (1909), forrásértékű dokumentum a dualizmus kori népkönyvtárak szervezeti és anyagi kérdéseinek

¹¹ M. Kszle. 1894. 208. l.

¹² M. Kszle. 1898. 83—84. l.

¹³ Gulyás Pál: *Népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése*. 1909. 19—20. l.

tanulmányozásához. A népkönyvtárak létezését az állami segély biztosította, amelynek egyharmadát fordították könyvtárak alapítására. Az 1890-es években átlag 40 000 koronát, 1905-ben 71 000 koronát, 1907-ben 108 000 koronát fordítottak erre a célra. Az összes nagyobb része a közművelődési egyesületek támogatására, a gazdasági népkönyvtárak kiegészítésére, szekrények beszerzésére ment el. Kisebb összeget a könyvtárosok jutalmazására is biztosítottak. Gulyás Pál adatai szerint az Országos Tanács 1901 és 1909 között 408 népkönyvtárat létesített.¹⁴ Más egyesületek, intézmények alapításaival együtt összesen 4000 népkönyvtár működött az ország 16 000 községében. Az eredménnyel Gulyás sem elégedett: „Hazánk községeinek tehát éppen három negyedrésében nincs ingyenes népkönyvtár s a meglevők nagy része is elégtelen, vagy legalább is állandó fejlesztésre szorul.”¹⁵ A megoldást a községek, a társadalom és az egyesek áldozatkészségében látja.

Mennyit ért az évi 40, 60, vagy 100 000 korona, amellyel az Országos Tanács gazdálkodott? A könyvek ára változatos: vannak 30—40—60 filléres füzetek, de a valódi könyvek ára 2 és 6 korona között alakult. Gyakoriak a 10—12 koronás könyvek. A 300 korona értékű népkönyvtár 100 kötetből, a 400 korona értékű 143 kötetből állott. A budapesti népkönyvtárak 1907-ben 10 000 koronát fordítottak könyvbeszerzésre, ebből 5000 kötet gyarapodást értek el.¹⁶ A Fővárosi Könyvtár évi 40–50 000 koronát költött könyvbeszerzésre. A Deák Ferenc Szabadközműves Páholy 1913-ban 20 000 koronát adott fiókkönyvtár létesítésére.¹⁷ A népkönyvtárak ellátottsága nagyon rossz, a kevés pénz sok-száz könyvtár és egyesület között elaprózódott, jelentéktelen könyvgyűjtemények alakultak ki. Kovács Máté említi 1912-ből egy adatot: 2026 népkönyvtárban összesen 606 363 kötet volt, — ez könyvtáranként 294 kötetes átlagot jelent.¹⁸ Valószínű, hogy ebben több nagy városi könyvtár állománya is benne van. A népkönyvtárak állománya hosszabb távon nem gyarapodott, inkább csökkent. Ebbe a háború is beleszólt. 1920-ban a következő volt a helyzet:

Átcsatolt népkönyvtárak		Megmaradt népkönyvtárak	
száma	állománya	száma	állománya
3426	618 638 kötet	2535	492 395 kötet
Átlagos kötettség: 183		194	

A könyvtárak és az állomány nagyobb része a határokon túlra került. A veszteséget fokozták a háborúval járó pusztítások. Így az állomány a megmaradt könyvtárakban is átlag 100 kötettel csökkent.

¹⁴ Gulyás Pál, i. m. 22–23. l.

¹⁵ Gulyás Pál i. m. 24. l.

¹⁶ Szabó Ervin i. m. 122. l.

¹⁷ A könyv és könyvtár... 1970. 265. l.

¹⁸ Uo. 108. l.

Az állam által szervezett népkönyvtári hálózat egy filantróp színezetű, osztályjellegű művelődéspolitikai megvalósítója volt. Ez legnyíltabban a pécsi szabadtanítási konferencián jutott kifejezésre 1907-ben. A konferenciát a Szabad Lyceum és az Erzsébet Népakadémia¹⁹ hívta össze. 140 népműveléssel foglalkozó intézmény s egyúttal a legkülönbözőbb ideológiák képviselői voltak jelen. Klerikális, nacionalista, szabadgondolkodó, szocialista szervezetek és nézetek csaptak össze. A konferencia jegyzőkönyve — amely nyomtatásban is megjelent — az államilag irányított népkönyvtárügy ideológiájának egyik legfontosabb dokumentuma.²⁰

Az első napon a könyvtári és Múzeumi Szakosztály ülésén 220 résztvevő volt jelen. A nap legfontosabb eseménye Ferenczi Zoltán és Szabó Ervin felszólalása volt.

Ferenczi Zoltán irodalomtörténész, egyetemi tanár a hivatalos népnemzeti irányzat képviselői közé tartozott. Mint a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának tagja, kezdettől fogva a népkönyvtárak aktív szervezője volt. A népkönyvtári ideológia kialakításában és megvalósításában nagy részt vállalt. Pécsi előadásának címe: *Népkönyvtárak, vándorkönyvtárak, ezek szervezése és az esteli könyvtárak kérdése*.²¹ Kifejtette, hogy a népkönyvtár „a tanulásnak, az önművelésnek rendkívüli eszköze, az iskola után a legelső nemzet- és népnevelő intézmény.” Célja „hasznos és mulattató könyveknek mindekihez való eljuttatása, az olvasásnak a népesség minden rétegében való megkedveltetése”. „E célra eszközei: A népesség szellemi képességének és életviszonyainak megfelelő, kikölcsonzésre berendezett, megválogatott könyvtár és az ehhez kapcsolt olvasóterem, pártállás nélküli lapokkal.”

Mire neveljen ez a nemzet- és népnevelő intézmény, gondosan megválogatott könyvanyagával? A szülőfaluhoz való ragaszkodásra, házas erényekre, de arra is szolgál, hogy a nép „ne váljék könnyen hívő áldozattá csalog kezében”, s végül célja a „harc a magyar nemzetre végzetessé válható internacionálé és a nép kihasználása ellen”. Ferenczi szavaiból nagyon világosan kitűnnek a népkönyvtárak politikai céljai: a nép „szellemi képességének” megfelelő könyvekkel ellensúlyozni a társadalmi elégedetlenséget, megakadályozni a szocialista tanok terjedését. A népkönyvtárakat a legkisebb településekre szánták. A 2500-nál több lakossal bíró helységek számára már önálló épülettel, sőt olvasóteremmel rendelkező könyvtárakat javasolt Ferenczi: „Ezeket a könyvtárakat nem neveznök népkönyvtáraknak, hanem nyilvános könyvtáraknak; mert körük valóban egyetemesebb és a tudományos könyvtáraknál nem alsóbbrendűek... A nép szó ugyanis, noha nem helyesen, mégis némileg leszállítja a hozzákapcsolt intézmény fokát a közvéleményben...”

Ferenczi a német népkönyvtárakhoz hasonló, irányított népkönyvtárakat szánt a leg-

¹⁹ A Szabad Lyceum a szabadkőművesek által fenntartott művelődési egyesület. Az Erzsébet Népakadémia szintén jelentős népművelési egyesület volt, könyvtára pedig a főváros egyik leggazdagabb közművelődési könyvtára.

²⁰ A szabad tanítás Pécsen 1907-ben tartott Magyar Országos Kongresszusának naplója. Kiad. a Kongresszus Végrehajtó Bizottsága. Szerk. Vörösváry Ferenc. Bp. 1908, Franklin ny. XVI, 647 l.

²¹ Uo. 354–356. l.

szegényebb rétegeknek. Az ideológiai befolyásolás ugyanolyan eszközének tekintették, mint az egyházat vagy a népiskolát, ugyanakkor a megfelelő anyagi eszközöket nem biztosították.

Teljesen leplezetlenül fejt ki ugyanezeket a nézeteket Tóth Rezső, aki már Szabó Ervin után szólalt fel, reagált is előterjesztésének főbb gondolataira. Dagályos stílusa — ellentétben Ferenczi mértéktartóbb előadásmódjával — sokkal agresszívebbnek hat. Érdemes hosszabban idézni: „a magyar nép számára kívánunk könyvtárakat, a huszadik századbeli magyar nép számára; meg kell tehát neki adnunk, ami a legjobb meggyőződésünk szerint neki való: amit megért s a miben gyönyörködik, ami ismereteit s ezzel életerejét gyarapítja s ami lelke legnemesebb érzéseivel szól: századokon keresztül megőrzött vallásos hitéhez, századok megpróbáltatásaiban megedzett hazafiságához, verejtékével öntözött földje szeretetéhez; szíve annyi nemes érzéséhez, ami — Istennek hála — még mind megvan s legyen is meg sokáig a mi magyar népünkben s ami érzés épp úgy keres és kíván kielégítést, mint ahogy vágyik újabb és újabb ismeret után józan, okos túlzásokba nem igen csapó ismeretvágya.”²²

Tóth Rezső olyan korlátoznak, jámbornak, gyermeki lelkiületűnek mutatja be a magyar népet, amilyennek az uralkodó osztály látni szeretné. Egy ilyen népet úgy lehet irányítani, ahogyan éppen akarják. Ilyen szellemben tett javaslatot a népkönyvtárak állományának összeállítására is. Alapszinten csak a magyar klasszikusok néhány válogatott munkáját javasolta, és némi ismeretterjesztő irodalmat főként a magyar történelem és földrajz köréből. De magasabb szinteken is csak igen kevés ismeretterjesztő irodalom olvasását tartotta célszerűnek. Érdemes Szabó Ervinnek címzett éles megjegyzését idézni: gondosan meg kell válogatni a könyvtárak anyagát, mert „számunkra a magyar nép lelke nem kísérleti objektum, hogy a »világmozgató problémák legjobb képviselőiből« kiket ért meg és hogyan alakul ki ezek nyomán a vélemények harca; mi — tudva a könyv mérhetetlen hatását — igenis irányítani akarjuk, hogy mit olvasson, miben gyönyörködjék, — igenis: irányítani akarjuk ezzel a jövőt”.²³

A progresszió nevében Szabó Ervin szólalt fel. *Általános irányelvek népkönyvtárak könyveinek megválogatására* című előadásában a „népkönyvtár” terminust használta, azonban a demokratikus nyilvános könyvtár programját fejtette ki. Leleplezte a felülről létrehozott népkönyvtárak osztálytartalmát, politikai célját: „ezek a könyvtárak eleinte azzal a bevallott tendenciával létesültek, hogy a tudásnak és műveltségnek félelmetes különbségeit a vagyonos osztályok és a proletárság között áthidalják, be nem vallott, de összeállításuk elveiből igen sokszor kétségbevonhatatlanul kitűnő feladatuk ellenben az, hogy az ún. hazafias, erkölcsös, vallásos irodalommal nem tudásukat, hanem erkölcsüket hozzák közelebb a vagyonos osztályokéhoz, vagyis a lázadás szellemét öljék ki belőle.”²⁴ A könyvtár nem állhat egy szűkkörű osztálypolitika szolgálatában: „Nem tartozik ennek folytán a népkönyvtár feladatai közé, hogy a hazafiságot, a vallást, a nemzeti eszmét stb. védelmezze, terjessze.” Önálló véleményalko-

²² Uo. 394. l.

²³ Uo. 398. l.

²⁴ Szabó Ervin i. m. 88. l.

tásra és gondolkodásra képes embereket kell nevelni, ehhez az egyetlen követelmény, hogy minden mű „tudománya színvonalán álló becsületes munka legyen.”²⁵

Szabó Ervin nézetei heves vitát váltottak ki. Azzal vádolták, hogy gúny tárgyává teszi a hazafiságot, erkölcsöt, vallást. Többek között Prohászka Ottokár is felszólalt: „természettudományon és szociológián túl ott van az eszmények világa... Az eszményi élet, a vallásos erkölcsös élet, a nemzeti szellem elsőrendű szükséglet, melyet a népkönyvtárakban ki kell elégíteni.”²⁶

A vita azért volt ilyen éles, mert a könyvtár politikai és világnézeti szerepe állott a középpontban. Az eseményt Rákosi Jenő a Budapesti Hírlapban a reformáció nagy nyilvános hitvitáihoz hasonlította, ahol szembekerült egyfelől a radikalizmus és a forradalmiság, másfelől „a nemzeti gondolattal egybefüggő tudományos világnézet, mely a haladás feltételeinek megvalósítását nem az átmenet nélkül való forradalmi gyökeres átalakítástól várja.”²⁷ Szabó Ervin nem hirdetett ugyan forradalmat, de azzal, hogy a tudáshoz, művelődéshez való jogot mindenki számára elismerte, a félfedális Magyarország számára veszélyes nézeteket vallott. Elveinek jelentőségét nem csökkenti az sem, hogy az adott körülmények között utópisztikusak voltak, megvalósításukra nem volt reális lehetőség. Az állami segély nem tette lehetővé egy korszerű könyvtári rendszer létrehozását.

A népkönyvtárak hivatalos ideológiájának alakulásában a következő lépés egy akkor még fiatal szakember, múzeumi segédőr, Gulyás Pál könyve: *A népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése* (1909). A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának szakmegbízottjaként, hivatalos minőségben írta meg a könyvtáraknak szóló gyakorlati kézikönyvet. Tekintettel volt azokra a nagyobb könyvtárakra is, amelyek az Országos Tanács hatáskörébe tartoztak, mint az Erzsébet Népakadémia, a Toldy-vagy a Kazinczy-kör. Beszámol nyugat-európai tanulmányútjának tapasztalatairól is. A könyv nagyobb része gyakorlati jellegű, de összefoglalja a népkönyvtárakra vonatkozó hivatalos elvárásokat is. Gyakran hivatkozik Ferenczire. De néhol mintha Szabó Ervin liberálisabb nézeteinek hatása is érvényesülne, például a népkönyvtár céljának megfogalmazásában: „A népkönyvtárnak csupán egy célja, egyetlen természetes feladata van: jó, minden irányzatosság nélkül összeválogatott könyvanyaggal a nép minden rétegét nemesen elszórakoztatni s magasabb művelődésre vezetni.”²⁸ Figyelemre-méltó, hogy az Országos Tanács hivatalos kiadványában a népkönyvtárak feladatának ilyen demokratikus megfogalmazása kapott helyet. Ez a változás jelzi, hogy a közvélemény nem fogadta egyértelmű helyesléssel a népkönyvtári politikát, nem csengett jól a „népkönyvtár” szó. Ferenczi is célzott erre már 1907-ben, most Gulyás megismétli: „a fogalommal ma már szinte önkénytelenül az alamizsna, a lealázó jótékony-ság képzete társul (gondoljunk csak a népfürdőkre, népkonyhákra stb.) s mélyen sérti

²⁵ Szabó Ervin i. m. 91. l.

²⁶ A szabad tanítás. 1908. 413. l.

²⁷ Idézi: Horváth Zoltán: Magyar századforduló. 308. l.

²⁸ Gulyás Pál i. m. 25. l.

az önértetesebb néprétegeket.”²⁹ Helyette a közkönyvtár vagy a könyvesház elnevezést javasolja.

De vajon valóban minden népréteghez szól-e a könyvtár? Ha a főntebb kifejtett célt összevetjük a kézikönyv más állásfoglalásaival, ellentmondásokat tapasztalunk. Foglalkozik például Gulyás az olvasótermekkel is. Vitába száll azokkal, akik szerint veszélyezteti a házas, otthonülő életmódot. Gulyás szükségesnek tartja, mert „azok a néprétegek, melyekre a népkönyvtár felállításánál elsősorban számítottak, jobbára oly világostalan, rideg otthonnal bírnak, melynek vonzóereje még a bűzös csapszék varázsával sem tud megküzdni. Ily viszonyok között egészséges, barátságos, jól felszerelt olvasótermek föllállítása valóságos áldás.”³⁰ Az már más kérdés, hogy olvasótermek csak néhány város könyvtárai mellett voltak.

Hasonló ellentmondásokra bukkanhatunk a szépirodalmi művek megítélésénél is. Gulyás elismeri, hogy vannak remekművek, amelyeket „mindenkinek rang- és vagyonskülönbség nélkül ismernie kell. Amennyire kerülendő a mondvacsinált népies irány s politikai célzatosság, épp annyira mellőzendő a stilisztikai, jellemzésbeli s erkölcsi szempontból gyöngé művek felvétele.” Vannak viszont rangos szépirodalmi alkotások, amelyek erkölcsi szempontból kifogásolhatók, például Balzac Betti néni, vagy Flaubert Bováryné című regénye. Ezekről a regényekről „filiszterkedés nélkül kimondhatjuk, hogy az ilyen művek gyöngé ítéltképeséggel bíró olvasóknak — s a népkönyvtári közönség zöme ezekből áll — ki nem adhatók.”³¹ Az ilyen könyvek megvásárlásától tartózkodni kell, s ha valamiképpen mégis bekerülnek a könyvtárba, szűkebb körre kell korlátozni olvasásukat. Példaként német népkönyvtári tapasztalataira hivatkozik.

A nép lebecsülése, erkölcsi és politikai gyámkodás, nevelés — továbbra is ezek az elvek határozzák meg a népkönyvtárak célját. Ez határozta meg a Népkönyvtári címjegyzék jellegét is.

A Népkönyvtári címjegyzék szerkesztése

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa két úton tudta befolyását érvényesíteni: egyrészt az állami segélyek juttatásával, másrészt a beszerzés irányításával. Az a könyvtár kaphatott segélyt, amelyik kötelezte magát, hogy csak a Tanács által engedélyezett könyveket vásárolják meg. A könyvvásárlás irányítására több könyvjegyzék jelent meg. Először 1902-ben az *Utasítás népkönyvtárak szervezésére* című füzetben szerepelt egy függelék „Népkönyvtárak és kisebb könyvtárak számára általában ajánlható művek” címen. Ebben a válogatás igénytelen, külföldi művek alig vannak benne, a magyar munkák között sem az értékes művek vannak túlsúlyban, hanem Bársony István, Böngérfi János és hasonló írók. A szépirodalmi és ismeretterjesztő könyvek

²⁹ Uo. 31. l.

³⁰ Uo. 171. l.

³¹ Uo. 97–98. l.

külön csoportban vannak. A jegyzék második, javított és bővített kiadása *Népkönyvtárak és kisebb könyvtárak számára általában ajánlható művek jegyzéke* (második sorozat) címen 1905-ben jelent meg. Terjedelme bővült, de megszűnt az ismeretterjesztő és szépirodalmi művek szétválasztása, a válogatás nem lett jobb, a könyvek leírása hiányos volt. Ennek ellenére ezt, és 1908-ban megjelent átdolgozott változatát használták, Gulyás még 1909-ben is úgy említi, mint olyan eszközt, „amely az Országos Tanács útján nyert állansegélyből eszközölt beszerzéseknél kizárólag vehető figyelembe.”³²

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa 1907-ben határozatot hozott egy gazdagabb tartalmú, gondosan válogatott és szerkesztett jegyzék kiadására. A létrejött bizottság elnöke Ferenczi Zoltán, titkára — és a jegyzék tényleges szerkesztője — Gulyás Pál volt. A bizottsági tagok között volt Thott (Tóth) Rezső is. A jegyzéknek hazai előzménye nem volt, külföldi mintái: az Amerikai Könyvtáros Szövetség 1904-ben kiadott, 8000 címet tartalmazó annotált könyvjegyzéke, valamint Wilhelm Bube: *Die ländliche Volksbibliothek* című, 900 kötetről készült annotált listája. Az elvi alapot Ferenczi Zoltánnak *A népkönyvtári címjegyzék irányelvei* című tanulmánya képezte, amelyet Ferenczi és Thott Rezső közösen átdolgozott. Kiegészítették az annotálásra vonatkozó előírásokkal és a szakrendszer tervezetével.

Az előkészítésbe a társadalmi és tudományos szervezeteket, az egyetemeket és a közművelődési egyesületeket is bevonták. Véleményezés és kiegészítés végett elküldték az irányelveket és a régi könyvjegyzéket többek között a Magyar Tudományos Akadémia, a Kisfaludy Társaság, a Társadalomtudományi Társaság és más szervezetek címére. Íróktól, tudósoktól is kértek véleményt. Főleg a népnemzeti irányzat képviselői (Baksay Sándor, Bársony István, Jakab Ödön, Szabolcska Mihály) és konzervatív tudósok (Csengeri János, Pauler Ákos, Concha Győző) válaszoltak. Ezután — 1908 végén — következett az annotációk elkészítése. Ferenczi Zoltán, Gulyás Pál és Thott Rezső mellett igen sokan részt vettek ebben a munkában, köztük neves tudósok, például Tolnai Vilmos, Angyal Dávid, Cholnoky Jenő. A végső szerkesztés Gulyás Pálra várt, aki kiegészítette a hiányzó adatokat, egységesítette a tartalmi ismertetéseket, kialakította a szerkezetet és a mutatókat. A jegyzék tartalmát és formáját lényegében Gulyás Pál alakította ki.

A Népkönyvtári címjegyzék irányelvei

Az alapelvek Ferenczi Zoltánnak a pécsi konferencián kifejtett nézeteit ismétlik. A liberális nézetek hatása érezhető abban, hogy a könyvtárat már nem „nemzetnevelő”, hanem népművelő intézménynek nevezi, és hangsúlyozza a feltűnő párt- vagy felekezeti szempontok kerülését. Viszont tartalmaznia kell a jegyzéknek „a legalkalmasabb

³² Uo. 104. l.

irodalmat, mely a jót és szépet szolgálja, az igazi lélek- és szívképzéshez, a helyes ismeretek szerzéséhez, a hazafisághoz, a néposztályok egymáshoz közeledéséhez vezet.”³³ Ismét előbukkantak tehát a hazafias és osztálybékítő szövirágok, amelyek az egyes művek értékelési szempontjai között megismétlődnek.: „A jegyzékben foglalt összes műveket elsősorban általános erkölcsi és hazafias szempontból mérlegeli, azután ismeretterjesztő és a népesség nagy tömege által való közérthetőség, meg magyarosság szempontjából.”³⁴ A szépirodalomból a remekműveket kell figyelembe venni, de elsősorban a hazaiakat. A szórakoztató művek megítélésben is gondolni kell arra, „hogy ezek is alapjában a nevelés, oktatás, a lelki fejlesztés eszközei.” A rossz magyarságú, a tájnyelven írott vagy más népeket sértő műveket kizárja. Végül a szerkesztőség úgy foglalt állást, hogy a földművest „kevésbé vonzzák az ő életviszonyait tárgyaló szépirodalmi művek; hanem inkább a városi, történelmi, utazási, egyszóval más életviszonyokból merítettek s ezekben több is a tanulságos rá nézve.”³⁵

Az ismeretterjesztő irodalomból a hazai foglalkozási ágak, a hazai történelem és földrajz, az életrajzok, képes útleírások és természetrajzi művek beszerzését javasolják. A „szorosan szakszerű műveket” és a tankönyveket kizárják. Itt is szempont az „erkölcsnemesítő és hazafias olvasmányok” összegyűjtése, de kerülni kell a célzatos vagy túlzó hazafiságú műveket, mert „a jó könyv úgyis mindig erkölcsösen hat, a jó magyar könyv úgyis hazafias.”³⁶

Az annotációkban fel kell tüntetni a mű tárgyát, azt a társadalmi kört, amelyben az események játszódnak, a tárgyalás módjára, a stílusra, irányzatosságra, érthetőségre vonatkozó észrevételeket, a külső kiállítás sajátosságait. Az olvasás irányítására jeleket alkalmaztak. Egy vagy két csillag jelzi az ifjúsági műveket. A kereszttel jelölt cím csak középiskolai végzettségűeknek való nehezebb olvasmány (például Mikszáth: Urak és parasztok), két kereszt jelöli a „felsőbb” műveltség szükségességét (Madách: Az ember tragédiája), felkiáltójel hívja fel a figyelmet a kényesebb témákra (Jókai: Az arany ember). A cenzúra tehát igen szigorú volt.

Egyetérthetünk azzal, hogy a tájnyelven írott, vagy az egyes néprétegeket sértő műveket kizárták; ezzel kiesnek a Göre Gábor-könyvek, az antiszemita vagy a nemzeti-ségeket nyíltan sértő írások. Azzal is egyetértünk, hogy kerülni kell a célzatos vagy túlzóan hazafias írásokat, azonban a válogatás a későbbiekben ezt nem vette figyelembe. Többször hangsúlyozzák a „rossz magyarságú” művek mellőzését, de ezt nem magyarázzák meg közelebbről. A valódi remekműveknél fel sem merülhet a hibás, helytelen nyelvhasználat. A jegyzék összeállítása során kaphatunk majd erre feleletet: a „nevelést, oktatást, lelki fejlesztést” szolgáló irányzatos munkákra vonatkozhat ez a követelmény. Nem pusztán nyelvi, stilisztikai szempontokról van itt szó, hanem a nacionalista szemlélet érvényesüléséről. Az alapelvekből világosan látszik, hogy nem a műveltség terjesztése a cél, hanem a hazafias és erkölcsi nevelés, a nép olvasmányainak és

³³ Népkönyvtári címjegyzék. 1910. 11. l.

³⁴ Uo. 11. l.

³⁵ Uo. 14. l.

³⁶ A továbbiakban leőhely nélkül közölt idézetek a Népkönyvtári címjegyzékből valók.

gondolkodásának felülről való irányítása. Ez az alapja annak a kijelentésnek is, hogy jobban érdeklik az olvasókat azok a művek, amelyek nem az ő életviszonyaikat tárgyalják. A ponyva szemlélete csúszhat itt be, amely időlegesen kiemeli az olvasót életviszonyaiból, elfeledteti a valódi problémákat.

A szépirodalom a Népkönyvtári címjegyzékben

A jegyzék a korábbi kiadásokat mind terjedelemben, mind a válogatás színvonalában felülmúlja. 2566 könyvcímet sorol fel tételszámozva. Külön szerkezeti egységben tárgyalja a szépirodalmi és az ismeretterjesztő műveket. Ezen belül az irodalom műfajok és nemzetek szerinti, az ismeretterjesztő irodalom pedig szakok szerinti bontásban található. Mindezt kiegészíti a mutatók és hivatkozások gondosan kiépített rendszere.

Valamivel több, mint az anyag kétharmad része, 1680 tétel a szépirodalom. (A tétel-szám nem a címekeket, hanem a kötetszámot fejezi ki.)

Sorozatok, szerzői gyűjtemények	26 sorozat	1— 885 tétel
Magyar költészet	94 kötet	886— 980 tétel
Külföldi költészet	16 kötet	981— 996 tétel
Magyar drámák	28 kötet	997—1024 tétel
Külföldi drámák	37 kötet	1025—1061 tétel
Magyar próza	451 kötet	1062—1512 tétel
Külföldi próza	168 kötet	1513—1680 tétel

A szépirodalom legértékesebb része a sorozatok és a szerzői gyűjtemények csoportja. Arany János, Eötvös József, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Kisfaludy Károly, Mikszáth Kálmán, Petőfi Sándor, Vas Gereben, Vörösmarty Mihály összes művei és Jókai regényeinek három sorozata képviseli a klasszikusokat. Közülük ma is csak Vas Gerebent tekintjük elavultnak. A leglényegesebb hiányként Csokonait említhetjük. A kortárs írók névsora jóval egyenetlenebb: Abonyi Lajos, Ambrus Zoltán, Eötvös Károly, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc, Rákosi Viktor és Vay Sándor gróf — többségük teljesen elavult. Egyetlen külföldi író összkiadása kapott helyet: Shakespeare összes művei.

A vegyes sorozatok betűrendben a következők:

Jó könyvek a magyar nép számára	Franklin	80 füzet	9 korona 60 f
Klasszikus regénytár	Révai	60 kötet	240 korona
Legjobb olvasmányok	Franklin	24 füzet	2 korona 40 f
Magyar regényírók képes kiadása	Franklin	60 kötet	300 korona
Magyar remekírók	Franklin	55 kötet	220 korona
Remekírók képes könyvtára	Lampel	50 kötet	250 korona

A legjelentősebb a *Klasszikus regénytár*, amelyet Ambrus Zoltán és Voinovich Géza szerkesztett. A jegyzék közreadásakor még csak 40 kötete jelent meg. Ez volt a legigényesebb kísérlet a világirodalom bemutatására. Főként a XIX. századi realista és naturalista művekből adott válogatást, középpontjában az angol, a német, a francia és az orosz irodalom állott. A század legnagyobb alkotásainak jó részét hozzáférhetővé tette elég jó fordításokban (Balzac, Dickens, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Zola stb.). Ezek közül sok regényt Gulyás az egyedi művek között már nem vett fel. (Tolsztoj: Anna Karenina, Zola: *Germinal*, Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés* stb.). A sorozat minőségében megjegyzi, hogy csak a nagy könyvtárakban kaphat helyet teljes egészében, „kötetei nagy része csupán érett olvasók kezébe adhatók”. Viszont a bevezető tanulmányokra felhívja a figyelmet.

A *Remekírók képes könyvtára* 1901 és 1907 között Radó Antal szerkesztésében jelent meg. Időben és műfajilag is kiegészíti az előző sorozatot. Főleg verses műveket és színdarabokat tartalmaz. A görög klasszikus drámaírók, Homérosz, Vergilius, a Nibelungének, Shakespeare, Byron, Musset műveinek közzétételével jelentősen bővítette a világirodalmi tájékozódás lehetőségeit. Földrajzilag is tágítja a kor világirodalom-fogalmát az iráni Firdauszi vagy az izlandi Fritjhiof-monda felvételével. Deák Ferenc, Kosuth Lajos, Pázmány Péter művei a politikai és egyházi prózát képviselik, tekintet nélkül a világnézeti különbségekre. A kortárs magyar irodalom válogatásában a mérce elbizonytalanodik: Tóth Ede népszínművei, Tóth Kálmán, a népnemzeti irány költője, és a modern Reviczky kerültek a sorozatba.

A Franklin Társulat két magyar irodalmi sorozatot adott ki. A *Magyar Remekírók* (1902—1908) 55 kötete a klasszikus magyar irodalom tárháza volt. Verset, regényt, színműveket, politikai iratokat tartalmaz. Értékelési szempontjai részben elavultak, például Tompa Mihály ma már nem kapna két kötetet, de minden kötete irodalomtörténeti értékű. Ezt a sorozatot egészíti ki olvasmányosabb művekkel a *Magyar regényírók képes kiadása* (1904—1909), amelynek 60 kötetét Mikszáth szerkesztette, ő írta a kötetek bevezetőjét is. Sok az elavult szerző (Kuthy Lajos, Degré Alajos, Pálffy Albert). Sok a korabeli „bestseller” is (Dóczi Lajos, Beniczky Lenke, Vadnay Károly), de a századvégi kritikai realizmus néhány értékes alkotása is helyet kapott (Iványi Ödön, Tolnai Lajos).

Ezek a sorozatok a szépirodalom gerincét alkotják, a legjobb eredeti műveket és a legértékesebb fordításokat tartalmazzák. A könyvtári állomány alapját képezhetnék, de olyan magas az áruk, hogy a népkönyvtárak nem is gondolhattak a beszerzésükre. Voltak olyan olcsó sorozatok, amelyeket kimondottan a népnek, a népkönyvtárakba szántak. Ilyen volt a *Jó könyvek a magyar nép számára*, amelyet a Franklin Társulat „a néprontó ponyva-füzetek kiszorítására” a közoktatásügyi minisztérium megbízásából indított. „Célja volt: neves íróktól a lehető legolcsóbb áron a legjobbat adni, külső kiállításban utánozván — melyet kiszorítani akart — a ponyva irodalmat.” A sorozat Petőfi, Arany, Mikszáth, Jókai rövidebb írásait is közzétette, de a füzetek többsége alacsony színvonalú, tanító célzatú népkönyv volt. (Például Koroda Pál: A peres jószág — „az oktalan pereskedés ellen írott mű.”)

Alkalmi népkönyvekből állott a *Legjobb olvasmányok* 24 füzete is. Szintén a kormány támogatásával jelent meg „a ponyva termékek és államellenes népiratok ellensúlyozására. Jobbára neves szerzők ügyes tollal megírt tanító irányú dolgozatai, melyek a gazdasági s gyakorlati élet egy-egy intézményét ismertetik, vagy az alkoholizmus, kivándorlás, szocializmus stb. hátrányait festik.” Ezek a könyvek a nevelő célzat nyílt kiszolgálói.

A magyar irodalom válogatása

A magyar irodalom mintegy 600 kötet, ebből 451 kötet a próza. Ez a jegyzék legvegyesebb, legalacsonyabb színvonalú része. Igaz, bőségesen ajánlja a klasszikus magyar írók műveit, ezt azonban lerontja a kortárs irodalomból való igénytelen válogatás.

A korábbiakban volt már szó a népnemzeti irányzatról, amelynek esztétikai rendszere megmerevedett, az európai irodalmi és társadalmi fejlődésről nem vett tudomást, a korszak nacionalista ideológiájának egyik kifejezőjévé, a politikai rendszer támaszává vált. A századvéget és a XX. század első évtizedét a konzervatív irodalom határozta meg. A népnemzeti iskola képviselőinek kezében volt a hivatalos hatalom, az Akadémia, a Kisfaludy- és a Petőfi Társaság. A napilapok, a folyóiratok és a tankönyvek az ő műveiket közölték. Természetes, hogy az állam által létrehozott népkönyvtárakba is az ő könyveik kerültek legnagyobb számban. Érdeemes visszaidézni Beöthy Zsolt nézeteit a magyar irodalom nemzeti jellegéről, a közép-szer elismeréséről — ezek a nézetek határozták meg a szerkesztő Gulyás Pál munkáját. A közvetlen kapcsolatot a hivatalos irodalom vezető köreiből Ferenczi Zoltán biztosította, de Gulyás maga is teljesen azonosult ezzel az irányzattal. Ezt bizonyítják a szépirodalomról korábban idézett nézetei. A magyar — és később a világirodalom — válogatásában teljes következetességgel érvényesítette a hivatalos irodalom szempontjait. Így a kortárs költészetet Dalmady Győző, Bárd Miklós, Jakab Ödön, Kozma Andor, Vargha Gyula, Pósa Lajos, Szabolcska Mihály képviseli, a prózában Baksay Sándor, Bársony István, Gaál Mózes, Abonyi Lajos, Benedek Elek a meghatározó. A konzervatív irodalomnak már egy városiasabb ága is kialakult, amelynek nagy szerepe volt a dzsentri és a polgárság szemléletének közelítésében. (Herczeg Ferenc, Rákosi Viktor, Tutsek Anna, Szabóné Nogáll Janka.)

A prózai művek színvonalát különösen rontja, hogy sok irányzatos népkönyv bekerült, amelyek semmiféle irodalmi igényt nem képviselnek. (Böngérfi János, Boros Mihály, Nagy K. Sándor.) Ezek a füzetek a jegyzék által javasolt munkák igen nagy részét alkotják.

A klasszikus magyar irodalomból Jókainak 96 kötetét találhatjuk meg. Ezzel a szerkesztő kissé eltért a népnemzeti irányvonalától, amely a romantikát általában elutasította, Jókait különösen Gyulai támadta erősen. Művei sok és jó olvasnivalót biztosítottak a népkönyvtárakban, különösebb erkölcsi veszély nélkül. (Mindössze Az arany embernél figyelmeztet egy felkiáltójel, hogy kényes témát tárgyal.) Ezzel Gulyás a

maga módján — a jubileumi díszkiadás mellett — hozzájárult a szinte napjainkig tartó Jókai-kultuszhoz.

Mikszáth a szerkesztés idején még élt, kortárs írónak számított. 35 kötete szerepel a jegyzékben. Felkiáltójelet kapott a Különös házasság, egy kereszt került az Urak és parasztok című novelláskötethez, ezt egyszerűbb olvasónak nem javasolják. Arany János művei közül az elbeszélő költeményeket ajánlja a jegyzék, főként az Olcsó könyvtár vagy a Magyar könyvtár 80—100 lapos füzetekben. Petőfit két összkiadás, két nagyobb gyűjtemény és a János vitéz mutatja be. Drámai irodalmunk klasszikusait is megtaláljuk: Katona: Bánk bán, Madách: Az ember tragédiája, Vörösmarty: Csongor és Tünde. Feltűnő Kisfaludy Károly színműveinek hiánya.

A jegyzék szemléletének egyoldalúságát legjobban az mutatja, hogy semmit sem tükröz abból a forradalmi változásból, amely a magyar irodalmat ekkor jellemezte. 1905 korszakhatár a magyar irodalomban. Ady fellépésével, majd a Nyugat indulásával új korszak kezdődött. A magyar irodalom kettészakadt a hivatalos konzervatív és a haladó irodalom táborára. A jegyzék a konzervatív irodalom mellé állt, a haladó irodalomról egyszerűen nem vett tudomást. Adynak egyetlen verseskötete sem szerepel a jegyzékben — ez politikai állásfoglalás. Móricz Zsigmond „Hét krajcár” című novelláskötete már megjelent, ezt azonban a szerkesztő nem javasolja a paraszti sorból való olvasóknak.

Ady és a Nyugat-mozgalom előzményei a századfordulóra nyúlnak vissza. Vajda János, Reviczky Gyula, Komjáthy Jenő, Kiss József a legismertebb modern költők. Mindannyian szerepelnek a jegyzékben, de Vajda, Reviczky és Komjáthy verseit csak a műveltebb olvasóknak ajánlják. Kiss József ekkorra már nem képviselt különösebb forradalmi tendenciát, a korszak legnépszerűbb költője volt. Sajátos helyet képvisel a századvég költészetében Ábrányi Emil, Bartók Lajos, Endrődy Sándor. Ők már igyekeztek kiszakadni a népnemzeti irányzat bűvköréből, nagy világirodalmi műveltséggel rendelkeztek, romantikus és modern költőket fordítottak, ellenzékiességük, radikalizmusuk azonban jól megfért a hivatalos irodalom keretei között. Önálló kötetek, műfordítások a címjegyzékben bőségesen szerepelnek.

A próza- és drámai irodalomban is kialakult a századfordulón egy erőteljes társadalombíráli irányzat, amely a kritikai realizmus és a naturalizmus eszközeit használta fel. Közülük Tolnai Lajos, Thury Zoltán, Tömörkény István műveivel találkozunk. Justh Zsigmond, Török Gyula, Iványi Ödön neve elő sem fordul (kivéve az egyik sorozatot). Az új realista irodalomból Ambrus Zoltánnak szerepel a legtöbb műve. A kortárs drámai irodalom legfőbb képviselője a népszínmű és az újromantikus dráma (Tóth Ede: A falu rossza, Dóczy Lajos: A csók). Herczeg Ferenc négy színműve is a korizlés hűséges kifejezője. Némi társadalombírálatot képviselnek Csiky Gergely francia színműveken iskolázott munkái. Amit legjobban hiányolnunk kell, az Bródy Sándor két drámája, A tanítónő és A dada. Mindkettő a magyar társadalom lényeges kérdéseit tárja fel, közérthetően és — magyarosan is. Bartha Lajos színművei is hiányoznak, pedig ezek is reálisabban ábrázolják a nép életét, mint a népszínművek hazug idealizálása.

Gulyás a jegyzékben a klasszikusok mellett a korabeli epigon irodalmat részesítette előnyben. Csak olyan írókat, műveket vett be, akiket a hivatalos irodalom elismert, akik a társadalom rendjét még irodalmi formában sem veszélyeztették, akik többnyire a korszak legolvasottabb írói voltak. Korántsem a művek irodalmi értéke volt a válogatás fő szempontja, ezért kerülhetett be sok selejtes népkönyv.

A versek között sok volt az antológia. Ezek többnyire a magyar irodalom különböző szempontú áttekintései. (Endrődi: A magyar költészet kincsháza, Babéredő a magyar költészet javatermékeiből, Benedek Elek: Magyar fiú verses könyve, Magyar leány verses könyve.) Ezek már az alkalmi, főleg hazafias versgyűjteményekhez vezetnek át, mint a Hatszáz magyar nemzeti dal, vagy az Új magyar szavalókönyv Palágyi Lajos összeállításában. Szép számmal megtaláljuk a költők hazafias versgyűjteményeit, bár az alapelvekben arról volt szó, hogy kerülni kell a túlzóan hazafias írásokat. Ilyen gyűjtemények: Pósa Lajos: Haza és szabadság, Palágyi Lajos: Nemzeti lant, Ábrányi Emil: Márciusi dalok, Dalmady Győző: Hazafias költemények, Tóth Kálmán válogatott költeményei. Vallásos versgyűjtemény Szabolcska Mihály „Áhítat, szeretet” című kötete.

A népköltészetet több antológia mutatja be. A Magyar remekírók sorozata Endrődy Sándor: Magyar népdalok és Magyar népballadák című gyűjteményeivel zárul. A Remekírók képes könyvtárában szintén találunk két kötetet „A magyar népköltészet remekei” címen. Az egyedi művek között Benedek Elek, Endrődi Sándor, Greguss Ágost és Beöthy Zsolt gyűjteményei találhatók. A földrajzi művek között a 10 kötetes, tudományos igényű „Magyar népköltési gyűjtemény” szerepel, amelynek szerkesztői Arany László, Vargha Gyula és Gyulai Pál voltak.

Válogatás a világirodalomból

A válogatás alapfeltétele a műfordítások mennyisége és minősége volt. A fordítások színvonalával a kortársak nem voltak elégedettek. Madzsar József is megjegyzi „Mintajegyzék városi nyilvános könyvtárak számára” című, 1913-ban kiadott könyvjegyzéke előszavában, hogy a fordítások silány minőségűek, nem felelnek meg a hűség és magyarosság követelményeinek. A Népkönyvtári címjegyzék annotációi is gyakran említik a fordítások hibáit. Bizonyos, hogy sok gyenge fordítás is megjelent, hiszen a kiadók üzleti érdekeinek ezek is megfeleltek. De azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a századfordulóra a világirodalom legjobb alkotásainak egész sora jelent meg magyarul, többnyire jó, néha irodalomtörténeti értékű fordításokban. Írók, költők egész sora vett részt az átültetésben, élükön Arany János, Petőfi Sándor fordításaival. Megjelent a teljes magyar Shakespeare-kiadás, Molière színművei, Goethe Faustja, a Divina Commedia, Dosztojevszkij, Turgenyev, Tolsztoj, Csehov, Dickens, Thackeray, Zola, Hugo és mások művei. Némi időbeli késés mutatkozott: többnyire a romantikus és realista írókat fordították, de lassan a századvégi naturalista és szimbolista írók is tért hódítottak. Jelentős műfordító volt Ábrányi Emil, Endrődy Sándor, Szász Ká-

roly, Radó Antal, Csiky Gergely. Irodalomtörténeti jelentőségű volt a Kalevala megjelenése Vikár Béla fordításában, az Anyegin Bérczy Károly fordításában. Szabó Endre az orosz művek eredetiből való igényes fordításával alkotott maradandót.

A világirodalomnak már kialakult egy igényes, a modern irányzatokra is fogékony közönsége. Színházi vonalon ezt tükrözi a Vígszínház műsora, ahol Ibsen, Csehov, Gorkij, Strindberg, Hauptmann, Shaw drámáit, színműveit mutatták be. Hatása a könyvkiadásban is jelentkezett, ezeknek a szerzőknek sok műve megjelent.

A világirodalomban lehetett leginkább alkalmazni azt a szempontot, hogy a remekműveket veszik figyelembe. Ugyanakkor a „rossz magyarság” mellőzése is fontos volt, mert a fordítások nem mindig a kiemelkedő műfordítók munkái voltak. A kiadott művek között sok volt a ponyva. Utalni kell itt arra, hogy a külföldi irodalomban a legszigorúbb mércét a sorozatok alkalmazták. Ezeket is számításba kell vennünk az összképhez.

Az egyedi műveket a műfaji csoportokon belül, a nemzetek betűrendjében találjuk meg. A továbbiakban szerzői betűrend érvényesül. Az erős tagolás az anyag csekély-sége miatt nem indokolt.

Versfordítások	16 kötet
Színművek	37 kötet
Próza	168 kötet
	<hr/> 221 kötet

A fordítások a magyar műveknek nagyjából egyharmadát alkotják. A sorozatokban még 100—110 kötetnyi világirodalmi mű található. Az egyes irodalmak között az angol aránya a legnagyobb, mert a hivatalos irodalomszemléletnek az angol írók szigorúbb erkölcsi elvei, mértéktartóbb módszerei rokonszenvesebbek voltak. Az angol romantikusok és realisták szép számmal szerepelnek: Burns, Tennyson, Walter Scott, Dickens, Thackeray — bár az utóbbinál felkiáltójel figyelmeztet a téma kényes voltára. De a romantikusok közül már Byron vagy Shelley kimaradt. A francia irodalom válogatása egyoldalú, 18 Verne-könyv a fő jellemzője. Alphonse Daudet 6 könyve, Beaumarchais, Corneille, Victor Hugo, Molière színművei a fontosabbak. A német irodalmat Goethe, Schiller, Lenau, Lessing, E. T. A. Hoffmann, Konrad Ferdinand Meyer képviseli. A századforduló nagy felfedezése volt az orosz irodalom, ezt Csehov, Gogol, Tolsztoj, Turgenyev prózai művei, Puskin, Lermontov költészete képviseli. Ekkoriban fordult a figyelem az északi, skandináv irodalmak felé, ezt tükrözi a Fritzhof-monda, Ibsen, Selma Lagerlöf neve. Ezek mellett az arab, a dán, az olasz, a spanyol irodalom is kapott néhány tételt.

A legszegényesebb a költészet, holott a versfordítás népszerű foglalatosság volt. Igaz, a Nyugat körének nagy műfordító forradalma még nem bontakozott ki, de a jegyzéket bőven ki lehetne egészíteni. Például Byron Don Juanját Ábrányi Emil fordította le. Hiányzik Szász Károly „Kisebb műfordítások” című gyűjteménye. A körképet hasznosan szélesítette volna még egy gyűjtemény: „Antológia a XIX. század francia

lírájából”, amelynek két kötete a Kisfaludy Társaság kiadásában jelent meg. A második kötet már a parnasszista és a szimbolista költők néhány versét is tartalmazta. Hasznos darabja lett volna a jegyzéknek Zilahy Imre „Északi fény” és Szabó Endre „Orosz költők” című antológiája.

A színműirodalmat a klasszikusok képviselik — Aiszkülosz, Szophoklész, Goethe, Shakespeare stb. Romantikus művek Hugo „Hernani” és „Ruy Blas” című tragédiái és Schiller drámái. Érdekes, hogy Schiller művei közül hiányzik az Ármány és szerelem, a leginkább közérthető, társadalmi feszültségeket ábrázoló tragédia. Nincs a jegyzékben Csehovnak egyetlen színműve sem. Sok modern mű hiányát említhetnénk, például Ibsen vagy Shaw néhány művét, de ezeknél fontosabb lenne Hauptmann-nak a Tanácsok vagy a Bunda című drámája, vagy Gorkij világsikerű műve, az Éjjeli menedékhely, amely ekkorra már három fordításban is megjelent.

A francia és az orosz szépirodalom válogatása ad módot leginkább az elvek és a gyakorlat összevetésére. A francia prózairodalomból Verne 18 ifjúsági regénye mellett Coppée, Alphonse Daudet és Hector Malot tendenciózus, erkölcsi tanító célzatú regényei kerültek a jegyzékbe. Balzacnak mindössze egy művét, a Goriot apót vette be a szerkesztő, de ezt is csak a fejlettebb olvasóknak javasolja. Balzac művei körül 1858-ban zajlott egy vita, akkor a népnemzeti iskola az erkölcstelen irodalom példájaként elvetette. Csak a század vége felé kezdett növekedni az elismerése. Nem vette be Gulyás Zola műveit, Stendhal „Vörös és fekete” című regényét, de a Nyomorultakat sem, pedig Hugo verseit, színműveit regisztrálta. Az egyébként népszerű George Sand szintén kimaradt.

Az orosz irodalom elismerése ellentmondásos volt, ezt a jegyzék is tükrözi. Gogol Köpönyegét még Arany János fordította le, Lermontov művét, a Korunk hősét, Arany László. Az Anyegin Bérczy Károly fordításában 21 kiadást ért meg. Ezek a jegyzékbe is bekerültek. Azonban Dosztojevszkij, Turgenyev vagy Gorkij már nem felel meg a hivatalos irodalom elvárásainak. Dosztojevszkij egyetlen kötete sem szerepel, még a lírai hangvételű Fehér éjszakák sem. Gorkij csak egy antológiában kapott helyet. Lev Tolsztoj művei közül megtaláljuk a Háború és békét, a Családi boldogságot és egy elbeszéléskötetet — a Feltámadás, az Anna Karenina vagy a Kreutzer szonáta már nem kerülhetett be. Turgenyev írásai közül három lírai jellegű kötet található, de a társadalombíráló Apák és fiúk, vagy a Nemes fészek kimaradt.

Érdemes néhány mű minősítését megfigyelni. Csak középiskolai műveltségűeknek ajánlják a görög tragédiákat, Goethe drámáit, Dickens Pickwick klubját, Andersen: Képeskönyv képek nélkül, Balzac: Goriot apó című művét. Csak felsőbb végzettségűeknek javasolt mű Goethe Faustja, Tolsztoj Háború és béke című regénye. Kényesebb tárgyakat pendít meg, ezért csak „érettebb” olvasóknak ajánlható Eliot György (George Eliot) Adam Bede című regénye, Thackeray: A hiúság vására, Coppée: Henriette.

Az erotikus és bűncselekményeket tárgyaló ponyvát Gulyás teljesen száműzte. Még Conan Doyle is csak katonatörténetekkel nyert bebocsátást. Viszont sok szentimentális, nevelő célzatú, gyenge színvonalú munka került be a jegyzékbe, például a már

említett George Eliot, Hector Malot, Daudet könyvei. Hasonló művek tucatjával szerepelnek: De Amicis: A szív, Florence Montgomery: A gyermekszív rejtelmek, Burnett: A kis lord, de Johanna Spyri, Jeremias Gotthelf, Ouida, Theuriet munkái is ide tartoznak. Valóságos melodráma Kielland „Worse kapitánya”, vagy Farina: Két szerelem című könyve. A felsoroltak egy része ifjúsági mű. Közös jellemzőjük az erkölcsi tanítás. Például a szegénységből szorgalommal, iparkodással ki lehet emelkedni, de a társadalmi normák megsértése boldogtalansághoz, nyomorhoz vezet.

A világirodalomban is csak részben érvényesültek az esztétikai igények. A remekművek közül világnézeti, erkölcsi, politikai megfontolásokból sok kimaradt, ugyanakkor a nevelő hatás miatt sok irodalmi selejt bekerült.

Van még egy kiküszöbölhetetlen ellentmondás. Sok remekmű bekerült a jegyzékbe, de — ebben egyet lehet érteni Gulyás minősítésével — a Faust, a görög tragédiák vagy a Hamlet olvasásához szükséges bizonyos műveltség. A parasztság körében 50%-nál nagyobb volt az analfabétizmus.³⁷ Aki iskolába járhatott, az is csak az írás-olvasás alapjait sajátította el. A népiskolák nem készítették fel a parasztságot vagy a munkásságot Byron vagy a Háború és béke olvasására. Megvolt ugyan közöttük is az olvasás, művelődés vágya, ezt bizonyítják a munkáskönyvtárak, agrárszocialista olvasóköri, de olvasásuk inkább a társadalmi problémák megoldásának útját kereste. Ezért voltak népszerűek a szocialista felvilágosító iratok, amelyek minden tiltás és erőszak ellenére is eljutottak a nép legkülönbözőbb rétegeihez.

A gyermek- és ifjúsági irodalom

A felnőtteknek és gyermekeknek szóló irodalom nincs különválasztva, egy csillag jelzi az ifjúsági olvasmányokat, két csillag a gyermekkönyveket. Valószínű, hogy ezeket a felnőttek is olvasták. A magyar prózairodalomból mintegy 100 kötet, a külföldi irodalomból 50—60 kötet az ifjúsági olvasmányok száma. Sok verskötetet is nekik ajánlottak a magyar költők művei közül, például Pósa Lajos verseit, hazafias antológiákat. A színművek közül mindössze Benedek Eleknek *A székely lakodalom* című játékát javasolják, azzal a megjegyzéssel, hogy a gyerekek iskolai ünnepélyen elő is adhatják.

A kor legjelentősebb ifjúsági írói Benedek Elek, Sebők Zsigmond és Gaál Mózes. Népszerű volt Tutsek Anna, Szabóné Nogál Janka, Lengyel Laura, Tábori Róbert, Rákosi Viktor. Hatásuk a 40-es évekig tartott. A javasolt olvasmányok között megtaláljuk a magyar ifjúsági irodalom néhány klasszikus alkotását, például Molnár Ferenc könyvét, a Pál utcai fiúkat, Benedek Elek Magyar mese- és mondavilág című gyűjteményét, vagy Bródy Sándor ma már kevésbé olvasott ifjúsági regényét, az Egri diákokat. Jókai művei közül csak egyet ajánl a szerkesztő az ifjúságnak: Csataképek a magyar szabadságharcból, de a kőszívű ember fiait nem javallja, sem Gárdonyi legszébb és hazaszeretetre nevelő könyvét, az Egri csillagokat. A színvonalat azonban a

³⁷ A szegényparasztság körében még 1930-ban is 54,7% volt az írástudatlan. = A könyv és könyvtár... 1970. 348. l.

lányregények, szentimentális olvasmányok, áltörténeti írások határozzák meg (a korábban említettek mellett Mosdóssy Imre, Lőrinczy György, Manderspachné stb.).

A külföldi prózairodalomból a gyerekek a század első évtizedében már olvashatták magyarul az Ezeregyéjszaka meséit, Andersen, Perrault, a Grimm testvérek mesegyűjteményeit, bár erősen válogatott kiadásokban. Dickens, Walter Scott, Beecher-Stowe, Mark Twain, Verne művei ma is a gyermekirodalom értékei közé tartoznak. A fordításokkal itt lehetünk leginkább elégedetlenek, az ifjúsági munkák többnyire igen erős átdolgozáson estek át, a neveket, a helyszíneket magyarították. A Don Quijote és a Pinocchio Radó Antal átdolgozásában jelent meg, Pinocchio nála a Tuskó Matyi nevet kapta. Swift Gulliver-regényét az átdolgozó a Balaton partjára helyezte. A klasszikus, maradandó értékek mellett sok a szentimentális nevelő írás. Hatásuk igen erős volt: De Amicis „A szív” című könyve még az 1940-es években is a középosztály egyik kedves olvasmánya. Burnett „A kis lord” című szentimentális gyermekkönyvéről Gulyás Pál is úgy nyilatkozott, hogy a világirodalom legbájosabb könyvei közé tartozik.³⁸

Az irodalmi művek válogatásában csak részben érvényesültek az alapelvekben kifejtett magasabb igények: a remekművek előtérbe helyezése, a tendenciózus, irányzatos népkönyvek, a túlzóan hazafias írások kerülése. A valóságban a szerkesztő szigorú cenzúrárt alkalmazott a remekművekkel szemben, viszont tömegével regisztrálta a selejtes, szentimentális, irodalmi értéket nem képviselő népkönyveket, hazafias munkákat. Ez a válogatás — amint erre Szabó Ervin rámutatott — a dolgozó osztályok erkölcsét igyekezett közelebb hozni az uralkodó osztályokéhoz, és nem tudást, műveltséget kívánt adni. Ezek a népkönyvek alázatosságra, belenyugvásra, a felsőbb osztályok és a magántulajdon tiszteletére nevelték az egyszerű embereket. Nagyon károsak voltak az olyan könyvek, mint Nagy K. Sándor „Egy boldog ember” című munkája, amelyből az olvasó „megismerkedik a boldog emberrel, ki kitartó és becsületes munkával, szemes élelmességgel nemcsak jólétet, hanem tiszteletet és becsületet is szerzett magának.” Az ilyen könyv az osztálytársadalom lényegét, a szegénység valódi okát hamisítja meg. Kielland „Méreg” című regénye egyenesen a tanulás ártalmasságát hirdeti. Szabóné Nogál Janka „Elvira kisasszony” című lányregénye „igazi fehér könyv”, úri házak leányai számára való.

A szerkesztő vagy az annotáció írója gyakran a remekműveket is értetlenül, felszínesen közelíti meg, jellemző példa erre a Háború és béke annotációja.

Irodalomtudományi, nyelvtudományi művek, folyóiratok

A szépirodalom szerves kiegészítő részei az irodalomtudományi és nyelvtudományi munkák, amelyeket Gulyás az *Ismeretterjesztő munkák* között tárt fel. Az irodalomtörténet, az esztétika és a nyelvtudomány közös csoportban található.

³⁸ Gulyás Pál: Kommunista könyvtárpolitika. 1921. 59. 1.

1. Egyetemes irodalomtörténet	1 könyv	2 hivatkozás
2. Színház	1 könyv	2 hivatkozás
3. Külföldi irodalomtörténet	3 könyv	10 hivatkozás
4. Magyar irodalomtörténet	11 könyv	27 hivatkozás
5. Esztétika	4 könyv	
6. Általános nyelvtudomány		
7. Magyar nyelvtudomány	12 könyv	2 hivatkozás

A csoporton belüli következetlenségek nemcsak erre a kis részre, hanem az egész jegyzékre jellemzőek. Nem lehet megmagyarázni a színházi és esztétikai tárgyú művek logikátlan elhelyezését, a művészeti könyvek között lenne a helyük. A kimondottan irodalmi és nyelvtudományi munkák elrendezése a jelzett anyagrészek kihagyásával logikus. Viszonylag magas a magyar irodalomtörténeti és nyelvtudományi munkák száma, a többi csoport szegényesebb. Feltűnő, hogy a hivatkozások száma magasabb, mint az ide sorolt művek száma.

Az első csoportban a Heinrich Gusztáv szerkesztésében megjelent pozitivistá szemléletű *Egyetemes irodalomtörténet* 3 kötetét találjuk. (A 4. kötet 1911-ben jelent meg.) A nagy mű az európai kutatás színvonalához mérve már megjelenése idején is korszerűtlen volt, adatgazdagsága révén mégis jelentős kézikönyv. A görög, német és a francia irodalom történetéről külön is találunk egy-egy idegen nyelvről magyarra fordított munkát. Hasznos kiegészítője lett volna ennek a két résznek Szász Károly munkája: A világirodalom nagy eposzai.

A magyar irodalomtörténeti munkák szerzői az akadémikus irányzathoz tartoztak: Toldy Ferenc, Gyulai Pál, Ferenczi Zoltán, Beöthy Zsolt. Legsúlyosabb körben *A magyar irodalom kis tükre* hatott konzervatív nacionalizmusával és sovinizmusával. Az ideológiai befolyásolás fontos eszköze volt, Gulyás minden könyvtártípusba alapkönyvként ajánlotta. A modernebb irodalomszemléletet két mű képviseli: Riedl Frigyes: *A magyar irodalom főbb irányai* és Kardos Albert: *A magyar szépirodalom története*. Ezeket a kisebb könyvtárakba nem javasolta Gulyás, mindössze a 2000 koronás népkönyvtár jegyzékébe vette be Riedl Frigyes könyvét.

A nyelvtudományi szakkönyvekből Gulyás elég sokoldalúan válogatott, nyelvtörténetet, leíró nyelvtudományi munkát, helyesírási szabályzatot, szótárt is javasolt. Simonyi Zsigmondnak *Az új helyesírás* (1906) című munkája az 1903-ban bevezetett iskolai helyesírást foglalta rendszerbe, amely eltért az akadémiai helyesírástól, jobban követte a nyelv fejlődését. Könyvének használhatóságát fokozta a terjedelmes szójegyzék. (Megjegyezzük, hogy Gulyás is az iskolai helyesírást alkalmazta a Népkönyvtári címjegyzékben, ezért helyesírása alig avult.) Tolnai Vilmos *Magyarító szótára*, Radó Antal: *Idegen szavak szótára* és egy közmondásgyűjtemény — Almássy János szerkesztésében — egészíti ki az anyagot. A Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr is bekerült a jegyzékbe, az utóbbi a századvég legnépszerűbb folyóiratai közé tartozott.

A konkrét könyvtártípusokba javasolt két alapmű Simonyi: *Helyes magyarság* és Szinnyei: *A magyar nyelv* című könyve, tehát egy nyelvművelő és egy leíró nyelvtu-

dományi munka. Ezeknél hasznosabb lett volna Simonyi helyesírási kézikönyve, valamint az *Idegen szavak szótára*, mert a gyakorlatban több szükség volt rájuk. Az Idegen szavak szótárát csak a 2000 korona értékű könyvtárba javasolta a szerkesztő.

A hivatkozások útját követve többnyire az *Életrajzok, emlékbeszédek, emlékiratok és levelezések* szakcsoportjához jutunk. Ebben a részben tudósokról, művészekről, uralkodókról, politikusokról egyaránt találunk írásokat, mindenféle elvszerűség nélkül. Erzsébet királynőről vagy Ferenc Józsefről éppúgy közöl anyagot, mint Kossuthról vagy Petőfiről.

Ez a csoport az irodalomtörténeti munkákat is kiegészíti életrajzokkal, emlékiratokkal, emlékbeszédekkel. Ferenczi Zoltán Petőfi-életrajza, Aranyról Riedl Frigyes monográfiája is itt található. Jó lett volna, ha a szerkesztő ezt az anyagot szak szerint csoportosítja, így az irodalomhoz tartozó művek egy helyen lennének. A szigorúbb változtatás is hasznos lett volna.

Az irodalom fontos kiegészítői lennének a folyóiratok is. Ezeket az I. csoportban találjuk: *Általános, vegyes, folyóiratok* címen. Nincs köztük a haladó irodalom folyóirata, a *Nyugat*, de a már teljesen megszélidült, Adyt támadó *A Hét*, Kiss József folyóirata sem. Gulyás csak konzervatív folyóiratokat vett fel, köztük egy sem tisztán irodalmi, de mindegyik közöl irodalmi anyagot is. A *Budapesti Szemle* a hivatalos, akadémikus irányzat tekintélyes irodalmi folyóirata volt, elsősorban az értelmiség befolyásolása volt a célja. Közelebb állt a népkönyvtárak jellegzetességeihez a *Vasárnapi Újság*, a dualizmus korának népszerű, vegyes tartalmú hetilapja. Legnagyobb népszerűségét Nagy Miklós szerkesztése alatt érte el, akit felfogása, ízlése ugyan Gyulai köréhez kötött, de a haladáshoz több érzelme volt, többek között Vajda János verseit is közölte. A későbbi években még Ady versei is megjelentek a Vasárnapi Újságban. A hetilapnak nagy szerepe volt egy műveltebb, érdeklődőbb vidéki értelmiségi réteg nevelésében.

A jegyzék által javasolt folyóiratok között van az *Új Idők*, a korszak legjellemzőbb folyóirata. Pintér Jenő irodalomtörténetében úgy minősíti, hogy a „nemzeti érzésű, egészséges ízlésű művelt úri középosztály” folyóirata volt. A szerkesztés célja a középosztály illúzióinak kiszolgálása, az „úri” életforma eszményítése, a sekélyes érzelgősség ápolása, a konzervativizmus és a nacionalizmus erősítése. A marxista irodalomtörténeti kézikönyv így értékeli: „indulásakor — a maga módján — szintén a polgárosodás: a dzsentrí polgárosodásának és a polgár dzsentrisedésének a híve, a Nyugat hőskorában pedig az irodalmi progresszió egyik leghangosabb ellenfele.”³⁹ Irodalmi munkatársai a korszak legdivatosabb írói: Szomaházy, Csathó Kálmán, Kosáryné Réz Ilona, Harsányi Zsolt, Pósa Lajos és a szerkesztő, Herczeg Ferenc. A kispolgári ízlés és életszemlélet legerősebb terjesztője volt. Előfizetőinek száma elérte az ötvenezret. (A Nyugat csak 1917–18-ban érte el a 2500–3000 példányt.) Az *Új Idők* hosszú fennállása alatt még inkább retrográddá vált.

³⁹ A magyar irodalom története. 5. köt. 1965. 32. l.

A Népkönyvtári címjegyzék egyharmadát az *Ismeretterjesztő rész* alkotja. Elrendezése egy porosz kisváros, Charlottenburg népkönyvtárának szakrendszerét követi, ezt Gulyás mintaszerűnek tartotta. A főcsoportokat római számok, az alcsoportokat arab számok jelölik. A szakrendszer felépítése a következő:

I. Általános, vegyes, folyóiratok	38 tétel
II. Életrajzok, emlékbeszédek, emlékiratok	97 tétel
III. Történelem és művelődéstörténet	134 tétel
IV. Művészet és zene	29 tétel
V. Irodalomtörténet, esztétika, nyelvtudomány	65 tétel
VI. Neveléstan, bölcsészet, hittudomány	37 tétel
VII. Föld- és néprajz. Útleírás	31 tétel
VIII. Természettudomány, orvostan, egészségügy	100 tétel
IX. Jog- és államtudomány, törvények	25 tétel
X. Nemzetgazdaság, társadalomtudomány	19 tétel
XI. Technika, ipar, kereskedelem, mezőgazdaság	148 tétel

A csoportosítás a humán ismeretek túlsúlyát biztosítja a természettudományokkal és a gyakorlati ismeretekkel szemben. Felépítése semmiféle tudományrendszertani elvet nem követ, de gyakorlatiasnak sem nevezhető, mert összetartozó területeket szétszór. Nem korszerű, mert az alaptudományoknak nincs önálló osztálya. Még a természettudományok és a társadalomtudományok következetes különválasztása sem valósult meg.

Három évvel később, 1913-ban jelent meg Madzsar József jegyzéke, amely a Szabó Ervin által meghonosított tizedes osztályozást alkalmazta. Ez finomabb tagolást tesz lehetővé, áttekinthetőbb, logikusabb. Gulyás „az egyedül üdvözítő tizedes osztályozást” rendkívüli módon lebecsülte. Szerinte a Dewey-féle tizedes rendszer „mindennek mondható, csak logikusnak nem.”⁴⁰

Az ismeretterjesztő irodalom válogatása is előre meghatározott szempontok alapján történt. Figyelembe vették a foglalkozási ágakat, kihagyták a „szorosan szakszerű műveket és tankönyveket”, ezzel szemben ha egy szakból nem volt kiemelkedő munka, bevettek középszerűt is. Az olvasóközönség színvonalához való alkalmazkodást jelentette a képes történelmi, földrajzi és természettudományos ismeretterjesztő munkák előtérbe helyezése. Itt is tekintetbe vették a művek erkölcsnemesítő és hazafias jellegét.

A válogatást befolyásolta az, hogy a könyvkiadásban mire lehetett számítani. A legnagyobb számban vallásos, történettudományi, jogi műveket adtak ki, a természettudományos és alkalmazott tudományi művek száma jóval kevesebb volt. A kiadott művekben a tudományos kutatás alacsony színvonala is tükröződik. Különösen kevés

⁴⁰ Gulyás Pál: Kommunista könyvtárpolitika. 1921. 36., 120., 128–129. l.

volt a közepes méretű összefoglaló kézikönyv az egyes tudományterületekről. Ezeket jól lehetett volna pótolni középiskolai vagy egyetemi tankönyvekkel. A kézikönyv általában kevés volt. Említettük már a Heinrich-féle egyetemes irodalomtörténetet, a magyar irodalmi és nyelvtudományi összefoglalásokat. Jelentős kiadvány volt Brehm állatrendszertana, vagy a háromkötetes Közgazdasági lexikon, amelyek a jegyzékben szintén helyet kaptak. A korszak jelentős kulturális eseménye volt a *Pallas lexikon* (1893—1897), majd a *Révai nagy lexikonának* a megjelenése (1910-től). Ezek a nagy általános lexikonok a kor ismerettárai voltak, Gulyás mindkettőt felvette a jegyzékbe. Megtaláljuk *A magyar család aranykönyvét*, amely elsősorban gyakorlati ismereteket nyújtott (lakás, ruházkodás, családi nevelés). Enciklopédikus ismeretterjesztő kiadvány volt *A műveltség könyvtára*, amelynek nyolc kötete az ismereteket szaktudományok szerint csoportosítva közölte. Az annotáció az olvasóközönséget nagy gonddal részletezi: „A középiskolai ismeretanyagot jobbra tudottnak tételezi fel. Vannak azonban részek és részletek, melyeket az elemi iskolát végzett, de önművelésén tudatosan munkálkodó értelmesebb olvasó is élvezettel és haszonnal olvashat.” Ezekre a nagy művekre erős konzervativizmus jellemző.

Számszerűleg a legnagyobb csoport a technika és a mezőgazdaság, ezt követi a történelem, a természettudomány, az életrajzok, majd az irodalomtörténet és a nyelvtudomány. A többi csoportban 20—30 mű található. Az életrajzi munkák között különösen sok a rövid, felszínes írás.

Valamennyi szakcsoport válogatási szempontjainak elemzése szinte megoldhatatlan feladat. Célravezetőbbnek látszik néhány fontosabb csoport kiemelése. A történelmi és társadalomtudományi munkák vizsgálata több, ideológiailag fontos következtetésre ad lehetőséget.

A korszak történelmi érdeklődése eleven volt. Hozzájárultak ehhez a nemrég lezajlott millenniumi események is, de a kor erőteljes nacionalizmusa is. Ezzel szemben meglepő az egyetemes történelmi munkák bősége. Kiemelkedik Marczali Henrik *Nagy képes világtörténete*, de mellette még több összefoglaló és részművet találunk egyes korszakokról, vagy népekről, például a német, az angol, az orosz történelemről. A legelfogultabb Várnai Sándornak *A francia rémuralom* című munkája, amely a korszakalkotó történelmi eseményt — az 1789-es francia forradalmat — forradalom-ellenes szemszögből tárgyalja.

A magyar történelmi munkák közül kiemelkedik a „millenáris” kiadás, amelynek szerkesztője a forradalmi hagyományokat őrző Szilágyi Sándor. A polgári történetírás jeles képviselője volt Acsády Ignác is, akinek *A magyar birodalom története* című munkája szerepel a jegyzékben. Kár, hogy *A magyar jobbágytság története* kimaradt. Horváth Mihály rövidebb összefoglalása a magyar történelemről megtalálható, de átdolgozva. Mellettük még sok konzervatív és nacionalista szerző is szerepel, például Garády Viktor: *Régi dicsőségünk a tengerparton*, Varga Ottó: *Magyarország története*, Gaál Mózes: *Ezeréves múltunkból*. A nacionalizmus és a Bécsnek való behódolás furcsa ötvözete Varga Ottó *„Tíz szobor”* című könyve, amely Rákóczi Ferencsel szemben Pálffy Jánost, Dózsával szemben Werbőczit teszi meg a magyar történelem nagy alakjainak.

A történelem meghamisítása, a forradalmi hagyományok átértékelése, a nemzeti illúziók ápolása gyakori jelenség. A szabadságharcról például több könyvet is találunk, Jókai regényes visszaemlékezéseit, Gracza György, Brankovics György és Varga Ottó sovínizta szemléletű munkáit — ezekben a lelkesítés, a hazug illúziók ápolása áll első helyen. A történelmet mindig a nemzeti nagyság ábrándja felől szemlélik. A „*Budavára visszavétele*” című, angolból fordított könyvben „az idegen szemlélőnek felfogását a fordító... hazafias szellemben helyreigazítja.” Kiss István „*Az utolsó nemesi felkelés*” magyarázatára vállalkozik, bebizonyítja, hogy a hírhedt győri vereségnek nem a magyar nemesség volt az oka. A szemlélet elbizonytalanodását, sőt elvtelenségét mutatja, hogy Ferenc József és Erzsébet királyné dicsőítése békésen megfér a 48-as emlékekkel, vagy az aradi vértanúkra való emlékezéssel. Kossuth emlékirataiból is szerepel egy összeállítás „*A magyar emigráció mozgalmai*” címen.

Madzsar említett művének történelmi anyaga hitelesebb, a forradalmi hagyományokat jobban őrzi. A Martinovics mozgalomról Pulszky Ferenc tanulmányán kívül — amelyet Gulyás is felvesz — Váradi Zsigmondnak, a Társadalomtudományi Társaság tagjának tanulmányát is felveszi. Dózsa Györgyről Márki Sándor liberális polgári szemléletű könyvét közli. A marxizmus klasszikusainak írásaiból regisztrálja Marxnak „*Kossuth és Klapka*” című tanulmányát, és Engelsnek „*A magyar forradalom*” című írását. Igen értékes mű Horváth Mihály *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben* című, Genfben megjelent kétkötetes munkája. Madzsar kihagyta az ismeretterjesztő és sovínizta műveket, magasabb színvonalú anyagot gyűjtött össze. Világnezeti állásfoglalása is egyértelmű, míg ezt a Népkönyvtári címjegyzékről nem mondhatjuk el. Ez utóbbiban összefonódott a Habsburg-hatalomnak való behódolás, a nacionalizmus, a forradalmi hagyományoktól való félelem, de ugyanakkor a 48-as hagyományok szentimentális őrzése.

A történelemtől és a többi társadalomtudománytól elszakítva, a IX. csoportban található a *jog- és államtudomány*. Különösen az államtudományi és politikai munkák támasztják fel híven a közjogi harcok, a látszatönállóság, a nemzetiségi elnyomás, a sovínizmus légkörét. Balogh Artúr is ennek az eszmevilágnak a képviselője, „*Alkotmánytan*” című könyvében az egységes nemzeti állam fogalmát védi a nemzetiségek szuverenitásának elvével szemben. Gróf Andrássy Gyula — aki egyébként az arisztokrácia liberálisabb, finomabb eszközöket használó részéhez tartozott — kétkötetes munkában taglalja „*A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai*”-t, közjogi oldalról. Megtaláljuk a véderőjavaslatról mondott beszédét, amely a közös hadseregbe küldött újoncok számával és a vezénylési nyelvvel foglalkozik, egészében a közös hadsereg védelmére kél — de közvetlenül utána Kossuth Lajos 1848-ban elmondott beszéde következik, amely viszont a forradalmi magyar hadsereg megalapításának az emléke. Legnyíltabban tárgyalja a magyarság nagyhatalmi törekvéseit Balogh Pál „*A magyar faj uralma*” című, „hazafias szellemű, egyszerű nyelven” megírt tanulmánya arról, „mint tudott Magyarország sokajkú népességével egy évezreden át nemzeti állam maradni s arra a következtetésre jut, hogy ez mindig is így lesz, amíg Magyarország áll s a magyar nemzet él.”

A nagyhatalmi elképzelések, a sovinizmus ebben a fejezetben érvényesül a legnyíltabban. A kor legfontosabb politikai kérdéseiről, például az állam és az egyház viszonyáról vagy a nemzetiségi kérdésről a jegyzék nem vesz tudomást, pedig ezekről Madzsar néhány munkát tudott közölni (Jancsó Benedek, Jászi Oszkár). A kor nagy kérdése volt a választójogi harc — a Népkönyvtári címjegyzék ezt sem tükrözi.

Tartalmilag ide kapcsolódik a X. fejezet, ebből főként a *Társadalomtudomány, munkás- és nőkérdés* érdemel figyelmet, mert a kor fontos problémáit érinti. Thirring Gusztáv *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság* című könyvében sokoldalúan elemzi ezt a fontos kérdést. A veszélyes szocialista tanokat három könyv ismerteti: Farkas Pál: *A szocializmus története és tanításai*, Földes Béla: *A szocializmus fejlődése napjainkig*, Kovács Gábor: *A szocializmus*. Közös vonásuk, hogy látszólagos objektivitásukkal, kisszerű bírálatukkal a szocialista eszméket megfosztják a tudományosságtól és a forradalmiságtól egyaránt. Giesswein Sándor *Társadalmi problémák és keresztény világ-nézet* cím alatt kifejti, hogy „a kereszténység adja meg a társadalom etikai alapját, amely nélkül a társadalom elgyengül és tönkremegy.”

A pártatlanság sokat hangoztatott elvéről talán ezekben a fejezetekben lép le a szerkesztő a legnyíltabban. A társadalmi, politikai kérdésekről csak olyan könyveket vett fel, amelyek a forradalmi eszmék terjedése ellenében a néptömegek politikai befolyásolására alkalmazhatók. Madzsar jegyzéke ugyanezeket a témákat sokkal merészebben és politikusabban közelíti meg: Farkas Pál és Kovács Gábor könyveit ő is felvette, ezen kívül regisztrálja még Lafargue, Szabó Ervin, H. G. Wells írásait, Marx és Engels válogatott műveit, A Kommunista Kiáltványt, Bebel „A nő és a szocializmus” című könyvét.

Vessünk még egy pillantást az alkalmazott tudományokra. A VIII. fejezet a *Természettudomány, orvostan, egészségtan* címet kapta. A természettudományok területéről biológiai, ásványtani és kémiai munkákat találunk. Itt lenne a matematika és a fizika helye is, de egyetlen komoly mű sem szerepel. Annál bővebb az *általános egészségtan*, és az egyes betegségekre, gyermekápolásra vonatkozó rész. A válogatásban találhatunk népszerűsítő kézikönyveket, például baleseti útmutatót is. Közismert a parasztság higiéniai ismereteinek elmaradottsága, a kuruzslás, a babona elterjedtsége. Ennek elsőrendű oka a szegénység volt, de hozzájárult a tudatlanság is. Bizonyos, hogy hasznos lett volna, ha eljut a falvakba az olyan könyv, mint például Fischer-Dückelmann Anna *A nő mint háziorvos* című munkája. Ennek azonban 30 korona az ára, azonkívül a parasztasszonyoknak sem ideje, sem megfelelő felkészültsége nem volt az olvasáshoz. Vannak olcsóbb, 1-2 koronás könyvek is. Osváth József *Egészségi tanácsadója* mindössze 60 fillérbe került.

Nagyon hasznosnak kell tekintenünk a gyermekápolási tanácsadókat, a gyermekek egészséges nevelését segítő munkákat. A jegyzék 8 ilyen tárgyú könyvet sorol fel, de ezek többsége inkább a művelt középosztályhoz szólt. Több könyv szól a tuberkulózisról, az alkoholizmusról, a fertőző betegségekről. A jegyzéknek kevés részét lehet olyan egyértelmű helyesléssel fogadni, mint éppen ezt. Jó lett volna, ha a javasolt anyag minden népkönyvtárban hozzáférhető. A szerkesztő a 300 koronás alapkönyvtárba is

elég sok egészségügyi könyvet javasolt: Aczél Károly: Rögttöni segély baleseteknél, Csapodi-Gerlóczy: Egészségtan, Okolicsányi Károly: A gümőkór képeskönyve, Pándi: A szeszes italokról, Torday: Mamák könyve. A gazdagabb könyvtárakban sem sokkal bővebb a javaslat.

A népkönyvtárak elsősorban paraszti környezetbe kerültek, a mezőgazdasági ismeretterjesztő könyvek számíthattak a legnagyobb érdeklődésre. 62 ilyen tárgyú könyvet találunk az utolsó csoportban. A válogatás bőséges, sokoldalú, minden mezőgazdasági munkafolyamatra, termelési ágra tekintettel van, egy kérdésről gyakran több, különböző színvonalú munkát is felvesz. Sajnos, az anyagot nem választotta szét a szerkesztő a főbb termelési ágak szerint, a kertészeti, méhészeti, konyhakerti, a szántást-vetést vagy a műtrágyázást ismertető könyvek vegyesen, szerzői betűrendben sorakoznak, még két szakácskönyv is itt kapott helyet. (Milyen hasznos lett volna pedig egy háztartási rész!) Rézi néni *Szegedi szakácskönyve* és Zilahy Ágnes *Valódi erdélyi szakácskönyve* egyaránt a középosztály igényeit tartja szem előtt. A kisgazdák számára írott, népszerű munkák bőségesen kerültek a jegyzékbe. Például Cselkó István *„A takarmányozás alapvonalai”* című könyve „a kisgazda színvonalához mért, népies magyarsággal írt mű”. A *„Kisbirtokosok tanácsadója”* — Kubinyi Lajos a szerző — hasznos felvilágosításokat nyújt „könnyen érthető formában, színmagyar nyelven”. A legtöbb esetben dicséretként említik a népies nyelvet, a könnyen érthető stílust. A népiesség túlzásai is előfordulnak, például Pettenkoffer Sándor: *A jó pincegazda*, Tormay Béla: *Nádudvari uram vasárnapi beszélgetései*. (Ez utóbbi egyébként igen népszerű volt.) Az új gazdasági cseleltörvény magyarázata is megtalálható: Szabó Tamás: *A gazdasági cseleltörvény szerződése és bérlevele*.

Az ismeretterjesztő irodalom válogatása erősen hullámzó színvonalú. Ennek egyik oka a tudományos kutatás megfelelő támogatásának hiánya, amely a publikációkra is kedvezőtlen hatással volt. A természettudományos anyag alacsony színvonala és hiányos volta főleg ezzel magyarázható. A természettudományok köréből nem voltak nagy szintézisek — Brehm nagy munkája, *Az állatok világa* fordítás —, de hiányoztak a középszintű kézikönyvek is. Szintézisre törekvő munkák csak humán területeken — az irodalomban, történelemben — voltak, ide tartozik a Mandello Gyula és Halász Sándor szerkesztésében megjelent *Közgazdasági lexikon* is — a jegyzékben ez az egyetlen szaklexikon. A kutatás és könyvkiadás hiányosságai mellett a válogatást befolyásolták a korábban már ismertetett ideológiai szempontok is.

A nép ismeretei igen hiányosak voltak, de a népkönyvtárak nem is törekedtek ezek pótlására. Ezért javasoltak sok olyan könyvet, amely „leszáll” a nép szellemi színvonalához, alkalmazkodik felfogóképességéhez, mint Macé János (Jean Macé) *„Egy falat kenyér története”* című írása, amelyben hűgához írott levelek formájában, „enyelegve, vonzó formában” ismerteti a táplálkozás folyamatát.

A szerkezet áttekinthető, tagolt, ezt segíti a szépirodalom és az ismeretterjesztő irodalom különválasztása. A szépirodalom további bontása: műfajok, ezen belül a magyar és a külföldi irodalom. A magyar irodalomban ezután a szerzői betűrend a következő lépés, a külföldi irodalomban ezt megelőzi a nemzetek szerinti bontás. Ezt az aprólékos tagolást az anyag csekély mennyisége nem indokolja. Hasznos lett volna viszont a gyermek- és ifjúsági irodalom különválasztása.

A szakrendszer problémáit már érintettük. Nemcsak a főbb csoportok rendje következtelen, hanem a kisebb csoportok, alfejezetek elrendezése is. A korszerű természettudományos szemlélet hiányára vall, hogy az alaptudományoknak — például a matematikának, fizikának — nincs önálló osztálya, de még alosztálya sem.

A címléírás áttekinthető elrendezésben közli a művek azonosításához szükséges adatokat: a szerző nevét, a mű címét, a fordítót, a kiadás sorszámát, a kötetjelzést, a kiadót, a lapszámot. A kiadás helyét csak akkor közlik, ha nem Budapest. Néha elmarad az évszám jelölése. A külföldi szerzők mindig magyarított keresztnévvel szerepelnek: Shakespeare Vilmos, Gogol Miklós, Dickens Károly, az életrajzi jegyzetben többnyire megtaláljuk a név eredeti formáját is. Soha nem közli a címléírás a művek eredeti címét. A műfaji megjelölést helyettesíti a műfajok szerinti csoportosítás. A különböző olvasórétegeknek szóló műveket jelek különböztetik meg (csillag, kereszt, felkiáltójel).

A címléírások után életrajzi jegyzet is van ott, ahol a szerző neve először fordul elő. Ezek a rövid jegyzetek a legfontosabb adatok mellett értékelést is közölnek. Érdekes a kortársak megítélésének óvatos hangját megfigyelní. Abonyi Lajosnak sok művét tartalmazza a jegyzék, de az értékelés csak írásainak hasznosságát emeli ki. Jelzi, hogy az alföldi népelet ábrázolásával sikert aratott, de hozzáteszi: „Művei bár szerkezetileg gyöngék s előadásban gyakran hosszadalmasak, igen alkalmasak a népelet helyes fel fogására s bár nem célzatosan, mégis nemesítőleg hatnak.” Ábrányi Emilt, Endrődi Sándort, Dalmady Győzőt úgy jellemzik, hogy „nevet szerzett”, vagy sikert aratott. A népszerű Pósa Lajos „érzelmi skálája nem valami változatos s nyelve is kissé egyhangú”. Szabolcska Mihály „Természetes és igaz magyar érzéstől áthatott költeményeivel általános népszerűsége tett szert.” Mintha maga Gulyás sem tartaná esztétikailag értékesnek azt az irodalmat, amelyet a népnek ajánlott.

Minden műhöz készült annotáció. A tartalmas, rövid, tömör annotációk általában sikerültek, az előírt szempontoknak megfelelnek. A tárgyi információk közlése különösen jól sikerült a szakirodalmi részben. Minden annotáció ismerteti a mű tárgyát, felépítését, színvonalát, figyelmeztet az esetleges avulásra vagy tévedésre. (Toldy Ferenc: A magyar költészet kézikönyve, Bánó Jenő: Bolyongásaim Amerikában, Csudáky Bertalan: Napkeleti tájak.) Utal az annotáció a munka megértéséhez szükséges előképzettségre, a stílusra, valamint arra is, hogy az adott tárgyról van-e más könyv is.

Az irodalmi művek annotációiban jobban érvényesül a hazafias és erkölcsi nevelő tendencia. Előfordul, hogy az annotáció a remekművek iránti érzéketlenségről tanúsodik (Tolsztoj: Háború és béke).

A jegyzék mutatóapparátusa mintaszerű, a szépirodalom esetében kissé sok is. Készült hozzá névmutató, címmutató, földrajzi mutató, tematikus csoportosítás (fantasztikus regények, a népeletből, a munkásosztály világából, a főúri világból vett történetek stb.). Egy függelék a magyar írókat születési helyük szerint csoportosítja. Az ismeretterjesztő anyaghoz névmutató és igen részletes tárgymutató készült. Minden mutató lapszáma és tételszáma is utal.

A tipografizálás áttekinthető, a sokféle betűtípus alkalmazása is ezt szolgálja. Az előfej végigkíséri a lapokat. Bal oldalon a két főcsoport — szépirodalmi, illetve ismeretterjesztő rész —, jobb oldalon a műfajok, illetve a szakok jelölését találjuk. A tételszámok is ki vannak emelve a lapok külső sarkán.

A kiadvány a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa nép- és vándorkönyvtárainak hivatalos jegyzékével zárul. Tíz sorozatot tartalmaz, különböző értékben és nagyságrendben. A legkisebb népkönyvtár 300 korona értékben 100 könyvből állott. Ebben a legdrágább könyv Benedek Elek „Magyar mese- és mondavilág” című gyűjteménye, ez egymaga 30 korona. Sok benne a 20—30, vagy 60 filléres füzet. Külföldi irodalmat alig tartalmazott. Viszont már ebben is megtalálható a könyvtárak kezelőinek szánt kézikönyv, „A népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése”, Gulyás Pál korábban már említett munkája. A következő típus 400 korona, a nagyobb könyvtárak 1000, illetve 2000 korona értékűek. Ezenkívül több vándorsorozat tervét is megtaláljuk, amelyekkel az állandó könyvtárakat kívánták időnként felfrissíteni. Hasonló nyomtatott jegyzékekkel kapták meg a könyvvállományt a kezelők is. Ezek a jegyzékek azt mutatják, hogy a már előzetesen cenzúrázott anyag további szelekción esett át, a kis könyvtárakba már csak olyan könyvek kerültek, amelyek „nevelő” hatással lehettek az egyszerű emberekre.

★

Az állam által alapított népkönyvtárak hatásáról, olvasóiról kevés adatunk van. Gulyás Pál 1911-ben a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának felügyelete alá tartozó 552 könyvtár vezetőihez kérdőívet küldött, hogy az olvasásról adatokat szerezzen. A visszaérkezett 263 válaszból kiderült, hogy a legkedvesebb írók a következők voltak: Jókai, Mikszáth, Benedek Elek, Verne Gyula.⁴¹ Elég sokan olvasták Gárdonyi Géza, Gaál Mózes, Vas Gereben, Rákosi Viktor, Herczeg Ferenc, Eötvös József, Eötvös Károly műveit. A magyar költőket: Petőfit, Aranyt, Tompa Mihályt alig olvasták. Az ismeretterjesztő munkák közül a hazai történelem és az útleírások váltottak ki leginkább érdeklődést. A gazdálkodásra vonatkozó könyveket sem keresték.

Az olvasók számáról nincs adat a jelentésben, de 185 könyvtár a kölcsönzések számát is feltünteti. Jókai például 161 könyvtárban áll az élen, 19 937 kölcsönzést ért el. Mikszáth művei 111 könyvtárban 6176 kötet, Benedek Elek munkái 91 könyvtárban 8662 kötet forgalmat értek el. Ezek a számok nehezen foglalható rendszerbe, de arról vallanak, hogy egyes könyvtárakban volt kölcsönzés.

A kortársak véleménye viszont egyáltalán nem volt elismerő. Szabó Ervin szerint

⁴² A könyv és könyvtár... 1970. 137. l.

a népkönyvtárak sok helyen egyáltalán nem működnek. Forgalmuk az állami támogatás ellenére is állandóan csökken. Ennek okát az állomány összetételében megnyilvánuló gyámkodó tendenciában látja: „E gyűjtemények könyvanyaga túlnyomórészt úgy van összeválogatva, mintha az olvasók valamifajta szellemi kiskorúak, a művelt embernek szép dolgokra éretlenek, és az élő világból kikapcsolt alvajárók volnának. Népies könyvek, a nép számára lepárolt irodalom, a gazdasági, társadalmi, politikai, vallási küzdelmek 'kényes' kérdéseivel szemben a pártatlanság hazug mezébe öltözködött és elavult tudomány — szóval, amolyan szellemi gyámság alatt állóknak szánt szegényházi koszt . . .”⁴²

A kortársak által „szellemi népkonyhának” nevezett népkönyvtárügy megítélése nem könnyű feladat. A népkönyvtári mozgalom az első kísérlet volt a hazai könyvtárügy egységes szervezésére, irányítására. Nem vezetett, nem is vezethetett látványos eredményekre, mert ehhez nem voltak meg sem az objektív, sem a szubjektív feltételek. Hiányzott a nagytömegű, jó alapműveltséggel rendelkező olvasóréteg, nem volt pénz reprezentatív, célszerű könyvtárak létesítésére. A népkönyvtárak a legelesettebb, a kultúrától legtávolabb eső réteg, a parasztság könyvellátását próbálták megoldani. Nagyon sok könyvtár két háborút is átvészelt, elnevezésük a 60-as évekig kísértett.

Sok ellentmondás volt ebben a folyamatban, erősebb volt a „védekezés”, mint az „adás” szándéka. A Népkönyvtári címjegyzék — amely összegezte a célokat — erősen terjesztette a középszerű irodalmat és a népnek szóló, „nevelő” hatású olvasmányokat, ébren tartotta a felszínes, érzelmes, magvas erkölcsi tanulsággal záródó olvasnivalók iránti igényt, népszerűsítette a felületes életrajzokat, hozzájárult nemzedékek nacionalizmusának, sovinizmusának kialakításához. A népművelő szándékot nem lehet elvitatni a jegyzék szerkesztőjétől, de ideológiája egy letűnő rend, az elnyomó osztályok védelmét szolgálta. Felismerte a könyv nagy erejét, de visszájára fordította — ezért sem a Népkönyvtári címjegyzéknek, sem maguknak a népkönyvtáraknak nem lehetett igazi társadalmi hatása.

⁴² Szabó Ervin i. m. 322. l.

ИДЕОЛОГИЯ КАТАЛОГА ЗАГЛАВИЙ «НАРОДНЫХ БИБЛИОТЕК», СОСТАВЛЕННОГО В 1910 ГОДУ

(Резюме)

Организация публичных (т. наз. «народных») библиотек в Венгрии началась в последнее десятилетие 19-го столетия. Руководящим государственным органом процесса стал Всеенгерский Совет Музеев и Библиотек, созданный в 1897 году. Его цель — снабжать самый бедный, стоящий на низшем уровне культуры слой общества (в первую очередь крестьянство) книгами, воспитательного характера подобранными по определённым аспектам. Фонд библиотек составлялся 200—300 дешёвых брошюр, «народных книг», научно-популярных работ. В больших городах организовались и библиотеки с более богатым фондом, но даже их оснащённость не достигала уровня типичных в то время западноевропейских «рууис либратуру». Отсталая, анахроническая библиотечная политика тогдашней Венгрии была направлена на создание управляемых сверху — по прусскому образцу — народных библиотек.

Всеенгерский Совет Музеев и Библиотек повлиял на деятельность народных библиотек путем оказания государственной материальной помощи и регулирования приобретения новых книг. Советом были основаны и новые библиотеки, фонды которых подбирались тенденциозно. Для этой цели было опубликовано ряд каталогов. Из них самым значительным является *Каталог книг, хранящихся в народных библиотеках*, вышедший в свет в 1910 году, под редакцией Пала Гуяша.

Каталог содержит около 2600 систематизированных и аннотированных заглавий. В приложении помещен список образцовых по Совету идеальных библиотек различной величины. В нашей спецлитературе о библиотеках он является первым каталогом «основных изданий» с аннотацией. Учитывая аспекты, выявленные в *Введении* а также дискуссии о народных библиотеках, становится ясным, что это издание не просто обыкновенный список книг, но из него могут быть обнаружены фон и идеологические цели государственной политики по народным библиотекам.

Эти цели сводятся к следующему: дать народу легко понятные, простые чтения, воспитывающие в нем патриотизм, уважение к высшим классам, осознание справедливости и неизменности существующего строя, одним словом цель народных библиотек — идеологическая защита существующего строя.

Большую часть каталога занимает художественная литература. В этом разделе можно найти не мало произведений классиков венгерской и мировой литературы. Однако подроб книг отражает консервативный вкус и мировоззрение народно-националистического направления. Этот подроб очень тенденциозный. Редактор полностью игнорирует современные стремления в литературе, например творчество Эндре Ади, Жигмонда Морица, Михая Бабича и др. произведение Золя и сильно «отбирает» произведения Бальзака, Льва Толстого, Достоевского и др. Он сознательно обходит произведения, отражающие современное мирозерцание или актуальные социальные вопросы, но с удовольствием регистрирует произведения писателей и поэтов, представителей народно-националистического направления (произведения Лайоша Абони, Иштвана Баршона, Михая Саболичка и др.) не представляющие никакой эстетической ценности.

Удельный вес научно-просветительных работ меньше, около 1000 изданий. В подавляющем большинстве они исторические работы. Наименьшее количество изданий — это естественнонаучные и технические книги. Удовлетворительно соотношение медицинской и сельскохозяйственной литературы. Однако их уровень сильно меняется. Это объясняется отсталостью на-

учного исследования и недостатками книгоиздательства, хотя и тут применялся принцип, чтобы «вредные» книги не попадали в руки простому читателю.

И систематизация научно-популярной литературы отражает противоречивые, меняющиеся взгляды: в ее основу не лежат никакие научные или практические принципы, в ней довольно трудно ориентироваться. Богатая система показателей однако в некоторой степени противодействует этому. Как художественные так и научно-популярные произведения с аннотациями, которые дают нам данные, факты и оценивают книги. Эти аннотации — соответственно данным аспектам — весьма сжатые, удачные, несмотря на то, что с их аспектами сегодня уже нельзя полностью согласиться.

О влиянии, применении «филантропической» политики в области народных библиотек, проводимой государством мы располагаем немногими данными. Предполагается, это влияние не было значительным. Руины маленьких библиотек, переживших две мировые войны, слились после освобождения страны с бурно развивающейся сетью народных библиотек. Но эти народные библиотеки нового типа стали настоящими насадителями человеческой культуры. Сам Каталог интересует нас сегодня как документ бывшей эпохи.

KÖNYVTÁRI KUTATÁSOK DEBRECENBEN*

1950—1975

1. A könyvtár mint műhely és a könyvtáros mint kutató illetékességi köre

A könyvtártudományi kutatás kérdéseiről 1960-ban tartott s a bűvárkodás e területén földcsuszamlást kiváltott ankéton Kóhalmi Béla két mondatot idéz Sötér István osztálytitkári beszámolójából. „Tudományos közvéleményünk — hangoztatta Sötér az Akadémia legutóbbi nagygyűlésén — türelmetlenül várja, hogy nagy vezető könyvtáraink de a vidéki könyvtárak közül is a legjelentősebbek minél hamarább a különböző tudományágak kutató tevékenységének fontos, köztisztületben álló tűzhelyeivé váljanak. El akarjuk érni azt a szintet, hogy könyvtáraink ugyanolyan rangú tudományos intézetekként szerepeljenek a köztudatban, mint az akadémiai kutatóintézetek vagy az egyetemi tanszékek kutatócsoportjai.”¹ Kóhalmi szerette tényközlések, gyakorlati megállapítások közvetítésével érzékeltetni elméleti felfogását. Míg ő maga a közvetítő szerepében szerényen félreáll, az információ — mint itt is — célba talál, még hozzá hatásosabban, mint a gondolatot közvetlenül kifejező általános tételek. Mert vajon nincs-e abban valami meghökkentő, hogy a könyvtárosok kutatói hivatását, a könyvtár kutatóintézeti funkcióját, amelyért — ím — az ankét résztvevői síkraszállni jöttek össze, a tudomány leg-hivatalosabb fórumán mint magától értetődő dolgot ismerik el, sőt, azzal, hogy az eredményeket sürgetik: keveslik, bírálják azt, ami e téren eddig történt. És nem meggyőzőbb-e a könyvtári kutatások tematikájának, interdiszciplináris bekapcsolódásának deklaratív előterjesztésénél a szilárd polgárjogú tudományos partnerek nevében megfogalmazott kihívás? Kóhalmi vitafelszólalása nagy vonásokban számba is veszi az országos tudományos terv megvalósításához szükséges könyvtári feladatokat, s rámutat arra, hogy a könyvtári kutatóműhelyeknek tartozásaik vannak a nyelvtudománytól, az irodalomelmélettől és irodalomtörténettől, a történettudománytól kezdve a természettudományokig és az alkalmazott tudományokig a diszciplínák egész sorával szemben.

Ugyanezen az ankéton Havasi Zoltán azokra a kihívásokra is rámutat, amelyekkel

* A Könyvtári Figyelő 22. (1976.) évf. 1—2. sz.-ban rövidítve közölt dolgozat teljes szövege.

¹ Kóhalmi Béla: Felszólalás. = A könyvtártudományi kutatás kérdései. A KMK ankétja. Bp. 1960. jún. 13—14. M. Kszle, 77. évf. 1961. Különszám. 106. l. — Sötér István titkári beszámolója: MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. 16. 1960. 41. l.

maga az intézményrendszer — a könyvtár gyakorlati munkája és a könyvtárosképzés — ösztönzi a könyvtári kutatásokat. „Akár a könyvtári munka, a könyvtárügy fejlesztéséből — úgymond, — akár a könyvtárosképzés megalapozásából merült fel az elméleti munka szükséglete, mindig valamelyik könyvtári műhelyből indult ki a kezdeményezés. Tehát a gyakorlatból. Szabó Ervinék idején a Fővárosi Könyvtár gyakorlati kérdéseiből fejlesztették ki az elméletet, azután a felszabadulás után a Széchenyi Könyvtár volt az a bázis, ahol — a könyvtárosképzés szükségességéből adódóan — megindulhatott a tudományos munka, valamint a Budapesti Egyetemi Könyvtár és a Debreceni Egyetemi Könyvtár voltak műhelyei a könyvtártudományi kutatásoknak.”² Havasi itt — kellő szerénységgel — annak ad kifejezést, hogy a műhelyek, amelyek felvirágzását Sötér várja és sürgeti, valójában már működnek, és exponálja a két irányból — a szaktudományok, ill. a könyvtári gyakorlat felől — érkező kihívások konfliktusát, amely könyvtártörténetünk folyamán épp ezen az anketon éleződött ki legerősebben és leglátványosabban. Közvetlenül és a programszerűen megfogalmazott csatakiáltások szerint a könyvtártudomány történeti és időszerű gyakorlati témáinak kutatói estek itt egymás torkának, a kölcsönös kitagadás alig-alig palástolt elszántságával — eladdig, hogy a tisztes emlékeztű Szekeres Pál a kriptai enyészet lehelletét találta legérzékletesebb hasonlatnak a Könyvszemle múltba feledkező hangulatának jellemzésére,³ maga a Szemle pedig Haraszthy Gyulának, Jóboru Magdának, Kovács Máténak és Szekeres Pálnak a szerkesztőbizottságból s a könyvtárnak a tematikából való kirekesztését ítélte legmegfelelőbb rendszabálynak arra, hogy a „profilját illető félreértések megszűnjenek”.⁴ Lényegét tekintve azonban a konfliktus — függetlenül a résztvevők közvetlen szándékától — érett és a tudományfejlődés történeti adottságaiban gyökerező objektív ellentmondások előrevivő összecsapásának alkalma volt. Nem mintha az ellentétek mélyén sötétlő problémacsomót sikerült volna már itt világosabbá tenni. A tekintélyi, affekcionális, sőt adminisztratív érvelés *ultima ratioi* jelzik, hogy a vitafelek most nem elméleti síkon keresik a megoldást.⁵ De éppen az ütött és kapott sebek, a nyílt sisakos állásfoglalások s a kölcsönös száműzések kényszerítő erővel sarkallták a megosztott könyvtáros-kutatói tábor eddigi önmaga túlhaladására s — főleg — elméletileg igényesebb tájékozódásra a kutatói illetékessége körébe vonható jelenségek, a saját és rokon diszciplínák összefüggésében. Bereczky László borús értékelése szerint a konfliktus megfosztotta a könyvtárügyet tudományos folyóiratától s a folyóiratot eleven társadalmi, intézményi háttéréről.⁶ De bármennyire is indokoltak lehettek a hasonló megállapítások a pillanatnyilag kialakult hivatásszociológiai és tudományszervezési helyzetet tekintve, hosszabb távon a kimondott igenek és nemek pozitív hatása bontakozott ki. Ma még korai lenne fontolgatni, kisarjad-e a szó dialektikus értelmében megszüntetett könyvtártudomány senkiföldjén egy új tudomány, amely — hasonlóan a társadalmi szaktudományok közt élettérhez ver-

² Havasi Zoltán: Helyreigazítás. = M. Kszle, 78. évf. 1962. 123. l.

³ Szekeres Pál e kitételtét fültnaként idézzük. Az anket anyagának fent idézett kiadásában e szövegrész nem szerepel.

⁴ A Magyar Könyvszemle. (Szerkesztőségi cikk.) = M. Kszle, 77. évf. 1961. 4. sz. okt. — dec. 357 — 358. l.

⁵ Vö. i. h.

⁶ Bereczky László: A Magyar Könyvszemle új programjáról. = A Könyvtáros, 12. évf. 1962. 323 — 324. l.

gördő szociológiához — megtalálja a szocio-kulturális jelenségek kutatásán osztozó bevett diszciplínák körében sajátos funkcióját, azt a témakomplexust, metodikát és tudománykonstituáló nézőpontot, melyben igazolódik, valóban új és külön minőségéhez jut. De megfogható és pozitív fejlődési tény, hogy a könyvtár és a könyvtáros kutatásbeli illetékességének ez a megközelítésmódja Magyarországon hovatovább kiszorítja mind a mesterség ismeretkörére szorítkozó könyvtártudományi, mind a könyv „testéből”, „mozgásából”, „fogyasztásából” kiinduló bibliológiai koncepciót,⁷ s még inkább, hogy a kutatás gyakorlatát is növekvő mértékben a tükrözendő jelenségszférából való kiindulás és az interdiszciplináris feladatok felismerése, vállalása hatja át. Nem szűnik meg a könyvtárosok által művelt stúdiumok ancilla szerepe. Sőt, azzal, hogy egy könyvtártudományi koncepcióba való beilleszthetőségük másodrendű kérdéssé válik, hogy „szak kutatásként” önállósodva is megtartják könyvtári polgárjogukat — a közvetlenül a mára néző olvasó- és intézményszociológiától, informatikától, rendszerelmélettől a mában nem kevésbé tevékeny filológiáig, történettudományig, sőt természettudományokig — szolgálatuk mind a „főhivatást” tudományos szervezetek és kutatók, mind a könyvtárfejlesztés irányában hatékonyabbá, színvonalasabbá válik, szaporodnak és izmosodnak az alapvető fontosságú informatív kapcsolatok a könyvtár igénybevevői és a könyvtárosok közt. Kiindulópontunkhoz visszatérve: kell-e erősítenünk, hogy ez a folyamat s a nyomában felhalmozódó „szak”-kutatási eredmények nem csökkentik annak esélyét sem, hogy elméletileg tisztázódjon, spontán épüljön és intézményesen megszilárduljon a kutatásoknak egy élesen el nem különülő és nem egynemű, de összefüggő jelenségcsoportra vonatkozó, nem könyvtártudományként fellépő, de könyvtári vonzókörű, könyvtárosi illetékességű tartománya?

De mért így sok szó arról, ami az országban végbemegy, mikor itt egy műhelyre, hozzá vidékire figyelünk? Először, mert — mint Havasi felszólalása is jelzi — a kezdeményezések és az eredmények zömmel két-három nagykönyvtár mint kutatóműhely tevékenységéhez fűződnek. Minden fenntartásunk mellett, amellyel a statisztikai adatokat a hasonló vonatkozásokban kezelni szoktuk, úgy érezzük, ugyanez a megállapítás sürhető le a KMK-hoz az ország valamennyi számottevő könyvtárától befutó kutatási téma-bejelentések arányaiból. Így az 1965-ben adatszolgáltatóként nyilvántartott 48 könyvtár bejelentett kutatási témáinak (183) csaknem fele (86) három intézményhez kapcsolódik. (OSzK, beleértve a KMK-t: 47, budapesti EK 17, debreceni EK 22).⁸ A bűnrészség ilyen arányát tekintve, s az itteni műhelynek az országos csoportosulásokkal való személyi összefonódását sem tévesztve szem elől, nyilvánvaló lesz, hogy a helyi fejlődés sok fontos ténye csak a nagy egésszel összefüggésben találja meg sajátosságát, magyarázatát. És ugyanígy, ami a jövőt illeti: a műhely boldogulását a könyvtári kutatások országos fejlődésével, azok elméleti és intézményi megalapozásával kölcsönhatásban kell várnunk és munkálnunk. Célserű továbbá országos összefüggésbe ágyaznunk mondanivalónkat azért is, mert ez a műhely nem csupán a helyzetéből adódó kutatási

⁷ E koncepciók tüzetes ismertetésére vonatkozólag l.: Molnár Pál: Vita a könyv- és könyvtártudomány viszonyáról a szocialista országok szakirodalmában. = Könyv és Könyvtár, 6. 1967. 107–170. l.

⁸ Fülöp Géza: A könyvtártudományi kutatás helyzete. 1965. = Könyvtári Figyelő, 11. évf. 1965. 433–434. l.

feladatok teljesítésére vállalkozik, hanem arra is, hogy síkra szálljon a tudományos könyvtár mint kutatási műhely következetes megvalósításáért s általánossá tételéért.

Mert amit a könyvtári kutatások 1960 táján bekövetkezett nekilendüléséről, szemléleti megújulásáról mondtunk, egy bizonyos fejlődési szint még ki nem aknázott leküzdésére, foghatóan ismét csak egy-két műhely, néhány szerző eredményeiből kirajzolódó tendenciára vonatkozik. Hogy mennyi objektív akadályt és szemléleti nehézséget kell még leküzdeni, míg a szolgáltatás egy közvetlen, pragmatista felfogásához tapadó intézményi gyakorlaton túllépve, a tudományos könyvtár általános modelljévé válik a Sőtér, s őt tolmácsolva Kőhalmi által sürgetett tudományos műhely, amely épp azáltal lesz képes a tőle elvárt szolgálatra, hogy felismeri és teljesíti önálló kutatási feladatát, érdemes volna rendszeresebben kimutatni. A rövidség kedvéért itt két közelmúltbeli tanácskozássra utalunk, amelyekben alkalmunk volt a műhely e programja mellett és ellen felsorakozó erőket seregszemleszerűen áttekinteni. A modern filológus könyvtárosok 1971-es debreceni konferenciájának keretében klubesten vitattuk meg a könyvtárakban dolgozó fiatal szakemberek munkaköri perspektíváit. Két dolog csendült ki egyértelműen a hozzászólásokból. Egyik, hogy fiatal kollégáink pályaelvárásaiból, értelmiségi önmegvalósításuk igényéből kiindulva, ugyanúgy sürgették munkahelyük tudományos műhelykénti felemelkedését, mint Sőtér tette volt tudománypolitikai megfontolásból. A másik, hogy többségük e mélyről fakadó igény hangoztatása ellenére sem látott reális lehetőséget könyvtárosi rutin-teendőinek a kutatásba ágyazott gyakorlattá való átalakítására.⁹ 1975 áprilisában nagyrészt ugyanezen fiatal kollégák főnökeinek megbeszélésén, az egyetemi könyvtárigazgatók tanácsában, a szervezet és az igazgatás szemszögéből került terítékre a könyvtárban, a könyvtárosok által végezhető és végzendő kutatómunka. Nos, bármennyire is az igazgatók látják át legteljesebben, milyen szűk a munkaerőkapacitás a működés elemi teendőinek ellátására, meghökkentőnek éreztük itt az érdektelenséget, sőt több kollégánál az elzárkózást a kutatási feladatoknak a könyvtár alaptevékenységei közé való szerves beillesztésével szemben. És mert egyes felszólalók szerint különösen a szaktudományos kutatások előirányzása tűnik irreális igénynek (szemben a könyvtári gyakorlatra vonatkozó és azzal igazolható stúdiumokkal),¹⁰ itt is helyénvaló lett volna idézni az akadémiai osztálytitkárt. Mégpedig Sőtér Istvánnak egy, a Kőhalmi által hivatkozottnál korábbi beszámolóját, amelyben épp az egyoldalú könyvtártudományi orientációval szemben hangsúlyozza, hogy vannak kutatási feladatok, amelyek teljesítését az egyes szaktudományok a könyvtáraktól várják, és erőlyesen sürgeti ez irányú tevékenységük támogatását, elsősorban önálló publikációs felteteleik biztosítását.¹¹

⁹ A modern filológiai kutatás és a könyvtári információs tevékenység. A modern filológia szakos könyvtárosok konferenciájának (Debrecen, 1971. augusztus 24–28.) előadásai és vitája. Debrecen, 1973. Vö. főleg Végh Ferenc és Molnár Ferenc felszólalását, valamint Csúry István zárszavát. 53–57., 95–96. l.

¹⁰ Vö. Feljegyzés az Egyetemi Könyvtárigazgatók Tanácsa 1975. ápr. 22-én Budapesten tartott üléséről.

¹¹ Vö. Sőtér István előző titkári beszámolóját. = MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 14. 1959. 213. l.

*A DEK-műhely kutatásszervező tevékenysége, kapcsolata a könyvtári
kutatások helyi és országos tényezőivel*

Címünk szándékolt határozatlansággal ígéri, hogy a könyvtári kutatások debreceni műhelyéről lesz szó. Mert mit is kelljen könyvtári kutatásokon érteni és mért nincs feltüntetve név szerint a műhelyként vizsgált intézmény? Ti. a Debreceni Egyetemi Könyvtár — hiszen már eddig is jeleztük, hogy az alig féltucatnyi számottevő műhely közt Debrecennek ez az intézménye érdemel említést. És ez az intézmény felel meg azoknak a kritériumoknak, amelyek alapján egy szervezetet, szorosabb, vagy lazább szervezettségű csoportot kutatási műhelynek szoktunk minősíteni. (A kutatói tevékenység folyamatossága, annak célját, tartalmát, sajátosságát meghatározó program, megfelelő színvonalú munkatársak huzamosabb együttműködése, rendszeres publikáció, kutatási feltételek — irodalom, források — megléte, megfelelő mértéke stb.) De éppen a DEK¹² regionális funkciójából — ebből a tájegység könyvtári ellátását, a regionális kutatásokat s mindezek érdekében a könyvtárak együttműködését egyaránt szolgáló feladatkörből — és kiemelkedő gyűjteményi adottságaiból következne, hogy a könyvtári kutatások terén is szervezőerőként lépjen fel, a szó tágabb értelmében vett „debreceni műhelyt” hozzon létre a szűkebb műhellyel témaközösségi, munkatársi alapon kapcsolatot tartó kutatók egy külső körének többé-kevésbé rendszeres közreműködésével. Ha szigorú mértéket alkalmazva megköveteljük, hogy e külső kör tagjai egy szervezeten folyó kutatási program résztvevőiként, szoros téma- és munkamegosztás keretében dolgozzanak, a belső körrel a tudományos eszmények, célok és módszerek tekintetében is egyik legyenek, s e kapcsolatok, huzamosabb időn át fenntartva számottevő közös eredményekhez vezessenek, ilyen műhelyről nem beszélhetünk, hanem csak a létrehozását célzó erőfeszítésekről s azok időleges, részleges eredményeiről.

Ilyen időleges és részleges eredményeket hozott a Módis László kezdeményezte *debreceni és tiszántúli periodikatörténeti program*, amelynek keretében 1954 és 1968 közt öt belső (Bata Imre, Ember Ernő, Juhász Izabella, Lengyel Imre, Ludányi Valéria) és négy külső (Balassa Sándor, Fekete Péter, Pálffy József, Sőregi János) munkatárs összesen 18 dolgozatot és adatközlést készített el a tárgykörből,¹³ részben egyedileg dolgozva fel az orgánumokat, részben összefüggően egész korszakokat¹⁴ vagy periodika-műfajokat¹⁵ tekintve át. Nagyban segítette a programot, hogy a memoárszerű, adatközlő dolgozatok megírására felkért külső munkatársak kézirataiért fizetni lehetett. A DEK 1967 óta rohamosan csökkenő pénzügyi ellátottsága miatt azonban a külső munkatársak bevonásáról le kellett tenni. Ugyanez a körülmény már az induláskor (1969) lefékezte a régi debreceni és tiszántúli könyv-fondok *possessori és marginális bejegyzéseinek feltárását célzó programot*. Ez a munkálat, amely alapvető jelentőségű az egyes korszakok és személyi-

¹² Hadd rövidítsük így a szövegben még sokszor idézendő Debreceni Egyetemi Könyvtár intézménynevet. RKNK = Református Kollégiumi Nagykönyvtár.

¹³ Cím szerint I. e dolgozat kapcsán készült (jelenleg kéziratban levő) bibliográfiában.

¹⁴ Ember Ernő 1848-tól 1900-ig.

¹⁵ Pálffy József: Élc lapok, naptár- és kalendárium-irodalom.

ségek könyvkultúrájának, irodalmi és tudományos hatástörténetének tanulmányozásában (s amelyet éppen ezért a MTA reneszánsz- és felvilágosodás kori munkabizottsága egyaránt sürget), stagnálásra van ítélve a DEK-en belüli kapacitás elégtelensége és külső specialisták bevonásának pénzügyi akadálya miatt.¹⁶ Elvileg rendezettnek mondható a szélesebb műhely működését talán legnagyobb nyomatékkal indokló (mert tudományos és művelődési szempontból egyaránt lényeges) feladat. *Hajdú-Bihar megye és Debrecen helytörténeti, helyismereti bibliográfiájának* kooperatív megszervezése. A DEK és a Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár közt rég ideje fennálló együttműködési szerződés a periodika irodalom feldolgozását jelöli meg közvetlen feladatként s a munkamegosztást is rögzíti. Eszerint a DEK illetékessége a felszabadulás előtti, a HBMK-é az újabb időkre terjedne ki. Ám a szerződő felek egyrészt kölcsönösen átlépték a megállapított időhatárt,¹⁷ másrészt maguk a munkálatok egyik intézménynél sem folynak kellő rendszerességgel.¹⁸ Bizonyos fókig bonyolítja a helyzetet, hogy a Református Teológiai Akadémián a jeles történész, Makkai László irányítása alatt egy arányait tekintve rendkívül jelentős és helytörténeti vonatkozásban igen sokat ígérő bibliográfiai munkálat indult.¹⁹ Az így óhatatlanul előálló párhuzamosságokért teljes kárpótlást nyújt azonban a terven kívül belépő partner együttműködő készsége, az a bevezetett gyakorlat, hogy a DEK és Makkai munkaközössége kölcsönösen informálja egymást a folyamatos munkáról, kutatás, egyeztetés és kompilálás céljából adattárát a másik fél rendelkezésére bocsátja.

Érzékeltetve, mennyi csetlegesség, spontán tényező érvényesül a külső munkatársak közreműködése terén, már jeleztük is, hogy a szélesebb műhely egy lazább, kevésbé szervezett formája igenis megvalósul Debrecenben. Előmozdítja ezt a közös irodalmi alap, a történelmi, társadalmi háttér, a közös élmények és rokon eszmények meghatározó ereje, s előmozdítják természetesen a DEK ugyanezen alapra épülő programjai is, amelyek eleve a munkatársak egy szélesebb körének együttműködését feltételezik.

Elsőrendű szervezőerő a DEK kiadói tevékenysége, az ennek keretében megjelenő — főleg debreceni és tiszántúli vonatkozású — bibliográfiai sorozatok, alkalmi tanulmánykötetek, és legfőképpen az 1953-ban megindított és 1958 óta Könyv és Könyvtár címet viselő évkönyv. Az eleinte évente kétszer, később kétfévente egyszer megjelenő sorozat 13 évfolyamának 19 kötete eddig 117 dolgozatot, nagyjából önmagát is számot tartó s ezért külön borítójú változatban is közreadott munkát²⁰ bocsátott a

¹⁶ L. a szerző felszólalását a modern filológus könyvtárosok fent említett konferenciáján. I. m. 36–37., 93. l.

¹⁷ Pl. a HBM Könyvtár kiadta a Válasz, a DEK a RKNK-ban szerkesztett Néplap (1944–1945. ápr. 4.) repertóriumot.

¹⁸ Főleg a nagy tájbibliográfiai katalógus stagnál, de a kiadói tevékenység épp az utóbbi időben megélné. L.: *Kompai Gáborné: Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája*. 1974. Az induló Tiszántúli Személyi Bibliográfiák sorozatban *Juhász Izabella Gulyás Pál bibliográfiája* (1973), a Tiszántúli Időszaki Sajtó Repertóriumai sorozatban sajtó alatt a Debreceni Szemle, a Hortobágy, a Magyarok, a Debreceni Képes Kalendárium repertóriuma.

¹⁹ Részint egyháztörténeti vonatkozású folyóiratcikk irodalom rendszere s feltárása, 1973-ban indult saját program keretében, részint a hajdani Soós Béla professzor hatalmas mennyiségű gyűjtésének hozzáférhetővé tétele.

²⁰ „Értekezések” sorozatcím alatt. A nagyobb terjedelmű munkák eleve is az Évkönyv, ill. a Könyv és Könyvtár felkötetként jelentek meg. (Csúry I.: A szocialista könyvtári üzem szervezete és működése. 1953. 322 l. — A debreceni tudományegyetem bölcsészettudományi karához benyújtott pályamunkák, tanári szakdolgozatok és doktori értekezések bibliográfiája. 1914–1950. 1955. 168 l. Csúry I.: Die Kommunikation wissenschaftlicher Kenntnisse im Prozess der Erkenntnis. 1. Die soziologische Erforschung der Erkenntnis in ihrer Bedeutung für eine allgemeine Methodologie. 1968. 180 l. Lengyel Imre — Tóth Béla: Maróthi György külföldi tanulmányútja. 1970. 136 l.)

nyilvánosság elé. A szélesebb műhely meglétét, folyamatos tevékenységét mutatja, hogy a dolgozatok majd negyedrésze (a 117 közül 28) 14 külső munkatárs tollából való. Közük a 6 nagy terjedelmű, jeles tanulmányt publikáló Esze Tamást — bár ő elkötelezettségei alapján más közösségeké is, kiemelkedő munkássága nyomán pedig az országé — inkább kellene a műhely belső magvához számítanunk. Nemcsak azért, mert pesti, dunántúli létére ő a legnemesebb és legszenvedélyesebb debreceni, e tájon a haladásért folyt küzdelmeknek s köznapi hőstetteknek igazáért ma is vívó történész. Nemcsak azért, mert írásai metodikai mintái annak, hogyan lehet és kell — szerény szóhasználatára szerint „történész kisműves munkával”, de dialektikus meglevenítő készséggel — megszólaltatni a nyomdatörténet dokumentumait, s egy társadalmi, történelmi totalitás hálójába illeszteni a távoli múlt mezítlásos könyveseinek, közvitézeinek, prédikátorainak úton-járását.²¹ Hanem belülről ható munkása volt a műhelynek azáltal is, hogy a Református Kollégiumi Nagykönyvtár és a DEK együttműködésére felügyelő állami-egyházi bizottságnak másfél évtizeden át igen aktív tagjaként a történettudományi kutatás egyes könyvtári szükségleteinek ismertetésével, az ezeket előmozdító kooperációs feladatok ajánlásával segítette a kutatási feltételek fejlesztését, s a bizottsági üléseken elhangzott felhívásaihoz több kutatási kezdeményezés is fűződik, köztük a possessor- és marginalia-kutatás már említett programja.²² A két intézmény közti kooperációból egyébként más tudományos munkakapcsolatok is sarjadtak: mindkét fél munkatársai vállaltak feladatot a RKNK történetének rendszeres levéltári kutatáson alapuló feltárásából,²³ s a Könyv és Könyvtár mellett a DEK egyéb publikációs eszközei is előmozdították a RKNK munkaeredményeinek tudományos közkinccsé tételét.²⁴ A DEK publikációk szervezőerejéről szólva, elsősorban persze nem az ilyen készen adódó munkakapcsolatok realizálására gondolunk, hanem általában az érdeklődés közösségén alapuló tematikai vonzásra. A modern egyetemi könyvtár nyitott modelljének kialakításához járul hozzá a dán Svend Dahl,²⁵ Módis László tájbibliográfiai törekvéseit mozdítja elő Dankanics Ádám és Péter László,²⁶ Bán Imre és Vita Zsigmond dolgozatai a Műhely kibontakozó debreceni, kelet-magyarországi könyv- és könyvtártörténeti kutatásaihoz nyújtanak értékes

²¹ Esze Tamás következő dolgozatai jelentek meg a Könyv és Könyvtárban: A debreceni nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. 1961. — A magyar Praxis Pietatis. 1963. — Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni tipográfia termése 1703–1705. 1964. — A Rákóczi-szabadságharc nyomtatott oltalomlevelei. 1967. — Erasmus nyomai Magyarországon a 18. sz. elején. 1969. — Sztárai Gyulán. 1970. — A DEK őrzi kutatói archívumát, tudományos életművének részben még kiaknázásra váró, mérhetetlen szorgalommal feltárt s nagy gonddal rendszerezett anyaggyűjtését.

²² Esze T. a református egyházi gyűjtemények főigazgatójaként vett részt az együttműködésre felügyelő állami-egyházi bizottság munkájában.

²³ Ötvös János: Maróthy György könyvtára. = Évkönyv, 1955. 2. r. — Kiss Sándor: Magyar történeti tárgyú kézirataink a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában. = Évkönyv, 1956. — Uő: Szilágyi Sámuel, a Debreceni Kollégiumi Nagykönyvtár első igazgatója. = Könyv és Könyvtár (továbbiakban: KK) 1. 1958. — Molnár Pál: A Debreceni Református Főiskola Nagykönyvtára Géresi Kálmán igazgatósága idején. (1874–96.) = KK 2. 1961.

²⁴ A RKNK kötetkatalógus sorozatának, a szerkesztésében készült Néplap repertóriumnak kiadása.

²⁵ DAHL, Svend: Über das Verhältnis wissenschaftlicher Bibliotheken zu ihrem Publikum. = KK. 1. 1958.

²⁶ Dankanics Ádám: Tájbibliográfiai munka a Román Népköztársaságban. = KK, 1. 1958. — Péter László: A folyóirat repertóriumok kérdéséhez. = KK, 3. 1963.

hozzájárulást.²⁷ Egyes írások, mint Balla Lajos epigráfiai dolgozata, Kádár Zoltán kódex-illusztrációs vagy Sonkoly István zene-bibliográfiai közleményei a tágabb írás-, könyv- és közléstudományi kapun érkeznek,²⁸ mások, mint Dankanics cikke a Pestalozzi tanítvány Tompa Ádám könyvtáráról,²⁹ Szabó Lászlóé a debreceni közművelődési könyvtárügy történetéről,³⁰ vagy Tóth Béla sajtó alatt levő közleménye Maróthi György szerepéről a RKNK fejlesztésében, közvetlenül kapcsolódnak egy-egy szűkebb „belső” témakörhöz, továbbfejlesztik vagy kiegészítik a DEK munkatársak kutatási eredményeit.³¹

Távol legyen tőlünk a szándék, hogy a „műhely” metaforával visszaélve, minden munkát és eredményt, amelyet debreceni szerzők vagy intézmények a kultúrtörténet, a kultúraelmélet és a kulturális praxis könyvtári vonzaskörű diszciplínái terén végeztek és elértek, a DEK hatása- vagy vívmányaként könyveljünk el. Ellenkezőleg. Mindenekelőtt hangsúlyozni szeretnénk, hogy a DEK maga is egy nagyobb műhely, a KLTE szerve része, még ha a tárgyalt könyvtári vonzaskörű diszciplínák körében egyetemszerte övé is az illetékesség s a kutatásszervezői felelősség. Egyrészt a jó együttműködés jeleként nyugtázzuk, hogy az oktatók szívesen keresik fel profilba illő írásaikkal a Könyv és Könyvtárt,³² segítik a szerkesztést lektori közreműködésükkel,³³ vagy vállalnak előadást, szólnak fel a DEK tudományos tanácskozásain,³⁴ kiállítási megnyitóin.³⁵ (És megfordítva: a DEK-munkatársak 17 dolgozata jelent meg az Egyetem különböző tudományos sorozataiban³⁶, a könyvtárosok rendszeres résztvevői a tanszékek tudományos ülésszakainak, előadó- vagy munkaközösségi tagként többen rendszeresen is részt vesznek a tanszéki munkában.) Másrészt az egyetemi élet sajátosságaiból fakadó sok és sokféle személyi áttétel segíti elő a tanszékek tudományos törekvéseinek behatolását a Könyvtárba, ill. a Könyvtár bekapcsolódását azok tevékenységébe. Intézményes formája ennek az egyik oldalon a tudományos utánpótlásnevelés. Sok jeles oktató tart fenn tanár-tanítványi kapcsolatot a disszertáló fiatal könyvtárosokkal és segíti őket további pályájukon is, tanáccsal, kritikával, ösztönzéssel. Az így beáramló ismeret és ösztönzés jellemzéséül legalább a nevét ide kell írni azoknak a tanároknak, akik a legrendszeresebben járultak s járulnak hozzá munkatársaink tudományos fejlődéséhez: Bán Imre, Barta

²⁷ Bán Imre: Rimay János egyik könyvének sorsa. = KK, 1. 1958. — *Uő*: Bornemissza Péter Elektrája Kollár Ádám könyvtárában. = KK, 7:2, 1969. — *Vita* Zsigmond: A Nagyenyedi Bethlen Könyvtár 1848–49-i aprónyomatványai és kéziratai. = KK, 1. 1958. — *Uő*: Zágoni Gábor könyvtárának maradványai az enyedi Bethlen Könyvtárban. — *Uő*: Erdélyi könyvkereskedők a felvilágosodás korában és a reformkorban. = KK, 5. 1966. — A Hazai Híradó megindulása és mellékletei. = KK, 6. 1967. — *Uő*: Szász Károly Ismeretlen politikai munkája. = KK, 4. 1964.

²⁸ Balla Lajos: Epigraphica Dacia. = KK, 7:2, 1969. — Kádár Zoltán: „Die Gewinnung der Mandragorawurzel”. = KK, 8:2, 1971. — Sonkoly István: Petőfi megzenésítések. Bibliográfiai tanulmány. = KK, 7:2, 1969. — *Uő*: Tíz Csokonai vers egykorú dallamának értelmezése. = KK, 6. 1967.

²⁹ Dankanics Ádám: Egy múlt század eleji magánkönyvtár és Pestalozzi hatása. = KK, 4. 1964.

³⁰ Szabó László: A debreceni „Közművelődési Közkönyvtár” története alakulásától a felszabadulásig. (1917–1944.) = KK, 3. 1963.

³¹ Tóth Béla: Maróthi György szerepe a Debreceni Kollégiumi Nagykönyvtár fejlődésében. (Sajtó alatt: KK, 10. 1975.)

³² Vö. Balla Lajos, Bán Imre, Kádár László.

³³ Bajkó Mátyás, Bán Imre, Borzsák István, Juhász Béla, Julow Viktor, Kálmán Béla, Kádár Zoltán.

³⁴ Durkó Mátyás, Julow Viktor, Rapcsák András, Soós Pál.

³⁵ Ügyszólván valamennyi tanár.

³⁶ 7 szűkebb könyvtári illetékességi, 10 egyéb szaktudományos témakörben.

János, Borzsák István, Gunda Béla, Kálmán Béla, Kádár Zoltán. E jó és kíváncsi hatások árnyoldala (a nagy pozitívum mellett, hogy szélesítik a kollektíva szaktudományos spektrumát) az, hogy megosztják az érdeklődést, elvonják az erőt a műhely önálló programjától.³⁷

A Könyvtár oldalán a szakreferensi rendszer teljesít hasonló intézményes szolgálatot. Az eredményes szakreferensi munka magában foglalja a megfelelő tanszékek információszerező, irodalomkutató tevékenységének segítését. Optimális esetben ez úgy valósul meg, hogy a szakreferens önálló kutatással vagy más módon részt vesz a tanszéki munkában. Néha házastársi vagy más rokoni nexus erősíti az ilyen munkakapcsolatokat. Helyes volna a névtelenségből kiemelni a tudományos csoportmunkának ezeket a publikációkban sokszor ki sem fejeződő teljesítményeit. Hadd említsük ezért Ojtozi Esztert, Karancsy László orosz irodalomtörténész feleségét, aki szlavisztikai szakreferensként úgyszólván a semmiből építette ki a szlavisztikai kutatás kézikönyvtári apparátusát, Bevezetés az orosz irodalom könyvészetébe címmel előadásokat tartott, gyakorlatokat vezetett, rendszeresen tanáccsal s operatív munkával segítette az Orosz és Szláv Intézet könyvtárának fejlesztését, publikált a *Slavica* c. évkönyvben. Nemes Évát, aki kutatások hosszú és eredményes sorozatában vett részt biokémikus férje, Nánási Pál mellett s ugyancsak példás gyűjteményépítő és információs munkával gondoskodott a szakreferensi körébe tartozó kémiai kutatások irodalmi bázisáról. Dienes Évát, aki a férje, Némedi Lajos által vezetett Német Filológiai Tanszék oktató és kutató tevékenységében rendszeresen részt vett, miközben metodikailag és morálisan egyaránt példásan végezte az általános irodalomtudomány és a német filológia szakreferensének gyűjtemény- és katalógusépítő munkáját, s a Tankönyvkiadónál mostanában megjelenő bibliográfiai bevezetőt szerkesztett a német irodalomtörténet tanulmányozásába.

Szociológiai tanulmányozást érdemelnének a hasonló összefonódások. Bármint gondolkozunk az egyetemi protekcionizmus ellen mostanában hozott rendszabályokról, az említettekhez hasonló tapasztalatok az egyedi esetet nem mérlegelő, formális személyzeti adminisztráció veszélyére is figyelmeztetnek. Ugyanígy helyes megítélni az egyetem személyzeti dinamikájának azt a következményét, hogy a tanárok néha tehetséges tanítványaik számára kopogtatnak állásért a könyvtárban, máskor alkalmatlan embereik sorsát kívánják megoldani a könyvtár rovására, vagy éppen könyvtárosként is jól bevált erőket hívnak át tanszékhöz. E jelenséget a DEK — lehetőleg elhárítva a személyzeti terhek átvállalását — úgy fogta fel, mint a kutatás humán tényezőinek közvetítésére is kiterjedő kommunikatív hivatásának egy sajátosan egyetemi tartozékát. Mert műhelyként funkcionált a DEK azzal is, hogy egy sor kezdő kutatót — kik közül hét ma az Egyetem fiatalabb oktatógárdájának tagjaként, kettő a felső egyetemi vezetésben tevékenykedik — felvértezett az irodalomkutatás sajátosan könyvtárosi tapasztalatával, hogy 1957-ben átmenetileg az ő emberei vállalkozhattak az Egyetem két visszaállított tanszékén a munka megindítására (Hankiss János: francia, Varga László: latin filológia).³⁸ vagy hogy sok elszármazott értelmiségi munkás — akik közül a műhely

³⁷ L. a possessor- és marginalia feltárás nehézségeit.

³⁸ Kovács Máté kinevezése az ELTE könyvtártudományi tanszékére külön mérlegelendő fejlemény.

számára is számottevő szerepe miatt említsük meg a kritikus Bata Imrét, a filológus és kritikus Beke Albertet, a pedagógus és esztéta Bodri Ferencet, és Futala Tibort, a közművelődési könyvtárügy irányításának alkotó szellemű munkását — itt rőtta le a későbbi pályáján is hasznos könyvtárosi, bibliográfusi penzumot.

Tovább bővíthetnénk a kört, most már abban az irányban, milyen nagyobb műhelyek bolygójaként került más témák, távolabbi programok vonzáskörébe a debreceni, s ez úgyszólván annyi körökből álló kört eredményezne, ahány munkatárs vagy dolgozat gazdagította a termést. Ha csak az egyetemen kívüli lektorokat vesszük sorra — akikhez a lektorált szerzőket rendszerint a tanár-tanítványi, a munkatársi vagy vitapartneri viszony valamilyen mértéke fűzte —, már érzékeltettük az elfogadott ösztönzések sajátosságát, de azt is, hogy a témák s feldolgozásaik nem szigeten tenyésznek, hanem sok ágon futnak a kutatások országos medrébe. (Baróti Dezső, Benda Kálmán, Király István, Klaniczay Tibor, Mátrai László, Szabolcsi Bence, mint a nem könyvtári diszciplínák kiemelkedő képviselői, a könyvtárosok közül pedig Babiczky Béla, Bereczky László, Szentmihályi János, Zsidai József.) E dolgozat szerzője — az olvasmányokból felvett hatásokat nem tekintve — Mátrai László tanári és kollegiális útmutatásainak köszönhet a legtöbbet. Tőle kapott ösztönzést az öröklött és a polgári szakirodalomból átvett pozitivisták könyvtárosi szemlélet leküzdéséhez, saját pragmatista útkeresésének revíziójához, a tudományos lényegű könyvtári műhely eszményének vállalásához. Ő segített — példájával, kritikájával és útbaigazításaival — annak felismerésében, hogy hivatásbeli problémáink történeti és ismeretszociológiai megközelítésben találnak megoldást.

Ezzel a felismeréssel — s így a Mátraihoz, az ELTEK műhelyéhez fűző kapcsolattal is — szorosan összefügg az a másik, hogy a könyvtári fejlődés haladó vonulatába való bekapcsolódás jelszó és elméletieskedés marad, ha nem sikerül visszatérni annak máig élő történelmi gyökereihez. Azokhoz, amelyekből Szabó Ervin és nemzedékének könyvtári törekvései fakadtak, s magukhoz a törekvésekhez. A DEK műhelye e felismerés, ill. személy szerint Varga Zoltánné és a szerző munkássága nyomán³⁹ ismét egy tematikai vonzású nagy műhely törekvéseihez csatlakozik, amelynek munkatársai közül az (akkor) szegedi Havasi Zoltánnal, a Szabó Ervin Könyvtárban dolgozó Remete Lászlóval s főként Soós Pállal, (ma) a KLTE Felnőttnevelési Tanszékének docensével sikerült alkalmat találni nézet- és ismeretcsereére. A megismerés illetően alakulását a szerző számára átvilágítják és felerősítik Dienes Lászlóval s főleg Kőhalmi Bélával folytatott eszmecsereí, s az a lehetőség, hogy mindkettejük *jelenben ható* törekvéseit elsajátítva (s egyesekkel vitatkozva), nemzedékükkel élő kontaktust találjon.

Helyénvaló itt emlékeztetnünk intézmény- és tudományfejlődésünknek ama fatális

³⁹ A témakörbe vágó közlemények: Csúry István: Kőhalmi Béla: A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye. = Könyvtáros, 10. évf. 1960. — *Uő*: A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban. Kőhalmi Béla új könyvéről. = A Könyvtáros, 18. évf. 1968. — *Uő*: Kőhalmi Béla. Nekrológ. = Könyvtáros. 20. évf. 1970. = *Uő*: Dienes László. Halálának huszadik évfordulójára. — *Uő*: A „Huszadik Század” szociológiai pozitivizmusa. (Fejezet a folyóirat történetéből.) = KK, 9:1., 1973. 5–87. l. — Varga Zoltánné: Az imperializmus kora első két évtizedének könyvtárpolitikai előzményei és kezdetei Magyarországon. 1. = KK, 4. 1964. 43–69. l. — Soós Pál: Szabó Ervin könyvtári és közművelődési törekvései-ről. = Előadások a Nemzetközi Könyvvév Debreceni Ünnepeén. 1973. 71–84. l.

ellentmondására, hogy e kontaktus a felszabadulás után nem kínálkozott készen az egész könyvtárügy számára. Hogy a Tanácsköztársaság könyvtárügyének két vezetője nem kapott megfelelő felhatalmazást és hivatalos tekintélyt ahhoz, hogy könyvtári tudását, forradalmi tapasztalatát késedelem nélkül s kellő hatékonysággal plántálhassa át jelenünkbe. Az autodidaxis pedig, amely így kezdetben egyedüli módja volt annak, hogy a szocialista könyvtárügy építésére vállalkozó nemzedék szakismeretekhez jusson, egyaránt kedvezett a könyvtári szektarianizmus és amerikanizmus behatolásának. A DEK műhelyének gyermekbetegségei közül is sok ebből adódott.

A nagyobb műhelyekhez fűződő viszony jellemzése nem állhat meg az előkelő rokonok számbavételénél. Mert meg-megélénkülő, olykor ellentmondásos kapcsolatok adódtak az ELTE Könyvtártudományi Tanszékével s a KMK-val is, a könyvtári kutatások e két, formálisan legilletékesebb, de informálisan sokszor kétségbevonott illetékességű (sőt, a könyvtári érdekek likvidátori önfeladásával, kétségbevonott szükségű) műhelyével. A DEK műhelye kezdetben az elzárkózás álláspontjára helyezkedett a tanszékkel szemben, amiben is nehéz már megmondani, mennyi része volt Kovács Máté és Varjas Béla személyi ellentétének, s mennyi egy akkor még különösen nem létezett „debreceni iskola” s a vele összekapcsolt gyakorlati kutatások könyvtárosi *nuova scienza*ként való szembeállításának a Tanszék hagyományos tantervével.⁴⁰ Kovács Máté tanszékvezetősége idején — a vele s a tanszék valamennyi munkatársával fenntartott személyes jó kapcsolat mellett — ez a szembenállás furcsamód átöröklődött. Azért furcsamód, mert a vita, amelyre a könyvtártudomány mibenlétének s a könyvtárosképzés tartalmának és módszerének gyökeresen különböző felfogása adott okot, az együttműködés formáját öltötte. A DEK munkatársa, Molnár Pál, aki a Könyvtártudományi Tanszék megbízásából rendszeresen feldolgozta a könyvtártudomány mibenlétét illető állásfoglalások, viták nemzetközi irodalmát, lehetőséget kapott arra, hogy a Tanszék bibliológiai álláspontját támogató terjedelmes szemléjét a Könyv és Könyvtárban közölje.⁴¹ Igaz, Molnár a rá jellemző heurisztikus érzékkel, rendszerességgel sem hozott, mert nem hozhatott felszínre a vélemények, rendszerezési ötletek apodiktikus közlésére szorítókozó irodalomból tudományelméleti szinten elfogadható igazolást egy bár szociológiai köntöst újíto, de a hagyományos bibliológiai koncepciótól lényegileg mégsem különböző tudományfelfogás számára. Egy tudományfelfogás számára, amely egyrészt nem törődött bele abba, hogy a könyv és könyvtár felületi jelenségeire (tehát az olvasásra mint olyanra, a könyv létrehozásának, a vele való könyvtárosi, kereskedői stb. bánásnak a folyamatára — és *nem* magára az olvasott, könyvek által hordozott irodalomra, annak tartalmaira, e tartalmak termelésének és elsajátításának a társadalom létfolyamatában való funkcionálására stb.) mint *egyetlen* princípiumra nem lehet tudományt alapozni, másrészt figyelmen kívül hagyja a sajátos könyvtári kutatási illetékesség konstituálásának egyetlen tudományos lehetőségét: annak keresését, hogy a zárójelben érintett érdemi jelenségek kutatása terén — pozíciójának megfelelően specializáló vagy komplex néző-

⁴⁰ Kovács Máté: Vita a Debreceni Egyetemi Könyvtár Évkönyve körül. = M. Kszle, 73. évf. 1957. 297–301. l. — Úő: A Magyar Könyvszemle új évfolyamai a korszerű igények tükrében. = I. h. 309–404. l.

⁴² Molnár Pál: Vita a könyv- és könyvtártudomány viszonyáról a szocialista országok szakirodalmában.

pont érvényesítésével — hogyan kell a könyvtárat bekapcsolni az azokra lényegszerűen építő diszciplínák feladatmegosztásába. De éppen ennek — a Könyv és Könyvtár ugyanazon kötetében átfogóan kifejtett⁴² — felismerése alapján *pozitív* értelmét láttuk annak, hogy a DEK műhelye Molnár Pál tüzetes szemlélének közlésével felmutassa a bibliológia megkonstruálására irányuló kísérletek egyaránt *pozitívista* fogantatását és *negatív* eredményét. E taktika tükörképének tűnik, hogy a Könyvtártudományi Tanulmányok szerkesztőjeként Kovács Máté is készséggel közölte a szerző tanulmányát, amely átfogó kísérlet a könyvtárosi-bibliográfiai-információs tevékenységnek a társadalmi folyamatba való történelmi materialista beillesztésére, a modern könyvtárosi hivatásképnek és képzési rendszernek ebből történő kifejté sére s egyben, a pedagógiához hasonlóan, világszerte permanens válságát élő — technikák, mesterség- és szervezésbeli ismeretek, elméletként fellépő sémák halmazává hulló, az érdemi tudományanyaghoz szervezetlenül viszonyuló — könyvtárosképzés bírálatára.⁴³ Igaz, volt és van egy igen masszív *pozitív alapja* is a Könyvtártudományi Tanszék és a DEK műhely kapcsolatának; osztozás a kutatások egy közös családjá s azok továbbplántálása terén viselt felelősségben. Bírálatunk ezért sohasem volt likvidátorság. Ellenkezőleg: a tanszék (s minden konstruktív könyvtári erőfeszítés) mindig biztosan számíthatott a DEK műhely segítségére.

Az érdeklődés és a felelősség ugyanezen közössége teremtett alapot a KMK műhelyével való együttműködésre. (Vagy talán több is ennél a Sallai Istvánnal és Sebestyén Gézával, az OSzK s a KMK nagy napszámosaival s más gyalognépekkel fenntartott s a DEK műhely számára sok szakismereti épülést és hivatásbeli erősödést hozott munkakapcsolat.) Ennek nagyon is fogható következményei keletkeztek a tematika alakulásában, főként abban, hogy a könyvtárpolitikai és szervezési tanulmányok folyama nem apadt el a műhely fejlődésének abban az 1956 utáni szakaszában sem, amikor a DEK gyakorlata már nagyrészt felszívta a könyvtári szakirodalomból és saját kutatásából, amire szüksége volt s az érdeklődés szubjektív tényezői is a történeti és elméleti témák, a diszciplináris oldódás irányába terelték. A KMK „megrendeléseit” s a fiatal munkatársaknak is szóló ösztönzéseit azonban nem lehetett jó hivatásbeli lelkiismerettel elhárítani.⁴³ Nagyban segítette ez az együttműködés a DEK szakmai törekvéseinek publicitását. Részben úgy, hogy a KMK anyagi és publikációs ösztönzést adott azok tanulmány formájában való kifejtésére, de különösen azzal, hogy e munkakapcsolatban nyílt

⁴² A bibliográfia helye és szerepe az ismeretközlés rendszerében. = KK, 6. 1967. 5–86. l.

⁴³ Az ismeretközlési folyamat ellentmondásai és a könyvtári információs tevékenység. = Könyvtártudományi Tanulmányok. 1969. 131–190. l.

^{43/a} Balla Lajosné: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának teljesítményi normatívái. Bp. 1969. KMK. 30 l. — Csúry István: A munkaszervezés helyzete és problémái a hazai tudományos könyvtárakban. Bp. 1947. 66 l. — Uő: A szaktudományos kutatómunka helye és szerepe a könyvtárak működésében. 1–2. füzet. Bp. 1973–1974. — Uő: Publikálatlan tanulmányok az új könyvtári törvénytervezet és a tárolóközpont előkészítéséhez. 1975. — Uő — Balla Lajosné: A könyvtári tervezés kvantifikálásának problémáihoz. (Publikálatlan kutatási jelentés.) — Uő — Gomba Szabolcsné: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának munkaerőmérlege. (Publikálatlan kutatási jelentés.) 82 l.

lehetőség a könyvtárak nemzetközi fórumain való fellépésre.⁴⁴ (Itt említendő, hogy az IFLA budapesti ülészakán előterjesztett, s az egyetem és könyvtára viszonyát taglaló referátumának elkészítéséhez Mátrai László adott ösztönzést a szerzőnek a modern filológusok debreceni konferenciáján.)⁴⁵

Visszatérve a *könyvtári kutatás kisebb debreceni műhelyeire*, a laza együttműködés jellemzése után, most azok önállóságának kiemelésén a sor. Az Egyetemen ez úgy valósul meg, hogy a tanszékek tematikai profiljának megfelelő kutatásaik során egyes oktatók olyan határterületi (pl. könyvtörténeti,⁴⁶ folyóírtörténeti,⁴⁷ kodikológiai,⁴⁸ epigráfiai,⁴⁹ sőt közvetlen könyvtári vonatkozású) eredményekhez, adatokhoz, felismerésekhez jutnak, amelyek joggal tarthatnak számot figyelmünkre a könyvtári kutatások szemléje során. Vagyis munkájuk melléktermékeként. Még a Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszék is, amely 24 könyvtári vonatkozású közleményt tart számon (köztük Durkó Mátyás olvasásszociológiai, Soós Pál Szabó Ervinre vonatkozó, Szabó László könyvtártörténeti, részben DEK kiadványban megjelent tanulmányait), hangsúlyozta a jelen dolgozatot előkészítő kérdésünkre válaszolva, hogy kötelékében „céltudatos (kifejezett) könyvtártudományi kutató munka nem folyt és nem folyik”.⁵⁰ Éppen nem profilbeli okok miatt, de gyakorlatilag hasonló sorsa van a könyvtári kutatásoknak a Debreceni Tanítóképző Intézet könyvtári szakcsoportján. Bár az itteni tanárok tollából ugyancsak 24 könyvtári (képzési) vonatkozású publikáció kerekedett, a szakcsoportvezető Csendes János intézeti tanár levele szerint az intézmény döntően pedagógiai irányultsága, s a szakmabeli publikációs és kutatásszervező fórumokkal való kapcsolat elégtelensége miatt kutatási feltételeik kedvezőtlenek.⁵¹ Íme, az egyéni és csoportérdek oldaláról is megnyilvánuló szorgalmazása annak, hogy az a bizonyos debreceni műhely a szó teljesebb értelmében is megvalósuljon. Már-már a szám-misztika hangulatát kelti, hogy a Megyei Könyvtár igazgatójának levele is 24 publikációról tudósít.⁵² A dolog természetéből következően a módszertani és könyvtárpolitikai vonatkozású írások adják a produkció zömét, de figyelemreméltóan gazdagítja a tematikát Bényei Miklós két írása Eötvös könyvtáráról és olvasmányairól, Simon Zoltán cikke a munkásolvasók ízlésváltozásáról, továbbá a Válasz reperóriuma Bényei József és az Alföldé Sebők Vilma szerkesztésében. A tájékoztatóban nem szerepel, de legalább jeleznünk kell a Megyei Könyvtár egyéb bibliográfiai információs tevékenységét, ezen belül a különböző ren-

⁴⁴ Über die Zweckmässigkeit und Möglichkeit der Anwendung von Arbeitsnormen im Bibliotheksbetrieb. (A berlini nemzetközi könyvtárszervezési konferencián tartott referátum.) Bp. 1967. 11 l. — K voproszu o polnote fondov nacional'nyh bibliotek. Moszkva, 1972. Gosz. Bibl. im. Lenina. 41 l. (A magyar–szovjet könyvtárügyi szemináriumon tartott referátum. Ez az előadás adott alkalmat a Biblioteka i Bibliografija za Rubezsom c. folyóiratban további közös érdekű írásaink publikálására.)

⁴⁵ The place and role of libraries in the system of renewed university education. Bp. 1972. IFLA General Council Meeting. 16 l.

⁴⁶ L. Bán Imre idézett cikkeit és a debreceni könyv a magyar műveltség szolgálatában c. előadását, amely megjelent a Debreceni Könyv c. könyvévi kiállítási katalógusunkban és az azonos című miniatűr kiadványban.

⁴⁷ L. Juhász Béla, Kovács Kálmán folyóírtörténeti cikkeit.

⁴⁸ L. Kádár Zoltán cikkeit.

⁴⁹ L. Balla Lajos munkáit.

⁵⁰ Durkó Mátyás tanszékvezető egyetemi docens 1975. V. 27-én kelt levele.

⁵¹ 1975. V. 28-án kelt levél.

⁵² 1975. VI. 9-én kelt levél.

dű és rangú megyei vezetők számára kiadott havi szignaletikus információt, valamint a könyvtári kiadványok bejelentésének és figyelőkartonos, szétsugárzó információjának megszervezését. És néhány év óta indulnak a könyvtári kutatások a Városi Könyvtárban is, a Megyei Könyvtárhoz hasonló tematikus megoszlásban, de most még jóval szerényebb publikációs eredménnyel.⁵³ A KMK-nál megjelenő, országos érdekű produkciója a Könyvtárnak az Új Írás repertórium 1961—1973. A munkák egy része a Megyei Könyvtárral együttműködésben készült.

Beszerzett információink s tapasztalataink szerint kialakulóban van tehát a könyvtári (főleg a közművelődési érdekű) kutatásoknak egy másik csomópontja is a városban. Szükséges is, hogy ez így legyen, s kívánatos, hogy a Megyei Könyvtárban szerveződő műhely megtalálja a jelenleginél termékenyebb együttműködés lehetőségeit a DEK műhelyével.

Külön tanulmányt érdemelne a RKNK mint kutatási műhely. A gyűjtemény történelmi gazdagságából adódóan, valamint a könyvészeti és a kéziratos forrásfeltárás szinte kimeríthetetlen teendőit figyelembe véve, joggal kívánhatnánk, hogy ebben a könyvtárban megforduljon a működési szintek elsőbbsége: előbb legyen az intézmény a könyvtári kutatások műhelye, és csak másodsorban praktizáló, szolgáltatásokat nyújtó könyvtár. A RKNK felelős irányítói, élükön a református egyházi intézmények tudománypolitikai szerepét országos és nemzetközi összefüggésben világosan megragadó Bartha Tibor püspök világosan látják s magukévá teszik ezt a kívánalmat. Jó felkészültségű könyvtárosokat alkalmaznak, s intézményesen biztosítják a Teológiai Akadémia tanárainak tudományos tanácsadói befolyását. Ám a primer gyakorlati munka és a járulékos teendők mennyisége alig-alig hagy időt a könyvtári kutatásokra. Eggyel több ok, hogy a DEK-kel 20 éve folyó, mint láttuk, tudományosan is termékeny együttműködés fokozódó mértékben a kutatási feladatokra koncentráltan szerveződjen tovább.

3. A kutatások tematikai megoszlása

A fenti rövid áttekintés világosan mutatja, milyen nehéz összegezően jellemezni a kisebb műhelyek tevékenységét. Ahány intézet, könyvtár, sőt kutató, úgyszólván annyi tematika, csupán a Megyei és a Városi Könyvtár funkcióazonossága kedvez a rokon érdeklődés kialakulásának, s a DEK helyi és tájbeli vonatkozású programjai teremtenek — eddig még eléggé ki nem aknázott — lehetőséget az összefogásra, annak munkaközösségi, feladatmegosztó, vagy még lazább formáira: pl. kiegészítő, előtanulmányyszerű, összegező, vagy kritikai kapcsolódásra, ötletek, módszerek átvételére, ösztönzések befogadására stb. Amikor tehát az alábbi táblázaton megpróbáljuk legalább durva csoportosításban összevetni a DEK és a kisebb műhelyek, ill. szórványos hozzájárulások tematikáját s érzékeltetni a termés összvolumenét, nem titkoljuk, hogy a képzett halmazok

⁵³ Az igazgató 1975. V. 26-án kelt levele.

heterogenitása nagyobb, s kontinuitása kisebb annál, amit az általánosítás szilárdsága megkívánna:⁵⁴

Témacsoport	Publikációk száma		
	DEK ⁵⁵	Többi műhely ⁵⁵	Összesen
Ismeretközlés, tudományos információ általános elmélete, irodalom- és tudományszociológia, a könyvtári tevékenység elmélete	19	19	38
Tudománytörténet, irodalomtörténet, irodalmi kultúra története, kiadástörténet, kéziratfeldolgozás, szövegkiadás	33	6	39
Írás, nyomtatás, kiadás, könyvkereskedelem története, könyvtörténet, folyóirat- és hírlaptörténet	48	15	63
Bibliográfia, információs műszerek elmélete, könyvtári kutatások elmélete	28	10	38
Könyvtártörténet	20	8	28
Könyvtár általában, könyvtárügy, könyvtárpolitika, könyvtárosi hivatás, képzés	38	19	57
Könyvtári üzemszervezés, technika, információgépesítés, módszerek, szabványok, épület, berendezés	31	3	34
Könyvtárтан	33	12	45
Egyéb, és hivatalos kiadványok	25	2	27
Bibliográfia, könyvtárkatalógus, könyvtári, kutatómódszertani kalauz	80	4	84
Összesen	355	98	453

Gondolva a könyvtártudományi vitákra, amelyek során főleg a történeti és a gyakorlati témák ellentéte éleződött ki, nézzük meg ebből a szempontból is az érdeklődés megoszlását:

	DEK	Többi műhely	Együtt
Történeti és elméleti témák	148 (41,5%)	58 (59%)	206 (45,5%)
Gyakorlati témák	127 (36%)	36 (37%)	163 (36%)
Bibliográfiák stb.	80 (22,5%)	4 (4%)	84 (18,5%)
Összes témák	355 (79%)	98 (21%)	453 (100%)

A tematika egymaga azonban elég keveset mond a publikációk tudományos, ismeretterjesztő vagy egyéb funkciójáról, színvonaláról. (Az 1960-as könyvtártudományi vita egyik fogyatékosága is éppen az volt, hogy figyelmét erre korlátozta.) És nem elég beszédes a tekintetben sem, milyen tudományelméleti szemlélet, tudányszervező tö-

⁵⁴ Némi pontatlanság adódik abból is, hogy e tanulmány alapjául felhasznált kéziratok bibliográfia még kisebb kiegészítésekre szorul.

⁵⁵ A KLTE és a DEK adatai elvileg teljesek. A többi műhelyei saját közlésükön alapszanak, de megítélésünk szerint kiegészítésre szorulnak.

rekvés és külső kényszerűség húzódik meg a statisztikai halmazok mögött. Hogy az értékelést tovább finomítsuk, a kiadványok műfajának és funkciójának metszetében is áttekinthetjük a termést. Csak a DEK-ét, mert a többi műhely anyaga nem ad ki számottevő csoportokat.

A tudományos jelentőségű publikációk a vízszintes rovatfeliratok szerinti csoportok (műfajok) közül nagyrészt az első négybe voltak sorolhatók, de újdonsága, adatainak vagy szintetikus teljesítményeinek értéke miatt a műhelytanulmányok közé, a publicisztika, a kritika stb. műfajába illő közlemények közül is jónéhány megérdemli ezt a minősítést, nem is szólva a bibliográfiák egy tekintélyes részéről. (Amelyek — ha nem is tudományos művek a szó teljes értelmében — a bennük megtestesülő erudíció s a tudományos folyamatban betöltött szerepük miatt jogot formálhatnak a számontartásra a kutatás számottevő eredményei közt.) Ugyanígy, csak nagyjából érzékeltetik ezt az arányt a megjelenés helye szerint képzett, függőlegesen felírt csoportok. A DEK legnagyobb terjedelmű és legértékesebb bibliográfiai alkotása, a mintegy 30 000 címet fel-táró tiszántúli bibliográfiai kartoték, kéziratban van. Jónéhány kéziratos vagy félig publikált dolgozat csak publicitását tekintve különbözik a nyomtatottaktól. És megfordítva: nem homogén csoport pl. a folyóiratcikkeké. Némelyek egy-egy kis monográfia méretét s jelentőségét öltik, mások semmi eredeti vagy tudományosan fogható materiát nem tartalmaznak. Mindezt figyelembe véve úgy tetszik, az adatok mintegy 50 %-a mögött rejlik a szó szigorú értelmében vett tudományos eredmény. (Igaz, a felszabadulás utáni első évtizedben, a könyvtárosság autodidakta megalapozásának időszakában nemcsak a primer közlések, hanem a hézagpótló kompilációk is teljesíthettek fontos szolgálatot a tudomány háztartásában. A DEK műhelyben keletkezett legelső munkák egy részének sem volt egyéb céljuk, mint feldolgozni, és a szakterület számára hozzáférhetővé tenni a — főleg külföldi — irodalom használható eredményeit.⁵⁶ E szempont azonban a fenti csoportosításban nem érvényesülhetett.)

Nem szerepelnek a fenti adatok közt a DEK munkatársainak azok a publikációi, amelyek kívül esnek a könyvtári kutatásoknak nemcsak a hagyományos könyvtártudományi vagy bibliológiai alapon megvont határain, hanem azon az elmosódó szféráján is, amelyre a könyvtár kutatási illetékességének kiterjesztése szükségesnek vagy lehetőnek látszik.⁵⁷ 165 ilyen tanulmány, cikk, vagy közlemény készült: 94 az irodalomtörténet és kritika, 23 a történelem, 14 a nyelvészet, 9 a kémia köréből, 25 egyéb tárgyakból. A DEK műhelyében készült munkák száma ezzel együtt 520. Bár a műhely (és a Könyvtár mint olyan) működésének ezek szerves alkotói, közelebbi vizsgálatukat a testvér műhelyekhez fűződő szálak világos kirajzolása, s a műhely sajátos témakörének kiemelése érdekében mellőzni kellett.

⁵⁶ Ilyen szerepe volt pl. Ember Ernő 1953-as írásának az ajánló bibliográfiáról vagy a szerző ugyancsak 1953-as könyvtárszervezési kézikönyvének.

⁵⁷ Megjegyzendő: sokszor már csak a témák komplexitása miatt is nehéz eldönteni, mely munkák esnek a határon kívül, s melyek belül. Pl. Hankiss János tanulmánya A zenemű címeről (Alcím: a kis programzene természetrajzához) egyaránt beilleszthető a zene, a könyvművészet, a könyvkiadás, a grafika, a könyvkereskedelem, a a kultúrtörténet, az esztétika, az irodalomtörténet és a zeneműtári problémák megfelelő tárgyköreibe.

4. Eredmények és vívmányok

Ha nem lenne aránytalan dolog kis műhelyről nagy terjedelemben értekezni, s nem készülnénk bibliográfia közzétételére az alapul vett anyagról,⁵⁸ a címekig, sőt az egyes művek tartalmi elemzéséig kellene mennünk, hogy az adatokon átderengő valóságot pontosan és foghatóan mutassuk be. Annyit mindenesetre meg kell kísérelnünk, hogy a működés egészen szervesen végigvonuló törekvések eredményét — tehát a műhely vívmányait — összefoglalóan jellemezzük. Megítélésünk szerint a DEK műhelye az alábbi három vonatkozásban járult hozzá a könyvtári kutatások és a könyvtárügy előmozdításához:

1. Annak felismerésével, hogy létezik a társadalomtudományoknak egy olyan komplex szférája, amelyen a könyvtárra más intézmények által el nem látott, vagy erről az intézményi alapról és az itteni munkával járó ismeretrendszer birtokában hatékonyabban teljesíthető feladatok várnak, továbbá hogy a permanens válságát élő könyvtártudománnyal szemben e szférában egy sajátos koherenciájú és könyvtári illetékességű új szaktudomány épülhet fel. Íródtak dolgozatok, amelyek már e felismerés megvalósításainak tekinthetők. Ilyennek látjuk pl. Esze Tamás kiadástörténeti tanulmányát, „A magyar Praxis Pietatis”-t, a műnek azt az érdemét, hogy a könyv sorsát a 17. sz. második felének társadalomtörténetébe szövi bele, rekonstruálja a kor szerzőinek, nyomdászainak, pártfogóinak kapcsolatait, szerepüket a puritán ideológia terjesztésében, és egy vándor könyvkereskedő, a jobbágy származék Kecskeméti Soós János tevékenységének nyomozásával példát ad a történelmi összefüggések eleven embersorsokban való tükröztetésére.⁵⁹ Hasonló jelentőségű Némedi Lajosné műve „A magyar nyelvű könyv a deáktalanok szolgálatában” mely az előszók és ajánlások értelmezésével, gazdasági, kulturális stb. törekvések összefüggésébe való beillesztésével járul hozzá a 18. sz. kultúrájának, filantropikus és felvilágosító törekvéseinek megismeréséhez.⁶⁰ Az irodalom társadalomtörténetének könyves szemléletű kutatása tekintetében hasonló irányban halad a fiatalabb nemzedék tagjai közül Gomba Szabolcsné.⁶¹ Ezekkel és más hasonló empirikus könyvtári kutatásokkal kölcsönhatásban érlelődtek saját tudományelméleti eredményeink,⁶² amelyek birtokában világosabban meg tudjuk határozni a műhely gyakorlati teendőit is a pozitivisták könyves tudományok szintjének, koncepciójának történelmi materialista túlhaladásának irányában.

2. Debrecen és a Tiszántúl könyvtári kutatási feladatainak programba tűzésével, a program keretében a helyismereti könyvészet („tiszántúli bibliográfia”) problémáinak országos visszhangra találó vizsgálatával, magának a munkálatnak széles körű megindításával, továbbá a helyi tudománytörténet, könyv- és könyvtártörténet, folyóirat- és

⁵⁸ *Lévai* Botondné munkája.

⁵⁹ *Esze* Tamás: *A magyar Praxis Pietatis*.

⁶⁰ *Némedi* Lajosné: *A magyar nyelvű könyv a „deáktalanok” szolgálatában. 1711–1780.* = KK, 4. 1964. 163–192. l

⁶¹ *Gombáné Lábos* Olga: *Kecskeméti Alexis János világ- és történelemszemlélete, politikai felfogása.* = KK, 9. 1973. 195–210. l.

⁶² *A bibliográfia helye és szerepe a tudományos ismeretközlés rendszerében. 1967.* — *Die Kommunikation wissenschaftlicher Kenntnisse im Prozess der Erkenntnis.* 1. 1968.

hírlaptörténet rendszeres művelésével. Módis László nevét kell itt elsősorban kiemelni, mint aki legtöbbet tett a program — több ponton vitatható, de színvonalas — elméleti előkészítése és gyakorlati kezdeményezése terén és oroszlánrészt vállalt az effektív munkából.⁶³ Bata Imre érdeme, hogy elvégezte Módis pozitivistá bibliográfiaelméletének átfogó kritikáját és segített elhatárolni a helyismereti bibliográfia szocialista programját a műfaj nacionalista töltésű előzményeitől.⁶⁴ A Módis és munkatársai⁶⁵ által megvetett alapokon a szervező távozása után pár évig stagnált, majd az övénel realistább program nyomán ma újból megelevenedik a munka.⁶⁶ A folyóirat- és hírlaptörténeti részprogram komoly kezdeti eredményeiről más összefüggésben már szóltunk. A periodika kiadás szoros összefüggése a politika, az irodalom s a tudományművelés porondján tevékeny irányzatokkal, szervezetekkel és személyiségekkel a történeti stúdiumok nélkülözhetetlen feltételeként sürgeti annak továbbfolytatását. 9-9 publikáció jelent meg a debreceni nyomdászat,⁶⁷ s a debreceni könyvtárak⁶⁸ történetéből. A DEK-re és a RKNK-ra vonatkozó 3-3 munka s néhány magánkönyvtár feldolgozása azonban csak igen szerény hozzájárulás Debrecen átfogó marxista könyvtártörténetének elkészítéséhez. Addig is, míg e feladat megtalálja emberét, elsősorban a possessor- és marginália-feltárás meggyorsításával kell az előmunkákat szélesebb alapokra fektetni. A tanulmányok és munkálatok e csoportját átszövik a könyvtörténeti, tudománytörténeti és irodalomtörténeti forráspublikációk. Jelentőségben és terjedelemben kiemelkedik a Maróthi—Beck levelezés (1735—1744), valamint a tudós pestalozziánus, könyvgyűjtő debreceni polgár, Váradi Szabó János (1783—1864) kiterjedt levelezése, Lengyel Imre gondozásában⁶⁹ és könyvtár-, sajtó-, tudomány- és neveléstörténeti tanulmányai kíséretében.

3. Annak az elvnek a hazai könyvtári életbe való bevitelével, hogy a könyvtári rendszert s a könyvtári tevékenység célkitűzéseit, szervezetét, technikáját, intézményközi és közönségkapcsolatait stb. tudományos módszerekkel kell megtervezni s az operatív tevékenységtől elválaszthatatlan folyamatossággal tanulmányozni. A döntések és a gyakorlati teendők módszeres előkészítése során a szakirodalom tüzetes feldolgozására, a kísérletekre, a problémák kvantitatív megközelítésére, a felmérésekre s azok elemzésére irányuló korai és mai napig tartó erőfeszítéseivel a DEK műhely nemcsak saját intézményi feladataira talált a rögtönző és a hagyományfolytató köznapi gondolkodás bukta-ítóitól ment megoldásokat, hanem sok más könyvtár, a nagy egész számára is. Bár a „gyakorlati témák” csoportjában fentebb kimutatott 127 írásnak csak egy kisebb része minősül új megismerést hozó, szigorú módszerű tudományos teljesítménynek,⁷⁰ a tu-

⁶³ Módis László: A magyarországi tájbibliográfiák ügye. A tájbibliográfiai ankét tanulságai. = Évkönyv, 1955. 1. 91—123. l.

⁶⁴ Bata Imre: A helyismereti bibliográfia gyakorlati kérdései. = KK, 3. 1963. 23—42. l.

⁶⁵ Balla Lajos, Bata Imre, Bot Györgyné, Ember Ernő, Lengyel Imre, Ludányi Valéria, Merényi László.

⁶⁶ Vö. Korompai Gáborné, Veress Gézané, Némédi Lajosné repertorizáló tevékenysége nyomán.

⁶⁷ Bertók Lajos, Esze Tamás, Bán Imre dolgozatai.

⁶⁸ Kardos Pálné, Kiss Sándor, Lengyel Imre, Módis László, Molnár Pál, Ötvös János, Szabó László írásai.

⁶⁹ A Maróthi levelezést Tóth Béla fordította magyarra.

⁷⁰ Pl. a szerző Az ismeretközlési folyamat ellentmondásai és a könyvtári-információs tevékenység c. írása s a nemzeti könyvtári gyűjtéssel, a válogatás és a teljesség problémáival foglalkozó dolgozatai.

domány közvetlen termelőerővé válásának korában értelmetlen dolog volna egyoldalúan a praxis részének minősíteni, vagy éppen negligálni az elmélet és a gyakorlat közt közvetítő, átszármasztató és szétszóró szakírói és publicisztikai tevékenységet. Szűkebb témájuk szerint e publikációk és műhelytanulmányok főleg a könyvtárpolitika, az üzemszervezés, a gyűjtés, az olvasószolgálat s az egyetemi könyvtári funkció időszerű problémáinak tudatosítására és megoldására irányulnak. És mert az ilyen jellegű eredmények közvetlen mércéje a gyakorlati megvalósulás, az egyszerű tapasztalatátadásnak minősülő kisebb szolgálatokat félretéve, a nagyobbak közül hadd említsük meg Kovács Máté cikkeinek szerepét a Könyvtári Törvény előkészítésében, a műhely egyéb vívmányai közt a tárolókönyvtár hazai létesítésének tanulmányozását és kezdeményezését, a szakreferensi rendszert alkalmazó tudományos könyvtári modell korszerű helyi kialakítását és propagálását, a gyűjtésbeli teljesség és szelekció alternatívájának történeti alakulására, a termelő és a könyvtárba áramló irodalomra s a nemzeti könyvtárak gyűjtési gyakorlatára vonatkozó kutatások alapján országosan s egy nemzetközi fórumon is elfogadott kiadványtipológia és gyűjtési elvek kidolgozását, továbbá a korszerű könyvtárszervezési ismeretek egy bizonyos szintjének rendszeres feldolgozását és közkinccsé tételét.

A műhely *egészének* működésén alapuló eredmények összefoglaló jellemzésébe nem illeszthettünk be egy sor *egyéni* eredményt és olyan munkát, amely még csak a kezdeteknél tart. Mint egyéni eredményt, hadd említsük meg a bibliográfia elméleti kérdéseinek monografikus feldolgozására vállalkozó saját másfél évtizedes munkánkat s annak eredményeit közreadó hat összefüggő nagyobb tanulmányunkat. És további kutatásaink ebből kinőtt két főirányát: a tudományos megismerő folyamat szociológiai tanulmányozását, s ez irányú érdeklődésünkkel összefüggésben a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság szociológiai tevékenységének és társadalmi szerepének empirikus kutatását. Ez utóbbi ösztönzés és ismeretek tekintetében egyaránt sokat köszönhet Varga Zoltánné századeleji könyvtártörténeti kutatásának. Az ő 1964-es írása volt a meghonosítója a század eleji haladó mozgalmak témakörének a DEK műhelyében s elsősorban az ő érdeme a rendszeres és termékeny informatív kontaktus fenntartása a kapcsolódó témakörben eredményesen kutató Soós Pállal.

5. A kutatási irány alakulása, személyi tényezők

„Ha van intézmény, amelynek számára veszélyt jelent, ha csak a technikával foglalkozik, úgy a könyvtár az, amelyet szoros szálak kötnek a szellemi élethez és jelentős szerepet kell vállalnia a tudományra alapozott társadalomépítő munkában.”⁷¹ Ismét Kőhalmi egy messziről hozott s elevenünkbe vágó tapasztalati megállapítására hivatkozva térünk vissza kiindulópontunkhoz, hogy a műhely „tudományon kívüli” tényezői-

⁷¹ Kőhalmi Béla: Vita a könyvtártudományról. = OSzK Évkönyve 1957. Bp. 1958. 76. l.

nek — tehát külső működési feltételeinek, s az ezekkel együtt programját, teljesítményét befolyásoló személyi motívumoknak — bemutatásával kerekké tegyük az ismertetést.

Csak bemutatásra telik a jelen befejező rész aránya szerint. Pedig adnunk kellene egy kivérzett, lábadozó város panorámáját, megragadnunk a 45 utáni egyetemtörténet páratlan szituációját. Az ittmaradt tanárokat, akiknek beidegzéseiben sok minden átszivárgott a „Tisza István Tudományegyetem” magatartásformáiból, de nagyon kevés abból a tartalmas értelmiségi életvitelből, amelynek centruma a rendszeres és intenzív, valamely nagy könyvtár állandó használatát feltételező kutatómunka. Az osztályharc egyetemi csatáit vívó újakét, akik számára, hogy könyvtárigényük meggyökeresedjék, előbb az igények kielégítésére alkalmas könyvtárnak kellett létrejönnie. De Klebelsberg ide csak grandiózus kulisszákat álmodott, s a könyvhegyek is kulisszaként funkcionáltak. Főleg pedig fel kellene vázolnunk azokat a pályákat, amelyek itt keresztezték egymást a csendes könyvtári kulisszák közt, delelőjükön, hajlatukon, szénézve, mit realizálhatnának itt múltjuk s tervük szerinti önmagukból. Mert hogy a régiek nem bújnak elő címfelvételi cellájukból, megnézni, kell-e könyvtár, s milyen is, azoknak az újaknak, látnivaló volt már az induláskor. Mestereink a könyvtárosságban, a professzori keresztülnézéseket a könyvtárosi aszkézis másfajta göggyével viszonzó Szabó Györgyök, Sarkadi Idák, Agárdi Dezsők csak saját dogmaik eretnekjeiként kezdhettek volna kutatni, „műhelyt” létrehozni. „A könyvtáros: technikák, könyvtári műveletek specialistája.” „A könyvtárosnak nincs köze a könyvek tartalmához.” „Minden szöveg lehet tudományos kutatás tárgya, tehát a tudományos könyvtár nem válogat.” Ezt mondták s eszerint éltek. Nem így a kívülről érkezett pályák. A komparatista francia irodalomtörténész Hankiss professzoré, a latin filológus magántanár Varga Lászlóé, a neveléstörténész és német filológus Lengyel Imréné, a sok nyelven tudó s az új témák iránt végig fogékony magyar irodalomtörténész Molnár Pálé, Ember Ernőé, s más nagy műveltségű tanároké.⁷² Valamennyi eddigi önmaga folytatását találta meg a műhelyben, s tematikai közeledésre is kész volt, hogy ne csak tudós könyvtárosként, de könyvtártudósként léphessen fel. Közeledésre egy könyvtártudományi centrumhoz, amelyet azonban még ekkor senki sem próbált módszeresen meghatározni, vagy legalább valamely készen vett koncepció szerint megjelölni. És ez javarészt más pályák meghatározó erejével függött megint csak össze.

49-ben egyenest az államtitkári székből érkezett Kovács Máté, hogy átvegye az intézmény igazgatását. Az ő tiszte lett eldönteni, legyen-e műhely a DEK az itt tárgyalt értelemben. Nagy érdeme, hogy az igent választotta, hogy tekintélyével védte a kutatás jogát, akkor, amikor azt még maga a szakma is elvetette, és hogy az ismert sokszorosított Évkönyv kiadásával szerény publikációs lehetőséget biztosított. Szerkesztői programja szerint azonban megmaradt államtitkárnak, aki arra törekszik, hogy könyvtárpolitikai elképzeléseinek szócsövévé tegye az Évkönyvet s aszerint válogatja meg a közlésre szánt írásokat, mennyiben kapcsolódnak témájukkal ezekhez a gyakorlati lényegű

⁷² Másfajta kívülről érkezett pálya volt az antikvárius Bertók Lajosé, aki ugyanazt a könyvész agnoszticizmust hozta magával, amit az itt talált könyvtárosok képviseltek. („A vevő minden könyvet megvesz.” „A könyvek ára nem tartalmi értékük, hanem ritkaságuk, külső jegyeik függvénye.” Ilyesféle tapasztalatok erősítették a pozitivistá tételeket.)

törekvésekhez. „Tervbeiktatott könyvtártudományi témáink — hangsúlyozza az első kötet bevezetőjében — nagyjából a korszerű könyvtári munka elméleti kérdései közül valók. Legnagyobb részüket könyvtárunk működésének korszerű kialakítása és megszervezése vetette fel. Még a beiktatott könyvtártörténeti tanulmány is olyan sajátos helyi könyvtárszervezési problémát világít meg, amely máig is nyílt kérdése könyvtárpolitikánknak.”⁷³ E nyilatkozat tartalmilag semmit sem mond a könyvtártudományról, vagy a kiadvány tematikájáról, de felállítja a követelményt, hogy az írásoknak közvetlen kapcsolatban kell lenniük a gyakorlat időszerű szükségleteivel. A tárgy — e minden tudománymeghatározás sine qua non alapja — iránti közöny fejeződik ki abban a formulában is, amellyel a könyvtártudományon kívül eső területek művelését kirekeszti a könyvtár illetékességi köréből. Amint az Évkönyv 1955-ös kötetében írja, „ragaszkodni kell ahhoz, hogy a könyvtári kutatók munkájukat a könyvtártudomány helyileg indokolt területén végezzék, mert ezeket a feladatokat a munkamegosztás mai fejlettségi fokán a könyvtár helyett semmilyen más intézmény nem látja el.”⁷⁴ Amikor pedig Szabó Györgyné recenziójában igen megszívlelendő érvekkel figyelmeztet e felfogás egyoldalúságára (egyebekben pedig elismerően szól az Évkönyvben publikált eredményekről), a kritikát a Magyar Könyvszemle (Varjas?) szervezett akciójának, a „debreceni szellem” elleni támadásának minősíti.⁷⁵ Ez a beállítás, amelyet egy másik írása⁷⁶ az egyoldalú historizmusával az élettől elszakadó Magyar Könyvszemle kritikájává szélesít (homályban hagyva a kérdést, hogy mint szerkesztőbizottsági tag, miért nem tudta a szerkesztést befolyásolni), továbbá a válasz és a kritika éles hangvétele⁷⁷ olyan ellenhatást provokált, amely — ugyancsak elrugaszkodva a könyvtári tudomány-szervezés objektív alapjaitól — a jelen könyvtári gyakorlat tudományos tanulmányozásának elvetését s az ezzel azonosított „debreceni irányzat” megkérdőjelezését eredményezte a másik oldalon.

De beszélhetünk-e debreceniségről *ebben* az értelemben, ha a hasonló nyilatkozatokban kifejeződő szerkesztői szándék megvalósulását nézzük? Hiszen már az első kötet terjedelméből csaknem felerész jut a történeti témáknak,⁷⁸ később pedig át is billen az arány erre az oldalra. Nos, Kovács Máté szervezői erényei közé tartozott, hogy „hagyta az embert dolgozni”. Ez a szerkesztői laissez-faire engedte, hogy mindjárt az első kötetből kezdve növekvő súllyal lépjen fel egy másik irányzat is, amely Debrecen és a Tiszántúli könyv- és könyvtártörténetének kutatását tűzte ki célul. Olvassuk csak figyelmesen Módis László első évkönyvbeli cikkének bevezető sorait: „A debreceni egyetemi könyvtár tudományos munkássága keretében tervbevette a tiszántúli könyvtárak tör-

⁷³ Évkönyv, 1953. 1. köt. 6. l.

⁷⁴ Egyetemi és fiskolai könyvtárak korszerű feladatai és szervezeti kapcsolatai. = Évkönyv, 1955. 1. köt. 48. l.

⁷⁵ Szabó Györgyné: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve. 1955. = M. Kszle, 73. évf. 1957. 204–207. l.

⁷⁶ Kovács Máté: Vita a Debreceni Egyetemi Könyvtár Évkönyve körül. Uo. 297–301. l.

⁷⁷ Szabóné felfogása szerint „múltba visszahajtó merengés”, „nem egyéb a korszerű fejlődésben helyét nem találó, a könyvtárból máshová kívánczó könyvtári kényszer munkás túlhaladott ábrándjánál”, „a harcos maradiság elfogultsága és szenvedélye fűti, amely semmilyen gátlást nem ismer”. Módszere: „csalafinta bűjőcska”. Uo. 298–299. l.

⁷⁸ A Kovács Máté bevezetőjében említett Módis cikk mellett *Ember*: Az ajánló bibliográfia és a tudományos könyvtárak c. írása nagyrészt a szovjet ajánló bibliográfia történetét adja.

téneti adatainak felkutatását és összegyűjtését s majd ezek alapján a könyvtárak történetének megírását. E kutatómunka természetesen hosszú időt igényel. Elsősorban saját könyvtárunk történeti adatait igyekszünk összegyűjteni, mert ezekre könyvtárunk tervszerű továbbfejlesztése szempontjából is igen sokszor szükségünk van. Emellett mintegy negyvenéves múltra visszatekintő könyvtárunk történeti adatai művelődéstörténeti szempontból is igen tanulságosak.”⁷⁹ Mintegy ellenprogramja ez annak, amit Kovács Máté a kötet elején meghirdet — csupán a történetiséget mentegető közhely odabigyszejtése dokumentálja az egységet. A Tiszántúli Bibliográfiát s más helyi kultúrtörténeti kutatásokat kezdeményező Módis Lászlótól származik az Évkönyv kiadásának gondolata, s ő volt az, aki Kovács Máté 1956-os távozása után a nagyobb publicitású nyomdai előállítás és más szerkesztésbeli változtatások bevezetésére adott ösztönzést. Módis ötlete volt a sorozat tartalmát jól kifejező „Könyv és Könyvtár” cím, az ő tollából ered az Évkönyv 1956-os utolsó kötetének zárszava és a Könyv és Könyvtár bevezetője. Az első rendkívül röviden utal arra, hogy az eddigi működés mérlegének megvonása a szerkesztésnek azt az elhatározását érlelte meg, hogy nem „rögzíti statikusan” a kezdeti korszakot és hogy megkeresi „a továbbfejlődés szükségszerű útját”.⁸⁰ Valamivel többet mond a bevezető: „A Debrecen és a Tiszántúlt mint könyvtárunk legközvetlenebb területét érintő kérdéseket továbbra is különös figyelemben részesítjük, de egyetemes érdekű témákkal is kívánunk foglalkozni az eddiginél nagyobb mértékben. A témakör tehát ily módon bővül.”⁸¹ Magyarul ez semmi mást nem jelent, mint a napi és helyi érdekű írásokkal szemben a helytörténeti és az egyetemes érdekű történeti és elméleti tematika arányának növelését. Egyik nyilatkozat sem szól a módszerről, a tükrözés szemszögéről és igényéről. Pedig Módisnak e tekintetben tudománymeghatározó igényű felfogása volt. Világosan látva az ellentmondást az önálló könyvtártudomány igénye s a közt a valóság közt, hogy a tudományos érdeklődő társadalmi jelenségek kutatásán más diszciplínák osztoznak, metodikai síkon kívánt a könyvtártudománynak és a bibliográfiának önálló illetékességet szerezni. A társadalmi és történelemtudományokkal, az irodalomtörténettel, kultúrtörténettel stb. mint a tartalmakra, a lényegi összefüggésekre irányuló tudományokkal szemben abban látta a bibliográfia és a könyvtártudomány sajátosságát, hogy ezek a tudományos és irodalmi alkotások, a kulturális folyamatok adatszerűségeinek, külső, kísérő tényeinek felkutatására és prezentálására szorítkozva, úgyszólván egyetemes segédtudományi funkciót töltenek be. Nem egyéb ez, mint a pozitivista felfogás következetes érvényesítése az adott területen. A Könyv és Könyvtár szerkesztésében Módis már csak egy évig vett részt. De ezt a pozitivista szellemben korlátozó felfogását már az Évkönyv szerkesztőtársaként érvényre juttatta saját írásaiban s azokéban, akikre befolyással volt.⁸² Ugyanerről a töről fakadt a Tiszán-

⁷⁹ Évkönyv, 1953. 1. köt. 257. l.

⁸⁰ Évkönyv, 1956. 298–299. l.

⁸² KK, 1. 1958. 3. l.

⁸² A tárgyalat folyóirattörténeti, könyv- és könyvtártörténeti materiának ezt a szegényes feldolgozásmódját *Bereczky László* bírálja az Évkönyv 1955. 2. kötetével kapcsolatban. = M. Kszle, 74. évf. 1958. 207–209. l. (N.b. *Bereczky* bírálatára *Kovács Máté* nem reagál.)

⁸³ Maga emeli ki annak szükségét, hogy a könyvtári szakképzést időszzerű társadalmi és kulturális összefüggéseivel együtt kell tárgyalni. = KK, 1. 1958. 21. l.

túli Bibliográfia már érintett teljesség-kultusza, érték-szkepticizmusa és univerzalitás-igénye, amelynek átfogó bírálatára Bata Imre vállalkozott.

Bár e pozitivisták hatása hátráltatta a munkatársak történelmi materialista fejlődését, az ábrázolás szintetikus igényének érvényre jutását a műhelyben, hangsúllyal említendő Módis érdeme is a kutatási program kialakítása, a forrásokra visszamenő, tényszerű és dokumentált kutatómunka megkövetelése terén. Minthogy eleve is bibliográfiai s más kutatási félkésztermékek produkálására korlátozódott, azt is mondhatjuk, hogy a pozitivizmus mozaikszerű, lényegét és benső összefüggést nem ismerő látásmódja, s e vállalkozások sajátosságai közt bizonyos megfelelés érvényesült.

Módis műhelybeli szerepének megértéséhez is hozzátartozik pályájának egy mozzanata. Mint a Közoktatásügyi Minisztérium tisztviselőjét, a 40-es évek végén megbízták azzal, hogy készítsen tervet egy, a Dunántúli Tudományos Intézet mintájára Debrecenben létesítendő Tiszántúli Tudományos Intézet működésére. A 49-ben megújult Akadémia szervezeti koncepciójába az Intézet már nem illett bele. Alapításának tervét levették a napirendről s Módist a DEK-hez osztották be. Elképzelése azonban, amelynek egyik fontos eleme lett volna egy tiszántúli bibliográfia elkészítése, már készen állt. Ma megállapíthatjuk, hogy egy ilyen program számára a (gyűjteménnyel, segéderővel, technikával stb. rendelkező) könyvtár kedvezőbb intézményi keretnek bizonyul valamely főprofilú kutatóintézetnél. S ez ismét fontos argumentum arra, hogy a könyvtár keresse meg a Sőtér által megjelölt irányban tudományos feladatait, ill. hogy az országos kutatásszervezés szempontjából is ésszerű lehet egyes feladatoknak a megfelelő könyvtárakra való telepítése.

Nem hallgathatjuk el saját pályánk közreműködését a műhely és a program alakításában. Ez abban különbözött a többitől, hogy itt kezdődött 1945. április 11-én és hogy a könyvtárosság életre szóló tudatos vállalásán alapult. És talán abban is különbözött, hogy a háború és a fasiszmus katartikus élményének hatására, a tapasztalás és az érett reflexió által kevésbé ellenőrzött szenvedéllyel fordult szembe mindazon erővel, amelyekről úgy tűnt, hogy segítettek idáig juttatni a társadalmat. Kedvezett ez az érzelmi állapot a túlkompenzálásnak is. Mert túlkompenzálásnak tekintendő egyebek közt a szellemtörténeti halandzsával együtt az eredetileg választott irodalomtörténész hivatás és az egyetemi pálya elvetése. És az a régi könyvtárosokéra emlékeztető aszketizmus, amellyel felfüggesztettük személyes gazdagodásunk, ismeret- és élményszerzésünk igényét a felkészültségünknek s legmélyebb hajlamunknak megfelelő területen. „Majd, ha a köz javára készen lesz a mostani szedett-vedett helyén az a gazdag könyvtári gyűjtemény, amelynek birtokában végre elmondhatjuk, hogy a mienk is mindaz, ami az emberiség!” Az eszköz céljá lépett elő, eltakarva az emberi nem ismeretfelhalmozó munkájának dialektikus természetét, a fogyasztva termelődő és célját eszközként betöltő tudományos ismeretnek azt a sajátosságát, hogy élő emberi tudatok munkája által él maga is. Hogy a könyvtáros csak mint a megismerő-közlő folyamat érdemi résztvevője, mint a tartalmak kommunikálására felkészült tudat, transzformálhatja a nyomtatott papírt, a rögzített információt eleven társadalmi erővé.

Nem adhatjuk itt szellemi önéletrajzunkat. Ennyit is csak annak megértetéséül, miért

lehetett és kellett meghallanunk könyvtári szegénységiünk akkor még nagyon egyszerűen hangzó kérdéseit — hogyan? mennyit? milyen eszközökkel? milyen szervezetben? — és a válasz javára fordítanunk a kezdő filológus módszertani ábc-jét s azt az igényét, hogy a megoldások szívják fel magukba lehetőleg az összes összefüggő tények és az eddigi megoldások ismeretét. Kőhalmi fentebb idézett figyelmeztetését a technikában ragadás veszélyére csak 1958 után olvashattuk, miután igazságát a magunk bőrén már megtapasztalva, a Könyv és Könyvtár átfogóbb programját állítottuk a műhely elé. Bár egyéni pályánk megszenvedte a gyakorlat ismereti megalapozására fordított nagy kitérőt, ma sem mondhatunk mást, mint hogy ezt a munkát a születő szocialista könyvtárügy javára valakinek, valakiknek el kellett végezniök. Eredményei nemcsak közvetlenül a praxisba ömlöttek be, hanem segítettek felemelni a könyvtárosok gyakorlati tanulmányait s a könyvtárosképzést arra a szintre, ahonnan könnyen kifejleszthető a műszaki és szervezéstudományi eredmények rendszeres követésének és adaptálásának készsége. (Tehát annak személyi feltételei, hogy intézményrendszerünk a tudományos technikai forradalom viszonyai közt lépést tudjon tartani a hatékonyság magasabb, bonyolultabb követelményeivel.)

Hasonló nagy kitérőre készítették kutatói pályánkon a Móddissal és bibliográfiai pozitívizmusával folytatott viták. Persze, ha nevet említünk, csak azért tesszük, mert itt a műhely vetületében tanulmányozzuk szakterületünk általános fejlődését. Hiszen a Tiszántúli Bibliográfia közvetlenül megoldandó szemléleti és metodikai problémáinak tisztázását elvégezte Bata Imre kritikája. Magát a bibliográfiát, a tudományos kommunikáció e sajátos formáját és funkcióját, annak intézményközi kapcsolatait, beépülését a tudomány, ill. az irodalomról szóló tükrözések rendszerébe s egyáltalán a megismerő folyamatba kellett tudományosan megismerni s a tárgyra vonatkozó elméletek és szemléletek kritikáját elvégezni ahhoz, hogy megszabadítsuk azt mind a hozzá tapadó pozitívista elméletfoszlányoktól, mind a rögtönzés és a műkedvelés jelen irodalmi viszonyaink közt tarthatatlan hagyományaitól. Magyarán: el kellett végezni a bibliográfia jelzett vonatkozásainak rendszeres elméleti megvilágítását. Ismét nem feltétlenül nekünk. Valakinek. Bibliográfiaelméleti tanulmányaink folyamán ahhoz a szilárd felismeréshez jutottunk, hogy a bibliográfia lényegére, módszereire, prezentációs formáira vonatkozó problémák voltaképpen csak ebben a vetületben jelentkező problémái *magának* az irodalomnak, *magának* a tudománynak, *magának* a társadalmi folyamatnak. Három tanulmány (s azok folytatásának programja) jelzi pályánk visszafordulását eredeti irodalomtörténeti, irodalomszociológiai irányához: A bibliográfia helye és szerepe az ismeretközlés rendszerében (1967), Die Kommunikation wissenschaftlicher Kenntnisse im Prozess der Erkenntnis: 1. Die soziologische Erforschung der Erkenntnis in ihrer Bedeutung für eine allgemeine Methodologie (1968), A „Huszadik Század” szociológiai pozitívizmusa (Fejezet a folyóirat történetéből). Ugyanakkor nem érezzük e műveket két évtizedes könyvtári kutatásaink megtagadásának sem. Ellenkezőleg. Úgy hisszük, sajátosan könyvtári, bibliográfiai érdekű témák történelmi materialista elméleti feldolgozására tettünk kísérletet ezekben a tanulmányokban. Úgy hisszük, a könyvtári kutatások számára hasznos felismerés, hogy a megismerő, közlő

folyamatok empirikus szociológiai tanulmányozása alapján nyerhető általánosítások gazdagítják az ismeretelméletet,⁸⁴ ill. hogy a munka, a megismerés és a közlés dialektikus folyamatának megragadásával, s az ember e nembeli tevékenységének a tőkés gazdaság bonyolult viszonyai közti elemzésével a marxizmus klasszikusai adtak ösztönzést és elméleti alapot emez ismeretszociológiai tanulmányokhoz.

Mindez itt abban az összefüggésben érdemel említést, hogy a korábbi, tárgyilag keveset mondó programnyilatkozatokkal szemben segítettek végre elvszerűen meghatározni a műhely céljait s közelebbi feladatait.⁸⁵ Mégpedig azzal a kettős igénnyel, hogy felismerje és teljesítse az intézményközi munkamegosztás alapján őt illető, konkrét szükségleteket kielégítő feladatokat, s ugyanakkor mozdítsa elő a könyvtár sajátos kutatási tartományának kiépülését. Ezt a programot az évkönyv-sorozat⁸⁶ tíz első kötetének értékelése kapcsán 1969-ben a következőképpen fogalmaztuk meg:

„A legutóbbi 2-3 kötetben még csak tendenciaként érvényesül, de ezen a helyen programatikus rögzítést kíván az a felfogásunk, hogy *a hagyományos bibliográfiai és könyvtártudományi szemlélettel szakítva*, tanulmányaink tematikai-szemléleti spektrumát és kutatásaink illetékességi körét egyrészt *a közlésből, mint az ember lényegi tevékenységéből* (mint a könyvet, az írásbeliséget s az írásos közlésmód intézményeit a kutatás számára szisztematikai egységként prezentáló társadalmi jelenségrendszerből) *kiindulva, másrészt a tudományművelés ténylegesen kialakult hagyományaihoz, ökonómiájához igazodva kell meghatározunk.* A kutatási terület ez elvszerű és gyakorlatias felfogása nem rekeszti ki az írástörténet, a nyomdászat és a könyves hivatás hagyományos témáit, s ugyanakkor lehetővé teszi a társadalom megismerőfolyamatának a könyvtár számára hallatlanul fontos és a különböző céhbeli tudományok által „le nem fedezett” tanulmányozását. (Különösen a perifériákon elhelyezkedő stúdiumok művelését, mint amilyen az irodalom és a megismerés szociológiája, a tudományelmélet és a tudománytörténet.) Programunkat természetesen annak tudatában hirdetjük meg, hogy az (immár újabb címváltozásra érett) Évkönyv nem lesz a szó klasszikus és szigorú értelmében vett homogén diszciplína orgánuma. De nem kevésbé annak tudatában, hogy a diszciplínák a többi területen is „fegyelmezetlenekké” váltak s a metafizikusan elkülönített „tár-

⁸⁴ Az empiria és az elmélet ezen összefüggését ragadják meg *Lenin* ismert Hegel-glosszái.

⁸⁵ A tudományos munkaterv korábban az egyéni témák összegezését jelentette. Az 1971–75-ös tervperiódus összkönyvtári, távlati tematikát is előírányoz a következők szerint:

1. *Munkaközösségi (távlati és permanens) témák*

1.1 Ismeretszociológiai témák

1.11 A marxizmus klasszikusainak ismeretszociológiai tanításai (Anyaggyűjtés „A marxizmus tudásszociológiája” c., műfajilag még határozatlan összeállításhoz)

1.2 Olvasói szokásvizsgálat (Egyetemi hallgatók körében. Parasztság körében.)

1.3 A nyelv és a közlés a marxizmus—leninizmus klasszikusainál (különös tekintettel az emberlét, a munka és a társadalom relációira)

1.4 A paleoantropológia adalékai az ismeretközlés problematikájához

2. Témák a könyv- és irodalmi kultúra köréből

2.1 Debreceni könyvtárak története

2.2 A debreceni nyomdászat története

2.3 A debreceni periodikus sajtó története

2.4 Bibliográfiák Debrecen könyv- és irodalmi kultúrája köréből

(Közölve az 1973-as munkaterv alapján.)

⁸⁶ Beleértve a Könyv és Könyvtárt.

gyak” kohéziója helyett hovatovább a kutatási-tükrözési aspektus kohéziójának engedelmeskednek. A „tárgy” transzparenssé válik s megvilágosodik az, ami a bűvárló számára legizgalmasabb: a tárgy és egyéb tárgyak viszonya s a viszonylatok struktúrája, a tárgyak egy rendszerében végbemenő mozgások összessége.”⁸⁷

⁸⁷ A debreceni és a tiszántúli vonatkozású kutatásokat a nyilatkozat külön nem említi. Természetes, hogy ezek mindig a műhely elsőrendű feladatai maradnak, és hogy a tanulmányozás itt jelzett komplexitása e területen is segíti a sajátos könyvtári aspektus érvényesítését.

EINE WERKSTATT BIBLIOTHEKARISCHER FORSCHUNGEN IN DEBRECEN

1950—1975

(Auszug)

Mit dem Beiwort „bibliothekarisch“ möchte der Verfasser schon im Titel des Aufsatzes die prinzipielle Auffassung zum Ausdruck bringen, daß sich die wissenschaftliche Zuständigkeit der Bibliothek und des Bibliothekars weit über das Gebiet der viel umstrittenen Bibliothekswissenschaft oder Bibliologie hinausbreitet, auf gewisse Bereiche und Themen der Gesellschafts-, Kultur- und Geschichtswissenschaften. Es hängt mit der Eigenart des bibliothekarischen Wissens, und mit den, für Literaturforschung und Textstudium günstigen Arbeitsbedingungen dieses Berufs zusammen, daß gewisse Forschungszweige traditionsgemäß mit den Bibliotheken verbunden sind, und gewisse Leistungen selbst unter den modernsten Verhältnissen der organisierten Forschung — wissenschaftstheoretischer Rücksichten unbeachtet — von den Bibliotheken und Bibliothekaren erwartet werden. Diese Erfahrung kann jedoch zu Erwägungen von wissenschaftstheoretischer, oder mindestens forschungsorganisatorischer Bedeutung führen. Auf Grund von Erwägungen solcher Art betrachtet die UB Debrecen als ihre eigenste Aufgabe, neben der praktischen Bibliotheksarbeit (sowie neben der Betätigung auf dem Gebiete der Bibliothekslehre und Informatik) die Pflege der erwähnten weiteren Wissensgebiete: vor allen Dingen die historische Erforschung, das soziologische und das theoretische Studium von Erscheinungen, die mit der schriftlichen Kommunikation, mit der Literatur, dem literarischen Prozeß im allgemeinen Sinne und mit dem Prozeß der wissenschaftlichen Erkenntnis, ferner mit der kulturellen Rolle des Buches und der Bibliothek zusammenhängen. Neben den ursprünglichen Forschungen gehört auch ein Teil der bibliographischen Literaturerschließung zu dem behandelten Tätigkeitsbereich.

Vom Jahre 1953 an veröffentlicht die UBD ein wissenschaftliches Jahrbuch (seit 1957 unter dem Titel *Könyv és Könyvtár* — Buch und Bücherei) und sonstige Serienpublikationen hauptsächlich bibliographischen Inhalts. Die Publikationstätigkeit begünstigte nicht nur die Ausbildung eines für die Institution charakteristischen Forschungsprogramms, und das zielbewußte Streben einzelner Mitarbeiter zum Ausführen individueller Forschungspläne, sondern auch die Zusammenarbeit mit anderen, hauptsächlich örtlichen Institutionen und einzelnen auswärtigen Forschern. Es sind in erster Linie Themen von ortsgeschichtlichem Interesse, die zur Grundlage von Mitarbeiterverbindungen dienen. Es erfolgt aus dem Aufgabenkreis der UB als regionaler Bibliothek, Forschungen über die literarische Vergangenheit, die Buch- und Bibliotheksgeschichte der Gegend zu organisieren.

Unter den orts- und regionalbezogenen Arbeiten hebt sich das von László Módis angeregte Forschungsprogramm hervor, in dessen Rahmen fünf innere (I. Bata, E. Ember, I. Juhász, I. Lengyel, V. Ludányi) und vier äußere Mitarbeiter (S. Balassa, P. Fekete, J. Pálffy, S. Sőregi) mit 18 Abhandlungen zum Erschließen der Zeitschriften- und Zeitungsgeschichte Debrecens beigetragen haben. Infolge der Unzulänglichkeit notwendiger Bedingungen entfaltete sich nur langsam und zeitigte bisher kein publikationsreifes Ergebnis jenes andere (im Jahre 1969 eingeleitete) Programm, welches anhand systematischer Erschließung von Possessoreinträgen und von Marginalien der alten Bestände in Bibliotheken Debrecens und der Gegend jenseits der Theiß zu einer zuverlässig dokumentierten Erkenntnis der literarischen und der wissenschaftlichen Bildung

und möglichenfalls zu Rekonstruktionen verschollener Privatbibliotheken der 16 bis 19. Jahrhunderte führen, sollte. Viel erfolgreicher gestalteten sich — auch vom Gesichtspunkt der organisierten Kooperation örtlicher Institutionen aus betrachtet — die Arbeiten einer umfassenden regionalen Bibliographie der Gegend jenseits der Theiß. (Ausbau einer allgemeinen lokalkundlichen bibliographischen Kartothek, Veröffentlichung von Repertorien lokaler Zeitschriften, und von sonstigen Bibliographien örtlicher und regionaler Bedeutung.) Es ist ein Verdienst dieser Werkstatt, die heute für allgemeines Programm der Provinzbibliotheken geltende lokalkundliche Bibliographie schon am Anfang der fünfziger Jahre angeregt und die grundlegende Fragen dieser Bibliographiegattung theoretisch erörtert zu haben. (Abhandlungen von L. Módis, I. Csúry und I. Bata seien in dieser Beziehung hervorgehoben.)

Die örtliche Bibliotheks- und Druckereigeschichte bieten weitere fruchtbare Gegenstände für die Zusammenarbeit eines breiten Kreises von Forschern. Die Arbeiten von S. Kiss, I. Lengyel, L. Módis, P. Molnár, J. Ötvös, L. Szabó, B. Tóth verdienen hier Erwähnung als Beiträge zu einer lokalen Bibliotheksgeschichte. Im Themenkreis der Typographie- und Buchgeschichte Debrecens haben I. Bán, K. Benda, L. Bertók, T. Esze, K. Irinyi und I. Lengyel mitgewirkt. Die Mitarbeit von T. Esze bereicherte die kulturhistorische Literatur von Debrecen und Ostungarn mit methodologisch musterhaften, die Vergangenheit in ihrer lebensreichen Totalität darstellenden Abhandlungen. Die Gemeinschaft der angedeuteten Thematik und Bestrebungen bot Gelegenheit zu mehr oder weniger dauerhaften Verbindungen mit Professoren der eigenen Universität und mit gelehrten Persönlichkeiten und Instituten des Landes. Die Arbeitsbeziehungen mit dem Lehrstuhl für Bibliothekswissenschaft der Universität in Budapest brachten Ergebnisse in Bezug auf die theoretische Begründung unseres Forschungsgebiets (I. Csúry, P. Molnár). Das Zentralinstitut für Bibliothekswissenschaft und Methodik gab Anregungen zur Beschäftigung mit bibliotheksorganisatorischen Themen. (K. Angyal, I. Csúry, O. Gomba.)

Dem Philosophen L. Mátrai, einer international bekannten Persönlichkeit unseres Berufs, verdankt die Werkstatt Anregungen, die Lösung unserer beruflichen Probleme in historischer und wissenssoziologischer Perspektive zu suchen, und Anweisungen zur Überwindung der vom bürgerlichen Bibliothekswesen angeerbten positivistischen Anschauungen. Der persönliche Verkehr und die fachlichen Auseinandersetzungen mit Béla Kóhalmi und László Dienes, hervorragenden Kampfgenossen des großen sozialistischen Führers und Bibliothekars Ervin Szabó, ferner mit heutigen Forschern Szabó's Tätigkeit und seiner bibliothekarischen Bestrebungen, Z. Havasi und P. Soós gaben fruchtbare Impulse zum Studium unserer fortschrittlichen beruflichen Erbschaft.

Unter gewissem Vorbehalt statistischer Darstellungen ähnlicher Art gegenüber, können wir die Forschungstätigkeit der engeren und der weiteren Werkstatt quantitativ folgendermaßen kennzeichnen:

Themengruppe	Zahl der Publikationen		
	UBD	Andere Werkstätte in Debrecen	Zusammen
Allgemeine Theorie der wissenschaftlich-literarischen Kommunikation und Information, Soziologie der Literatur, Soziologie der Wissenschaft, Theorie der bibliothekarischen Tätigkeit	19	19	38
Geschichte der Wissenschaften, allg. Geschichte der Literatur (der literarischen Kultur) Editionsgeschichte, Bearbeitung von Handschriften	33	6	39
Geschichte der Schrift, der Druckerei, des Verlagswesens, des Buchhandels, des Buches, Zeitschriften- und Zeitungsgeschichte	48	15	63
Theorie der Bibliographie und der sonstigen Formen der Informationserschließung, Theorie eines bibliothekszentrischen Forschungsgebietes	28	10	38
Geschichte der Bibliotheken	20	8	28
Bibliothek im allgemeinen, Bibliothekswesen, Bibliothekspolitik, Beruf und Bildung des Bibliothekars	38	19	57
Bibliothekswissenschaften	33	12	45
Sonstiges und offizielle Veröffentlichungen	25	2	27
Bibliographien, Kataloge, Bibliotheksführer, bibliographisch-methodische Anleitungen	80	4	84
<i>Insgesamt :</i>	<i>455</i>	<i>98</i>	<i>453</i>

Das Verhältnis der rein theoretischen und historischen Themen zu denjenigen der unmittelbaren Praxis hat sich folgendermaßen gestaltet:

	UBD	Sonstige Werkstätte in Debrecen	Zusammen
Theoretische und historische Themen	148 (41,5%)	58 (59%)	206 (45,5%)
Themen der Praxis	127 (36%)	36 (37%)	163 (36%)
Bibliographien usw.	80 (22,5%)	4 (4%)	84 (18,5%)
<i>Die gesamten Themen</i>	<i>355 (79%)</i>	<i>98 (21%)</i>	<i>453 (100%)</i>

Ein Übersicht der Erscheinungsorgane bzw. der Herausgeber und der Präsentationsformen, ferner der Bestimmung der Publikationen erlaubt eine nähere Unterscheidung zwischen Veröffentlichungen primärer wissenschaftlicher Ergebnisse und sekundärer Mitteilungen. (Die Tabelle enthält nur die Daten der UBD.)

Erscheinung	Handbuch	Mono- graphie	Aufsatz, Essay	Facharti- kel, For- schungs- bericht	Quellen- und Text- ausgabe	Populär- wissen- schaftliche Schrift	Studium innerber- trieblicher Probleme	Vortrag	Publi- zistik	Lehrbuch, Skripten	Biblio- graphie, Katalog	Kritik, Rezension, Diskus- sionsartikel	Sonstiges, Schriften gemisch- ten Inhalts	Zusammen
Jahr. d. UBD, Könyv és Könyvtár Acta Univ. Debr. Zeitschriften und Sammlungen des Biblio- thekswesens Sonstige Fach- zeitschriften und Sammlun- gen			38	56 4	5		5	14	7		3	8	4	137 7
				24			1	8	1	1		5		43
			2	6		5			2		1	10	1	27
Selbständige Veröffentli- chung der UBD	1	1		1		4	3			1	46		20	77
Selbständige Veröffentli- chung anderer Herausgeber Halbveröffent- licht, unver- öffentlicht öffentlich			2	1	1						10			14
				12			12	3		1	15		7	50
<i>Insgesamt</i>	1	1	45	104	6	9	21	25	10	3	75	23	32	355

Die obigen statistischen Zusammenstellungen lassen diejenigen wissenschaftlichen Publikationen der Mitarbeiter der UBD unbeachtet, die außerhalb der disziplinarischen Grenzen der im weitesten Sinne aufgefassten „bibliothekarischen“ Studien liegen. (Die Mitarbeiter der UBD haben mit 165 Publikationen zur Literatur verschiedener „Fremdgebiete“ beigetragen: zur Literaturgeschichte und zur literarischen Kritik mit 94, zur Sprachwissenschaft mit 14, zur Geschichte mit 23, zur Chemie mit 9, zu sonstigen Fachwissenschaften mit 25 Abhandlungen.)

Auf ihrem eigenen Gebiet erwirkte die Tätigkeit der debrecener Werkstatt die folgenden wesentlicheren Ergebnisse:

1. Die Erkenntnis einer komplexen, von anderen Institutionen unbesorgten Sphäre gesellschaftswissenschaftlicher Themen und Probleme, deren Studium — ihr unmittelbares Interesse für die Bibliothekspraxis unbeachtet — in den Bibliotheken günstige Bedingungen findet, in welcher Sphäre — der in permanenter Krise befindlichen Bibliothekswissenschaft gegenüber — eine neue, sich in den grundlegenden Wirkungskreis der Bibliothek einfügende, stofflich, funktionell und methodisch kohärente Wissenschaft aufgebaut werden kann. Es wurden Arbeiten geschrieben, die als Verwirklichungen dieser Erkenntnis betrachtet werden können. Zu solchen Arbeiten gehört die editionshistorische Abhandlung von Tamás Esze „Die ungarische Praxis Pietatis“. Es ist ein Verdienst des Werkes, daß es das Schicksal des Buches in die Sozialgeschichte der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts einflechtet, die Verhältnisse der Autoren, Drucker und Mäzenen dieser Zeit und ihre Rolle an der Verbreitung der puritanischen Ideologie rekonstruiert, und mit der Nachforschung der Tätigkeit eines wandernden Buchhändlers, des Leibeigenensprößlings János Kecskeméti Soós ein Beispiel für die Darstellung historischer Zusammenhänge anhand von lebendigen Menschenschicksalen liefert.

Von ähnlicher Bedeutung ist die Arbeit Éva Némedis „Das ungarische Buch im Dienste der «Ungelehrten». 1711—1780“, welches anhand der Interpretation von Vorworten und Widmungen, durch Einfügung dieses Materials in den Zusammenhang wirtschaftlicher und kultureller Bestrebungen zur Erkenntnis der völkischen Kultur, der philanthropischen und aufklärerischen Bestrebungen des Zeitalters beiträgt. Unter den Mitgliedern der jüngeren Generation schreitet Olga Gomba, hinsichtlich einer buchgeschichtlichen Betrachtungsweise der Sozialgeschichte der Literatur in eine ähnliche Richtung fort.

2. Entwerfen eines Debrecen und das Gebiet jenseits der Theiß betreffenden umfassenden Programms der „bibliothekarischen“ Forschungen, und im Rahmen des Programms eine tiefgehende Untersuchung der Probleme der ortskundlichen Bibliographie (des näheren: der Bibliographie der Gegend jenseits der Theiß), die einen heftigen Anklang im ganzen Lande hervorrief; Einleitung der eigentlichen regionalbibliographischen Arbeit auf einem breiten Basis, weiterhin die planmäßige Pflege der örtlichen Wissenschafts-, Buch- und Bibliotheks-, wie auch der Zeitschriften- und Zeitungsgeschichte. Der Name von László Módis soll hier allererst hervorgehoben werden. Er hat für die theoretische Vorbereitung, wie auch für die praktische Anregung des Programms das meiste getan, und an der effektiven Arbeit hatte er auch den Löwenanteil. Es ist ein Verdienst von Imre Bata, eine umfassende Kritik der positivistischen Elemente in der bibliographischen Theorie Módis' vorgenommen, und das sozialistische Programm der ortskundlichen Bibliographie von der nationalistisch gefärbten Vorgeschichte der Gattung abgegrenzt zu haben.

3. Die Einführung der prinzipiellen Forderung in die einheimische Bibliothekspraxis, daß die Zielsetzungen, die Organisationsformen und technische Bedingungen der Arbeit, die Verbindungen zwischen den Institutionen und mit dem Publikum usw. auf Grund eines methodischen Studiums der bezüglich Probleme, wissenschaftlich begründet, und in einer — von der operativen Tätigkeit untrennbaren — Kontinuität untersucht werden sollen. Durch ihre frühen und auch bis heute entfalteten Anstrengungen, die praktischen Unternehmungen und Entscheidungen durch eingehende Bearbeitung der Fachliteratur, durch Experimente und quantitative Analysen vorzubereiten, hatte die Werkstatt der UBD nicht nur die Lösung ihrer eigenen Probleme ermitteln (und dabei die Fallen der Improvisation und der konservativen Denkweise vermeiden) können, sondern auch für die Gesamtheit der Bibliotheken gearbeitet.

KÖZLEMÉNYEK

WESZPRÉMI ISTVÁN BESZÉLGETÉSE JÓZSEF CSÁSZÁRRAL

A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában R. 790.a jelzettel található egy nyolcadrét alakú, 10 lapra terjedő kézirat, melynek 1. lapján ceruzával írva a következő, az írás betűinek alakjából megállapíthatólag a XIX. századból származó cím olvasható: „Beszélgetése 2^k József római császárnak Wespriemi István debreczeni orvosdoctorral 1770 Május 18^{án} d.u.4 órakor.” E lap másik oldala (2. l.) üres, a következő, 3. lapon kezdődik aztán a latin nyelvű szöveg, tintával írva, szemmel láthatólag XVIII. századi írással, ezzel a címmel: „Colloqvium Inter Augustissimum Romano(rum) Imperatorem Josephum II, et Stephanum Veszprémium Medicinæ Doctorem Debrecini ad diem 18^{am} May, horam 4^{am} pomeridian(am) 1770.” Alatta mindjárt következik a párbeszéd a „Medicinæ Doctor” és az „Imperator” között, s folytatódik a 4., 5., 6. és 7. lapon, továbbá a két következő számozatlan lapon, s a 8. lapon fejeződik be.

A szöveg így hangzik:

Medicinæ Doctor: Ad pedes tuos provolvor Imperator omnium, qvi adhuc fuerunt, celeberrime, qvi ut bonitate Trajanum multis jam superasti Nominibus ita felicitate ut Augustum qvoqve vincas Caesarem ex intimo cupio animo.

Imperator: Assurgito de genibus: haud id ferre soleo.

M. D.: Non, Auguste Rex! Sed primum tibi gratulor, qvod te ad fidelissimos hos Cives tuos venientem, salvum et incolumem liceat mihi intueri, deinde autem gaudeo mihimet ipsi, qvod commodam, prospero tuo in hanc Civitatem adventu, nactus sim occasionem, Augustissimæ Romano(rum) Imperatrici, Matri tuæ Indulgentissimæ, gratias pia mente testandi quas debeo maximas, qvod ea me immeritum, singulari prorsus, ante biennium complecti dignata sit gratia. Utrisque Majestatibus Vestris Sacratissimis incolumitatem constantem, felix et pacatum Imperium, toti vero Augustæ Domui Austriacæ perennitatem precor. Imp.: Erige te de genu, atqve id illico, et qvisnam tu sis, audiam.

M. D.: Clementissime Domine! ego sum Sacratissimæ Majestatis V(est)rae, devotissimus et humillimus subditus, Stephanus Veszpremi Civitatis hujus Physicus Ordinarius.

Imp.: Aureum, et gemmatum hocce Insigne Symbolicum, qvod in pectore geris, qvo tuo merito, ab Augusta Matre nostra impetrasti?

M. D.: Nulio meo merito, Indulgentissime Caesar, sed ex Augustissimæ Imperatricis beneficentia illud accepi. Optima nimirum illa Omnium Nostrum Mater, haud dubitat, ad ritum Coelestis Numinis, benefacere immeritis qvoqve.

Imp.: Verum id quidem est de liberalitate illius, sed aurea hujusmodi effigies, immerentibus nunquam datur.
M. D.: Edidi in lucem publicam nonnullos libellos medicos, quos Patriae profuturos judicavi. Praeterea de-
venerunt ad Augustae Imperatricis manus nonnullae Observationes meae Medicae, Iconibus illustratae.
Nisi hoc illa pro bonitate sua in meritis ponat.

Imp.: Scripsistine librum etiam Obstetricii Argumenti?

M. D.: Etiam, Sacratissime Imperator.

Imp.: Memini illius, et te auctorem ejus esse gratulor tibi. Sed an exerceas etiam artem illam, et quo successu?

M. D.: Fatendum est, Augustissime Domine, rarius me ad parturientes vocari; ita enim pudicae sunt nostrae
istae mulierculae ut non facile patiantur marium manus auxiliatrices sibi admoveri.

Imp.: Utinam in hoc minus pudicae essent. An tibi notus Aulae Nostrae Medicus von Svittenius?

M. D.: Ita est, Clementissime Domine; dignatur enim, Illustrissimus Baro hic, suis me interdum conhonestare
litteris.

Imp.: Quando ultimas ab eo accepisti? et cujus argumenti?

M. D.: Ultimas ab eo accepi nuper evoluto Mense Martio. In his maximopere probat indicatum a me sibi
institutum meum de edendis in lucem, uno volumine auctoribus, qui Hungariae et Transilvaniae Fontes
Medicatos, thermas scilicet, et acidulas, nunquam Publici Juris fecerunt.

Imp.: Pulchrum sane Institutum. Noli ab hoc proposito desistere. Ut consilio van Svittenii porro quoque
utaris, commendo. Qvis autem potissimum morbus solet hic apud vos grassari?

M. D.: Variolae potissimum sunt, Benignissime Caesar, nonnullis annis ita saeviunt, ut in hac sola Civitate
ultra quadringentos enecent Infantes.

Imp.: Sane sunt malignae, an etiam confluentes? quid autem tibi videtur de illis humano corpori inserendis?

M. D.: Ut plurimum sunt confluentes. Ab inserendis illis nunquam abhorruim, postquam artem illas inserendi
non tantum edidici Publicis Londinensibus Nosocomiis, sed eam exercui etiam ibidem in variolosorum
hospitio.

Imp.: Cum plures sint easdem inserendi methodi, vos qua potissimum usi fuistis Londini?

M. D.: Usitata ibidem Methodus peragitur incisione. Excitatur videlicet prius in alterutro brachio infra mus-
culum Deltoidem, leve vulnuscum, huic situm materia purulenta variolosa saturatum immittitur, et
adglutinatorum emplastro.

Imp.: Exhibe ad exemplum manu, in brachio tuo ubi illa fiat incisio? an hic ubi ego digito designo?

M. D.: Rem acu tetigisti Eruditissime Caesar! prorsus enim in hoc ipso loco insituimus incisionem.

Imp.: Non dubito eam artem abs te hic quoque exerceri?

M. D.: Dolenter dico, steriliscere hanc in manibus meis artem. Nam quod operatio ista Summorum quoque
Imperantium aulas vexaverit diu, immo an licita sit, nunc quoque quaedam divexet, Magistratus hujus
Civitatis, nequid in re saltem opinione periculosa praecipitet veniam mihi usque ad hoc tempus nunquam
indulsit eam exercendi, sed nec indulturum se esse affirmat absque speciali Regio indultu.

Imp.: Nullo jam opus esse indultu Regio, edicto illis. Ars haec in Augustissimam quoque aulam nostram
introducenda jam est, et felici praxi in dies roboratur. Libere eam exerce tu quoque, neque tamen sine Paren-
tum consensu. Cum Londini memineris, an Anglicam Linguam loqueris? an alias quoque ex exteris?

M. D.: Praeter vernaculam nostram, loquor et Germanicam, neque Gallicae sum ignarus. Quod si Anglico
ore loqui me jusseris Potentissime Imperator, in maximo positurus sum lucro.

Imp.: Laudo conatus tuos. Nunc dic, quid a me tibi fieri optes?

M. D.: Me totum Augustissimae Majestatis Vestrae gratiis, et favoribus quam commendatissimum esse cupio.

Imp.: Repete, quod tibi Nomen est?

M. D.: Infimus et Devotissimus Sacratissimae Majestatis Vestrae Cliens, Stephanus Veszprémi, qui repetito
cultus fervore, et tibi Caesar Augustissime, et Matri Majestatis Vestrae Augustissimae Imperatrici, vitam
longaevam, incolumitatem constantem, felix et pacatum Imperium, toti denique Austriacae Domi (!) im-
mortalitatem precor.

Imp.: Vale feliciter.

M. D.: Pronus cultor Majestatis Vestrae.

A magyar fordítás — lehetőleg visszaadva az eredeti stílusának barokkos cikornyáit — a következő:

Doktor: Lábaidhoz borulok, mindazok között, akik valaha voltak, legkiválóbb császár, aki amint jószágban Traianust már sok tekintetben felülmultad, úgy azt, hogy szerencsében Augustus Caesart is legyőzzed, lelkem mélyéből kívánom.

Császár: Kelj fel térdedről: azt nem szoktam elviselni.

Doktor: Nem, felséges király! De először örömetem fejezem ki neked, hogy mikor e leghűségesebb alattvalóidhoz jöttél, épen és egészségesen láthatlak, aztán pedig a magam részéről örülök, hogy e városba való szerencsés megérkezésedkor kedvező alkalmat találtam a legfelségesebb római császárnőnek, legkegyelmesebb édesanyádnak áhitatos lélekkel kifejeznem legnagyobb hálámat, amellyel neki tartozom azért, hogy engem, érdemetlent, két évvel ezelőtt különös kegyelmében részesíteni méltatott. Mindkét legszentebb felségeteknek állandó egészséget, boldog és békés uralkodást, az egész felséges ausztriai háznak pedig örök életet kívánok.

Császár: Kelj fel térdedről, és mindjárt halljam, ki is vagy te.

Doktor: Legkegyelmesebb uram! Én legszentebb felségeteknek legbuzgóbb és legalázatosabb alattvalója Veszprémi István vagyok, e város rendes orvosa.

Császár: Ezt az aranyból való és drágaköves kitüntetést, amelyet a melleden viselsz, milyen érdemmeddel nyerted el felséges anyántól?

Doktor: Nem a saját érdememért, legkegyelmesebb császár, hanem a legfelségesebb császárnő bőkezű jótéteménye folytán kaptam. Az a mindnyájunk legjóságosabb anyja ugyanis nem habozik, az égi istenség szokása szerint, az érdemtelennel is jót tenni.

Császár: Az ugyan bizonyára igaz, amit az ő bőkezűségéről mondasz, de az ilyen arany képmását nem adja érdemtelennek.

Doktor: Közrebocsátottam néhány orvosi könyvet, amelyekről úgy gondoltam, hogy hazámnak hasznosak lesznek. Azonkívül a felséges császárnőnek kezébe került némely orvosi megfigyelésem, illusztrálva. Ha csak jósága folytán nem ezeket tulajdonítja érdememül.

Császár: Ugye írtál szülészeti tárgyú könyvet is?

Doktor: Azt is, legszentebb császár.

Császár: Emlékszem rá, és gratulálok neked, hogy annak szerzője vagy. De vajon gyakorolod is azt a mesterséget, és milyen eredménnyel?

Doktor: Meg kell vallanom, legfelségesebb uram, hogy ritkábban hívnak vajúdó nőkhoz; ugyanis olyan szemérmesek ezek a mi asszonykáink, hogy nem egykönnyen engedik meg férfiaknak, hogy segítő kezüket rájuk tegyék.

Császár: Bárcsak ebben a tekintetben kevésbé lennének szemérmesek. De vajon ismered-e a mi udvari orvosunkat, van Swieten?

Doktor: Ugy van, legjóságosabb uram; arra is méltat a méltóságos báró, hogy olykor levéllel tisztel meg.

Császár: Mikor kaptál tőle legutóbb? és milyen tárgyút?

Doktor: Az utolsót a nemrég múlt március hónapban kaptam tőle. Ebben a legnagyobb mértékben helyesli azt a vele közölt szándékomat, hogy egy kötetben kiadom azokat a szerzőket, akik Magyarország és Erdély gyógyforrásait, tudniillik a hévizeket és savanyú vizeket, sohasem tették közkincsé.

Császár: Valóban szép szándék. Ne állj el ettől a tervedtől. Ajánlom, hogy tovább is élj a van Swieten tanácsával. Mely betegség szokott leginkább fellépni itt nálatok?

Doktor: Leginkább a himlő, legjóságosabb császár. Némely években úgy dühöng, hogy csak ebben a városban több mint négyszáz kis gyermeket elpusztít.

Császár: Bizonyára rosszindulatú. De vajon járványos is? Mi a véleményed annak emberi testbe való beoltásáról?

Doktor: A lehető legjárványosabb. Annak beoltásától sohasem riadtam vissza, miután az oltás módját nemcsak megtanultam a londoni kózkórházakban, hanem gyakoroltam is ugyanott a himlősök menedékhelyén.

Császár: Mivel többféle oltási módszer van, ti melyiket alkalmaztatok leginkább Londonban?

Doktor: Ott a bemetszéssel való módszert alkalmazzák. Ugyanis előbb valamelyik karon a deltooid izom alatt könnyű sebet ejtenek, ebbe helyezik bele a himlő-nedvvel átitatott anyagot, és tapasszal beragasztják.

Császár: Mutasd meg például a kezeddél, a karodon hol lenne a bemetszés? Vajon itt, ahol én az ujjammal mutatom?

Doktor: Pontosan eltaláltad, böles császár! Ugyanis éppen azon a helyen alkalmaztuk a bemetszést.

Császár: Nem kételkedem, hogy ezt a mesterséget itt is gyakorlod?

Doktor: Szomorúan mondom, kezeimben meddő marad ez a mesterség. Ugyanis minthogy ez a művelet a legmagasabb uralkodók udvarát is sokáig nyugtalanította, sőt hogy vajon megengedett-e, most is kételkedővé tesz némelyeket, ennek a városnak az előjárósága, hogy veszedelmes vélekedéssel el ne siesse a dolgot, ez ideig sohasem adott nekem engedélyt ennek gyakorlására, és állítja, hogy nem is fog adni, különleges királyi engedelem nélkül.

Császár: Mondd meg nekik, hogy már nincs szükség királyi engedélyre. Ezt a műveletet már a mi legfelségesebb udvarunkba is bevezették, és jó eredménnyel napról napra inkább gyakorolják. Bátran alkalmazz te is, de nem a szülők beleegyezése nélkül. — Mivel Londonról tettél említést, vajon beszéled az angol nyelvet? vagy más idegen nyelveket is?

Doktor: Anyanyelvünkön kívül beszélem a németet is, a franciában sem vagyok járatlan. Ha pedig azt parancsolod, hogy angol nyelven beszéljek, leghatalmasabb császár, a legnagyobb szerencsének fogom tartani.

Császár: Dicsérem igyekezetet. Most azt mondd meg, mit óhajtasz tőlem a magad számára?

Doktor: Azt kívánom, hogy legyen egészen felségetek kegyébe és pártfogásába befogadva.

Császár: Ismételd meg, mi a neved?

Doktor: Legszentebb felségeteknek legkisebb és legalázatosabb pártfogoltja, Veszprémi István, aki ismételen lelkesedéssel mind neked, legfelségesebb császár, mind felséged anyjának, a legfelségesebb császárnőnek hosszú életet, állandó egészséget, boldog és békés uralkodást, végül az egész ausztriai háznak halhatatlanságot kívánok.

Császár: Éljen boldogul.

Doktor: Alázatos tisztelője felségeteknek.

★

A párbeszéd akkor hangzott el, mikor II. József — még édesanyja uralkodása alatt — körutat tett Magyarországon, és meglátogatta Debrecen is, s debreceni szereplője Weszprémi István, a magyar orvostörténelem megalapítója, aki 1723-ban Veszprém-ben született (eredeti családneve Csanádi volt), és 1799-ben hunyt el Debrecenben.

Számos műve közül főleg az 1774—1787 között 4 kötetben megjelent „Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia” cíművel írta be nevét a magyar művelődés és irodalom történetébe, s ezzel vetette meg alapját a magyar orvostörténelemnek. 1767-ben (ápr. 4-én) választották meg Debrecen város fizikusává (tiszttorvosává), tehát 1770 májusában már negyedik éve viselte ezt a tisztséget. Egyébként a debreceni kollégium diákja, könyvtárosa és széniora volt 1743—1751-ig, és hosszú külföldi tanulmányút után, melynek során Bécsben, Zürichben, Utrechtben és Londonban végzett tanulmányokat, és megfordult Oxfordban és Cambridge-ben is, 1758-ban tért vissza Debrecenbe. Zürichben Gesner tanítványa volt, Utrechtben 1756-ban orvosdoktorrá avatták, és Londonban Smellie, kora legnagyobb szülészje mellett a szülészeti műtéteket sajátította el, továbbá a himlő elleni védőoltást is megtanulta és gyakorolta a londoni közkórházakban. Városunkban folytatott aztán orvosi gyakorlatot — 1767-től mint tiszttorvos — 1799. március 13-án bekövetkezett haláláig. Nagy büszkesége volt, hogy Mária Teréziától 1767-ben kitüntetést kapott, egy a királynő képét ábrá-

zoló, körös-körül drága gyémántokkal, tetején a királyi koronával művészileg kiremekelt, 2000 forint értékű arany érmet. Ezzel kezdődik a fenti beszélgetés is.

Hogy a találkozás miképpen jött létre, arra semmi adatunk nincs, feltűnő azonban az, hogy a császár kétszer is megkérdezi a Weszprémi nevét, a beszélgetés elején és végén is, viszont arra „emlékezik” („memini illius”), hogy beszélgető társa szülészeti tárgyú könyvet is írt. Hasonlóképpen nincs adatunk arra sem, hol folyt le a beszélgetés.

Ami a beszélgetés tartalmát illeti, az elsősorban orvostörténeti érdekességű, de figyelemre méltó művelődéstörténeti szempontból is. Így a korra jellemző, hogy Weszprémi a szülésmesterséget nem gyakorolhatta Debrecenben a szülő nők („mulierculae”) szegénylőssége miatt, hogy a himlő sok áldozatot szedett akkoriban a városban, főként a kis gyermekek („infantes”) közül, és hogy a városi előljáróság nem engedte a védőoltást gyakorolni királyi engedély nélkül.

Igen feltűnő azonban az a túlzó hódolat, sőt szolgálai megalázkodás, amellyel Veszprémi, a város 47 éves tisztiorvosa, az Európa-szerzte ismert tudós és író, a császárt üdvözlí. Térdre borul előtte és barokk stílusú, hosszú üdvözlő beszédet intéz hozzá, később pedig magát teljesen érdemtelennek mondja, s a felségek kegyét és pártfogását („gratia et favor”) kéri. A tudós orvos és író magatartása szélsőséges megnyilatkozása annak a hiperlojalitásnak, amely a kor református értelmiségét általában jellemezte. (Kivételek persze voltak, például Szilágyi Sámuel szuperintendens, aki ugyanez alkalommal „hosszan, bátran, szabad lélekkel,” „tisztelettel eltölt bátorsággal” beszélgetett a császárral, úgyhogy az „meg volt illetődve” – ahogy Szűcs István előadja alább idézendő művében.) Figyelemre méltó még – s egy kissé a század külföldet járó debreceni diákjaira is jellemző – hogy Veszprémi a császár kérdésére elmondja, anyanyelvén – és természetesen a latinon – kívül beszél németül, franciául és angolul is.

★

Vegyük azonban más szempontból is szemügyre ezt az érdekes kéziratot és a vele összefüggő kérdéseket.

Az első kérdés: valóban megtörtént-e ez a beszélgetés, vagy esetleg csak anekdotának kell tekintenünk? Erre az utóbbira mutatna két körülmény. Az egyik, hogy abban a német nyelvű jelentésben, amelyet 1770. augusztus 11-én szerkesztett a városi előljáróság és 18-án terjesztett fel gróf Pálffy Miklós kir. kamarai bírónak,¹ pontos adatok vannak ugyan II. Józsefnek május 18-án délután 2 és 3 óra között Arad felől történt megérkezéséről, a nagytemplomban és a kollégiumban tett látogatásáról, s hogy 19-én reggel 5 és 6 óra között utazott el Tokaj felé sokezer szerencsekívánat közepette („unter viel tausendt Glückwünschen aller hiesigen Einwohner”), de a Weszprémivel való beszélgetésről nem tesz említést, csak arról, hogy a városi magisztrátust és Szilágyi Sámuel szuperintendenst fogadta a császár. A másik, hogy Szűcs István, aki a város

¹ Hajdú-Bihar megyei Levéltár IV.A 1011/k.4. Relationes 1770. aug. 11. — Az ez évi indexben „Acta miscellanea No. 215” tétel alatt szerepel a következő tartalmi megjelöléssel: „1770. August 11. A' Fejedelemnek, a' ki Albert Fő Herceg kíséretében Debreczenben megjelent — látogatása 's fogadtatásának Leírása. Másolat. Német.”

történetét háromkötetes munkában írta meg, noha a császárnak Szilágyi Sámuellel való beszélgetését részletesen leírta, arról nem tesz említést, hogy a császár Weszprémit is fogadta volna.² Ezeket a bizonyítékokat azonban nem fogadhatjuk el teljes értékűeknek, mert a jelentés nagyon rövid, egy ívoldal terjedelmű, s az esemény után 3 hónappal készült, amikor egyes részletek feledésbe merülhettek, kivált hogy — más adatok szerint is — az európai hírű kiváló orvos saját pátriájában nem volt próféta,³ viszont Szűcs István száz évvel később írta nagy művét, és forrásul — mivel az esemény kortársai akkor már nem éltek — alkalmasint éppen az említett jelentést használta, amire mutat az, hogy mindkét helyen megtalálható az az adat, hogy Szilágyi püspök a látogatást követő vasárnapon megható prédikációt tartott a kistemplomban a Példabeszédek könyve XVI. részének 15. verse alapján.

Ezekhez harmadikul hozzácsatolhatjuk még azt, hogy maga Weszprémi a „*Succincta medicorum . . . biographia*” I. kötetének első változatában közreadott önéletrajzában sem tesz említést erről a — számára bizonyos igen jelentős és emlékezetes — eseményről. Ez összefüggésben lehet azzal a körülménnyel, hogy a tudós szerző műve I. kötetének Bécsben nyomott második és harmadik változatából egész önéletrajzát kihagyta. Erre alább még visszatérünk.

Végül Baldinger professzor, aki életrajzi lexikonában először közölte ezt a beszélgetést, anekdotának nevezi.⁴

Ezekkel az adatokkal szemben viszont Horányi Elek írói életrajzgyűjteményének III. kötetében, Weszprémi életrajzában, határozottan állítja, hogy II. József császár Debrecenen átutaztában beszélgetést folytatott „Istvánunkkal”.⁵

Ez a legutóbbi adat látszik hitelesnek, mert komoly tudományos munkában, életrajz részeként jelent meg még a Weszprémi életében, s ezt nem rontja le Baldinger „anekdota” kifejezése, hiszen éppen ő közli majdnem teljes egészében, pontos időmegjelöléssel a beszélgetést, tehát ő az „anekdota” szót bizonyára nem a mai jelentésében használta az idézett szövegben, hanem talán az eredeti görög „kiadatlan” (ἀνέκδοτου) jelentésben, mert hiszen ő „adta ki” először.

Ha kéziratunkat a Baldinger közölte szöveggel egybevetjük, úgy találjuk, hogy lényeges eltérés nincs közöttük. Ami különbség van, az stilisztikai természetű, s legtöbb-

Szűcs István: Szabad Királyi Debreczen Város történelme. III. kötet. Debrecen, 1872. Ifj. Csáthy Károly. 788–792. l.

² Sükösd Mihály: Tudós Weszprémi István (Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből). Bp. 1958. M. Tud. Akadémia Irodalomtört. Intézete. 63. l.

⁴ Baldinger, E. G.: Biographien jetztlebender Aerzte und Naturforscher in und ausser Deutschland. I-en Bandes IV-es Stück. Jena, 1772. J. W. Hartung. — 172–180. l.: „Herr Stephan Wespri, der Arzneywissenschaft Doctor, ausübender Arzt und Physicus zu Debreczin in Ungarn, der Römisch-Kaiserlichen Acad. der Naturforscher Mitglied.” A 175. lapon: „Am 18. May 1770. hatte Herr W. das Glück, Sr. Majestät dem jetzt glorwürdigst regierenden Kaiser Joseph, bey höchst Dero Durchreise durch Debreczin aufzuwarten, und Se. Majestät geruhen auf die gnädigste und huldreichste Weise sich mit unserm Arzte in lateinischer Sprache über medizinische Dinge zu unterreden. Einige Anekdoten dieser Unterredung stehen hier vielleicht nicht am unrechten Orte. Sie sind Beweise der gnädigsten Herablassung dieses grossen Kaisers.”

⁵ Horányi, Alexius: Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum. Pars III. Posonii, 1777. Ant. Loewii. 559–564. l.: „Weszpremi (Stephanus).” Az 561–562. lapon: „Ita quoque nostrum Stephanum Augustus Imperator Josephus II Debrecinum transiens, colloquio, paternum in nostros Cives, amorem testante, dignatus, in rebus bono caeptis confirmavit.”

ször csak egyes szavakra vagy félmondatokra szorítkozik, csak egypár esetben terjed ki egész vagy több (de csak két-három) mondatra, s a tartalmat nem érinti.

Ugyanezt mondhatjuk arról a kéziratos szövegről is, mely az általunk fentebb közölt szövegű kézirat mellett, vele azonos borító lapban és könyvtári számon található a könyvtárban, s amely szemmel láthatólag XIX. századi írás, zöldes papíron. Tehát ez nem az előbbi kézirat másolata, vagy ha igen, a másoló nem követte híven eredetije szavait, csak a tartalmát. De ez a szöveg sem azonos a Baldingerével sem, tehát három, egymástól csak kevésbé különböző szöveg áll rendelkezésünkre.

★

Figyelemre méltó az is, hogy Weszprémi életírói közül többen nem említik ennek a nevezetes kihallgatásnak a megtörténtét, amely pedig nemcsak kuriózum, hanem fényt vet tudásunk tudományos és gyakorlati orvosi tevékenységére is.

Így elsősorban — mint fentebb mondtuk — nem szól róla ő maga önéletrajzában, amelyet nagy műve, a „Succincta medicorum... biographia” I. kötetének első, lipcsei változatában közölt.⁶

Nem szól róla az az életrajz sem, amely magyar nyelven Weszprémi halála évében, 1799-ben, „Pannoniae luctus” című műve függelékében jelent meg.⁷

Végül nem emlékezik meg a császárral folytatott beszélgetésről az az elég hosszú életrajz sem, amelyet Gulyás István debreceni kollégiumi tanár írt Weszprémi halálának 100. évfordulójára,⁸ valamint a „Succincta...” új, bilingvis kiadásának bevezetése sem,⁹ amelyet Kővári Aladár írt. E két utóbbi életrajz eléggé terjedelmes — bár a Kővárié nem rendszeres életrajz, hanem egyszersmind korkép — ezért különösen fel-tűnő, hogy nem tesznek említést erről a beszélgetésről.

Mint már említettük, először Ernst Gottfried Baldinger előbb jénai, majd göttingai egyetemi tanár művében találjuk meg a beszélgetés említését, sőt nagyrészt szövegét is. Baldinger művének ez a része 1772-ben jelent meg, tehát két évvel megelőzte Weszpréminé a „Succincta...” I. kötetében közölt önéletrajzát, mely 1774-ben került ki a sajtó alól. Mindamellet a Baldinger német szövege hű fordítása a latin nyelvű önéletrajznak — kivéve a tudós családjára vonatkozó adatokat (feleség, gyermekek), amelyeket elhagyott. Ezek helyett közli Baldinger a II. Józseffel történt beszélgetés szövegét. Feltehető tehát, hogy Weszprémi Baldinger kérésére kéziratban elküldte neki önéletrajzát, s ezt közölte Baldinger művében, német fordításban. Ezt a feltevést erősíti az is, hogy még a *physicus ordinarius*sá történt megválasztásának napját („am vierten April 1767”) is közli. Ugyanezt gondolhatjuk a II. Józseffel folytatott beszélgetés szö-

⁶ *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria prima.* Lipsiae, ex Officina Sommeria, MDCCCLXXIV (1774). 100. számú életrajz. 202–208. l.

⁷ Néhai Nagyérdemű Tudós Weszprémi István Orvos Doctor Úr' Élete leírásának rövid Kivonása = *Pannoniae Luctus*, quo principum aliquot, et insignium virorum mortes, aliique funesti casus deplorantur... Posenii, 1799. S. P. Weber. 87–92. l.

⁸ *Gulyás István: Weszprémi István emlékezete* = *Debreceni Protestáns Lap* 1900. 20. évf. 2–6. sz. (14–17., 26–28., 43–45., 54–56., 70–73. l.)

⁹ *Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza.* Első száz. Fordította Kővári Aladár. Bp. 1960. Medicina Könyvkiadó. V–LVIII. l.

vegéről, azt is bizonyára Wespzprémi juttatta el Baldingerhez, de hogy miért különbözik az a kézírásos szövegtől, annak talán az lehet az oka, hogy a kettő nem egymás másolata, hanem Wespzprémi emlékezetből külön-külön vetette papírra őket.

A második adat a Horányié, amelyről már szintén szóltunk.

Érdekes, hogy Baldingernél és Horányinál néhány adattal több van, mint Wespzprémi önéletrajzában, így például, hogy Londonban a híres Smellie volt a mestere a szülészetben, s hogy doktorrá avatásakor promotora Woertmann volt.¹⁰

Valószínűleg a Horányi közlésén alapszik a Pallas Nagy Lexikona Wespzprémi-cikke, amelyben olvasható, hogy „József császár országos körútja alkalmával, 1770-ben hosszabb magánkihallgatáson fogadta” Wespzprémit.¹¹

Szó szerint ugyanezt írja Szinnyi is írói lexikonában,¹² s nyilván ennek alapján veszik be az újabb életrírók ezt az adatot Wespzprémi életrajzába, így Molnár Ágnes¹³ és Sükösd Mihály,¹⁴ viszont Csaba Margit¹⁵ nem szól róla.

Tud azonban, és említést tesz Wespzprémi életének emez epizódjáról Magyar-Kossa Gyula, sőt a beszélgetés egy kis részletét is közli.¹⁶ Éppen ez mutatja, hogy ennek alapja Baldinger közlése, habár nem közvetlenül. Magyar-Kossa ugyanis a beszélgetés részletét Korbuly György cikkéből idézi,¹⁷ viszont Korbuly Eduard Caspar Jacob von Siebold művére¹⁸ hivatkozik, ahol csakugyan megtalálható a Korbuly és Magyar-Kossa által idézett néhány mondat — és csakis az. Viszont a tudós göttingai szülészprofesszor pontosan idézi forrását, Baldinger művét.

Vizsgálódásunk eredményét tehát úgy foglalhatjuk össze, hogy az a beszélgetés valóban megtörtént Wespzprémi István és II. József császár között 1770. május 18-án délután 4 órakor (hogy hol, azt nem tudjuk, talán a „Fehér ló” fogadóban, ahol a császár megszállott), s annak szövegét, amelyet minden valószínűség szerint maga Wespzprémi közölt vele, Ernst Gottfried Baldinger tette közzé két évvel később, 1772-ben megjelent életrajzi lexikonában. A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában

¹⁰ Baldinger i. m. 174. l., Horányi i. m. 560–561. l.

¹¹ XVI. kötet. Bp. 1897. 1031. l.

¹² Magyar írók élete és munkái XIV. kötet. Bp. 1910. 1546. h. Forrásai közt említi Horányit is, a Pallas Nagy Lexikonát is.

¹³ Debreceni arcok a felvilágosodás századából. Bp. 1939. 53. l.

¹⁴ I. m. 45. l.

¹⁵ Tudós Wespzprémi István orvosdoktor (1723–1799). Bp. 1942. 11 l.

¹⁶ Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. IV. kötet. Bp. 1940. 66. l.

¹⁷ Korbuly György: Heti krónika = Orvosi Hetilap 1939, 83. évf. 35. sz. 869. l.

¹⁸ Ed. Casp. Jac. von Siebold: Versuch einer Geschichte der Geburtshülfe. II. Band. Berlin, 1845. A 434. lapon: „Zur Beurtheilung des Verhältnisses der Geburtshülfe zum Publicum in den Österreich'schen Staaten in damaliger Zeit ist das Gespräch des Kaisers Joseph mit dem ungarischen Geburtshelfer Wespzprémi, einem Schüler Smellie's interessant. Auf die Frage des Kaisers: „Exercesne tu quoque hic artem illam, et quo successu?“ antwortet Wespzprémi: „Fatendum est ingenue, Augustissime D. me rarius ad parturientes vocari, ita enim sunt pudicae mulierculae nostrae, ut mares non facile admittant, nec patiantur sibi a viris auxiliatrices manus admoveri.“ Worauf der Kaiser ausruft: „Utinam non essent adeo pudicae!“. Vergl. Baldinger a.a.O. I. B. 4. St. S. 176–8.“

őrizett két kézirat közül pedig az egyik egykorú, XVIII. századi, amely talán Weszprémi hagyatékából vagy ajándékából került oda — mint a Baldinger lexikona is — a másik pedig annak — vagy esetleg egy harmadik kéziratnak — szabad másolata.

★

Szorosan nem tartozik tárgyunkhoz, de a Weszprémi személyén keresztül mégis összefügg vele néhány kérdés, amelyekkel — mint eddig meg nem oldottakkal, vagy könyvészeti érdekességűekkel — még foglalkozni akarunk.

Az egyik: tudósunk apjának életkora. Sükösd Mihály „a fiziológia riasztó csodájá”-nak tartja Horányinak azt az adatát, hogy Weszprémi apja fia születésekor 91 éves volt,¹⁹ mert hiszen 1727-ben 95 éves korában halt meg, fia pedig 1723-ban született. Ezt az adatot közli Gulyás István is említett életrajzában,²⁰ sőt később meg is ismétli,²¹ Horányira hivatkozva (tehát ismerte a Horányi-életrajzot, de akkor miért nem említi a II. Józseffel történt beszélgetést?!). Ez valóban csodálatos jelenség volna — ha nem sajtóhiba volna Horányinál. Horányi ugyanis — kora szokása szerint — mind a Weszprémi születési évét, mind apja halálzási évét római számmal írja, ez utóbbit így: MDCCXXVII, ami valóban 1727-et jelent, de nyilván ott történt a hiba, hogy az első X helyén L-nek kellene állni, s akkor MDCCLXVII — 1767 már elhihető és helyes is,²² hiszen Baldinger is ezt az évszámot jelöli meg a Csanádi István halálzási évének.²³ Baldinger művét azonban sem Gulyás, sem Sükösd nem ismeri.

A második az a kérdés: miért hagyta ki Weszprémi „Succincta”-ja I. kötetének második és harmadik változatából önéletrajzát. Ezt a kérdést Durzsa Sándor vetette fel 1957-ben²⁴ és Sükösd Mihály nem szól róla, de a bilingvis kiadás függelékében már ez olvasható: „A Succincta medicorum biographia I. kötetének . . . három kiadási változata van.”²⁵ Durzsa különbözteti meg a három változatot, melyek közül az első Lipcsében, a második és harmadik Bécsben jelent meg.²⁶ A harmadik változatról Weszprémi azt írja Pray Györgynek 1778. aug. 22-én kelt levelében, hogy mellékeli műve első centuriáját is, amelyből Bél (Károly András) előszavát és az utolsó cikket (ti. saját életrajzát) kihagyta, és hogy miért tette ezt, ha nem mondja is meg, könnyen ki lehet találni.²⁷ „Ami Pray számára nyilvánvaló lehetett, az számunkra egyáltalán nem az, és

¹⁹ I. m. 9. l.

²⁰ I. m. 15. l.

²¹ I. m. 28. l.

²² Horányi i. m. 559–560. l.: „Weszpremi (Stephanus) a natali solo nomen adeptus, primam adspexit lucem MDCCXXIII, patre Stephano Tsanadi, egregio cive, qui MDCCXXVII. aetatis suae quinto et nonagesimo decessit.”

²³ I. m. 173. l.: „Dessen Vater war Stephan Tshanadi, ein angesehener Bürger, welcher 1767. im 95. Jahre seines Alters verstorben.”

²⁴ Weszprémi István levelei Pray Györgyhöz = Magyar Könyvszemle 1957. 73. évf. 2. sz. 169. l.

²⁵ I. m. 173. l.: „Dessen Vater war Stephan Tshanadi, ein angesehener Bürger, welcher 1767. im 95. Jahre seines Alters verstorben.”

²⁶ De a második változat impresszumában még „Lipsiae” szerepel. (Ezt Durzsa nem vette észre.) Lásd a Debreceni Egyetemi Könyvtár 759053 helyrajzi számú példányát.

²⁷ Durzsa i. m. 169. l.: „... adjunxi illi praeterea comitem primam quoque Centuriam, ex qua Praefationem Belianam et ultimum ut vides articulum expunxi, et cur hoc ita fecerim, me quoque tacente facile poteris conjectura adsequi...”

igazán csak mi vagyunk konjektúrákra utalva, ha e változtatások okát keressük” — mondja Durzsa.²⁸

Látszólag nem is nehéz a megfejtés, hiszen Weszprémi maga mondja a II. változatban, hogy a külföldi tudósok példájára műve legutolsó cikkeként közölt életrajzát azért hagyta ki ebből a változatból, mert a jeles hallei orvosprofesszor, D. Ern. Godofr. Baldinger kitűnő baráti szolgálatként már két évvel előbb közzétette azt orvosi életrajzainak IV. részében.²⁹ Úgy de erről a körülményről ő már tudomást szerzett az első változat kinyomtatása előtt is, hiszen már ott megírja, hogy levélből értesült róla, hogy „az előbb jénai, most göttingai orvosprofesszor . . . Ernestus Gottofredus Baldinger, ezt a cikket általa kiadott Életrajzai IV. részébe nemrég teljesen besorolta”.³⁰

Még bonyolultabbá teszi a kérdést az a körülmény, hogy egy — bár kéziratos — közlés szerint Weszprémi nemcsak kihagyta önéletrajzát műve bécsi lenyomatából, hanem a lipcsei első lenyomat majdnem minden példányát is magához vitette (amit megtehetett, mert a kiadás költségeit maga viselte, tehát nem okozott vele kárt másnak), s azokból az említett részt kívágta, úgyhogy a lipcsei kiadásból csonkítatlan példányhoz már nem lehetett 1784-ben sem hozzájutni.

Ez a kéziratos bejegyzés a „Succincta”-nak abban a példányában olvasható, amely a Debreceni Egyetemi Könyvtárban a 759053 helyrajzi számot viseli, s a Durzsa szerinti II. változat egyik darabja (ugyanis ebben még benne van a Bél Károly András előszava). E félbörkötéses könyv fedelének belső oldalán szép kézírással e bejegyzést olvassuk: „Liber Stephani Márton, quem ex munifica Experientissimi Domini Auctoris liberalitate accepit. A. 1784. d. 20^a Septbr. Quando etiam, unius adhuc Exempli, ex Centuria IV, si lucem publicam visura sit, idem Experientissimus Dominus Auctor, spem mihi facere dignatus est, quum doctas suas lucubrationes prelo subdere pararet.” Tehát e könyv a szerző ajándékából került Mándi Márton István (1760—1831) birtokába (aki debreceni diák, majd pápai kollégiumi tanár volt, filozófiai művek szerzője, Márton Józsefnek, Csokonai versei kiadójának testvérbátyja³¹).

A könyv utolsó lapja után kötött tiszta lapon, nem az előző bejegyzéssel egyező, de olvasható kézírással még a következő — számunkra jelentős — szöveg található: „Pro Memoria ad p. 210. Experientissimus Dominus, hujus Centuriae Biographicae Auctor, Stephanus Weszprémi, ultimam hujusce opusculi plagulam Typis Viennensibus iterato submisit, ita tamen ut Historiam vitae suae, quam in Editione Lipsiensi elegantissime depinxit, ex illa abesse voluerit, defectum istum Egregiarum observationum, et Supple-

²⁸ Uo.

²⁹ Weszprémi i. m. 210—211. lapján a jegyzetben: „Constituerat apud animum auctor opusculi huius, Hippocratis Thessali, Galeni, Cardiani, Patini, Petrarchae, Slegelii, Baieri, Scheffeli, aliorum exemplis adductus, vitae suae fatorumque rationes cum enumeratione scriptorum ultimo Articulo paucis verbis enarrare, sed quia Cel. Hallensium Professor Medicinae, Acad. S. R. I. Nat. Cur. Praesidi Adiunctus, D. Ern. Godofr. Baldinger singulari hoc humanitatis et amicitiae munere in Biographia sua Medicorum nostri temporis Partic. IV. num. 5. iam ante biennium defunctus est, manum de tabula hac consulto subtrahendum duxit . . .”

³⁰ I. m. 202. lapján a jegyzetben: „Nuntiatum est per Epistulam, celebrem nuper Jenensium, nunc Goettingensium Medicinae Professore, Imper. Nat. Cur. Academiae Praesidi adiunctum, Ernestum Gottofredum Baldingerum, articulum hunc Particulae IV. Biographiae a se editae nuper admodum inseruisse.”

³¹ Magyar Életrajzi Lexikon II. kötet. Bp. 1969. 160. l.

menti, a pag. 202 ad 217, accessione resarsurus. Cum itaque unius Exempli, ex iis quae Lipsiae prodierunt, copiam habuissem, non potui non, ex eo, vitae Auctoris Doctissimi, delineationem succinctam huc transscribere: eo magis quod idem Experientissimus Dominus Auctor omnia ferme Exempli Lipsiensia, paucissimis exceptis (propriis quippe sumptibus expressa) ad se advehi curaverit, eaque memorata jam particula mutilaverit; ut adeo Editionis integre Lipsiensis procurandae spes nulla relicta videatur.” Alatta következik aztán, szép iskolás írással, Weszprémi önéletrajzának másolata, amiből azonban csak egy kis rész van meg, a többi a könyv bekötésének áldozatul esett.

Ez a tudósítás még valószínűtlenebbé teszi, hogy Weszprémi csak azért hagyta ki önéletrajzát a bécsi változatból, mivel az már előbb Baldinger művében megjelent, mert akkor miért távolította volna el a lipcsei példányokból ezt a szöveget, a nyomtatott példányok megcsonkításával. Tehát mégis csak feltevésre vagyunk utalva, ha az okot keressük, s ez talán az lehet, hogy esetleg fülébe juthatott tudós szerzőnknek, hogy valaki szerénytelen gesztusnak, önreklámozásnak vélte az önéletrajz közlését, s az érzékeny tudós ezt a vélekedést igyekezett megszüntetni cselekedetével.

Végül még megjegyezzük, hogy Baldinger életrajzi lexikonának az a példánya, amely a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagykönyvtárában A 133 jelzettel található, a Weszprémi tulajdona volt, mert a címlapon ez olvasható: „Stephani Weszprémi MDr mpr.”, s ő ajándékozta a Kollégium könyvtárának, amit Medgyesi Pál könyvtárőr így jegyzett be a könyv fedelének belső oldalára: „Experientissimus Dominus Stephanus Veszprémi (!), Medicinae Doctor et Liberae Regiaeque Civitatis Debretzen Physicus Ordinarius B.thecam I. Collegii Reformatorum Debrecinensis hoc praestanti libello auctam, ornatamque esse voluit, quem cum gratiarum actione recepit, atque in B.thecam intulit ao. R. I. 1776 d. 17 9bris.” S még a custoson kívül aláírta Pétzeli József „bibliothecarius ordinarius” is.

EIN GESPRÄCH ZWISCHEN ISTVÁN WESZPRÉMI UND KAISER JOSEPH II.

(Zusammenfassung)

Der Verfasser beschreibt das Manuskript Nr. R 790.a. der Grossbibliothek des Debrecener Reformierten Kollegiums. Es beinhaltet ein Gespräch vom 18. Mai 1770 zwischen Kaiser Joseph II. und István Weszprémi (1723—1799), dem Amtsarzt der Stadt Debrecen, Autor der „Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia“, der durch sein Werk zum Begründer der Geschichte der ungarischen Medizin geworden ist. Kaiser Joseph II. hat während seiner Rundreise in Ungarn Debrecen besucht. Dort hat er István Weszprémi empfangen, über dessen wissenschaftliche Tätigkeit er schon früher erfahren hatte.

Das Gespräch ist in lateinischer Sprache geführt worden. Darin ging es um medizinische Fragen, hauptsächlich um die Geburtshilfe und die Pockenschutzimpfung. Aus dem Gespräch ist zu erfahren, dass zu jener Zeit die gebärenden Frauen in Debrecen keinen männlichen Geburtshelfer zu sich gelassen hatten, und dass die städtischen Behörden die Pockenschutzimpfung nicht erlaubt hatten, obwohl viele Kleinkinder an den Pocken gestorben wären, ungeachtet dessen, dass István Weszprémi, während seiner Studienreise nach London, „das Handwerk“ der Impfung erlernt hätte. Aus kulturhistorischer Sicht ist es beachtenswert, dass Weszprémi, ausser seiner Muttersprache und selbstverständlich dem Latein auch Deutsch, Englisch und Französisch konnte, und dass er, obwohl er damals schon in ganz Europa bekannt war — seinen barocken Gruss dem Kaiser mit übertriebener Ehrerbietung, knieend, dargeboten hat.

Weszprémi hat diese wichtige Episode seines Lebens nicht in seine Autobiographie aufgenommen. Wir wissen davon aus dem Werk E. G. Baldingers (Universitätsprofessor in Jena, später in Göttingen „Biographien jetztlebender Aerzte und Naturforscher“) herausgegeben im Jahre 1772, sowie aus Elek Horányis „Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum“ (erschienen 1777). Die jüngsten Verfasser der neueren Weszprémi-Biographien erwähnen von dieser Episode nichts oder kaum.

Der Verfasser schreibt noch über das Lebensalter des Vaters von I. Weszprémi (sein Todesjahr ist 1767 und nicht 1727) und darüber, warum Weszprémi seine Biographie aus der zweiten und dritten Variante seines Hauptwerkes ausgelassen habe.

Collegium
Inter Augustinum Romanorum
Imperatorem Joannem II. et Nephe-
rum Joannem Almericum Romanorum
Imperatorem
Ad Vitem 1570. Collegium humanitatis
1770

Medicinae Doctor

Jo. Pety tuos convecit Imperator
omnium, qui dicitur, Almericus,
qui ut Pontifex Imperator multum
Almericus Romanorum, ut scribitur in
gubernatore viciis, quoniam ex ultimo
tunc animo Imperator

Chillegio de gentibus, hanc digne sollo
Medicinae Doctor

San. Augustus Pety, ad primum feli-
probat, quod se dicitur, Imperator ut
fuit, venientem, a. cum et metum, vice
at michi inter, dicitur, autem quod michi
melius, quod omnium, Imperator hanc in
Pety de 1650

REPERITUR IN PUSCULA

R 90

1. ábra. Az R 790.a jelzetű kézirat első lapja

Imperator

Pileum sane Imperatorum, nobis ad hoc
Proposito deservire, ut Consilio vani
perio quippe stude, commendat, Imperatorum
potestatem, notum, fides hic agitur, ut
Medicinae Doctor

Medicinae Doctorum hunc Pontifex
Celae, novum, annis, ut dicitur, ut in
hanc, ad Pontem ultra gradum, et
cens Imperator

Imperator

Sane sunt maxime, an etiam Consilio
per, autem, fide, inietur de illi, hunc, et
per, inietur?

Medicinae Doctor

Imperatorem prae Consilio, ad primum
Si illi, namque, abhorri, postquam, autem
hanc, inietur, non tantum, et dicitur, in
et, inietur, Imperator, per eam, et
qui, etiam, hunc, in, Imperatorum, Consilio.

Imperator

Imperatorem prae eadem, inietur, method.
Dus, quae, postquam, ut, Imperator, inietur?

Medicinae Doctor

Altera, hunc, Imperatorum, inietur, inietur,
Imperatorum, inietur, in, Imperatorum, inietur.

2. ábra. Az R 790.a jelzetű kézirat egy lapja

MEGJEGYZÉSEK MILOTAI NYILAS ISTVÁN AGENDÁJÁHOZ

1975 nyarán a debreceni Egyetemi Könyvtárnak megvételre ajánlották Milotai Nyilas István Agendáját (Kolozsvár, 1621: RMK I 515). Bár ez a könyv — igaz, hogy csonka állapotban — már megvolt a könyvtár állományában, a közel egykorúnak látszó, illetőleg a múlt század elejéről való bejegyzések miatt indokoltnak éreztük a felajánlott példány megvásárlását is. Feladatunknak most nem utolsósorban e bejegyzések ismeretét tekintjük.

Kezdjük a későbbiekkel. A könyv múlt századi tulajdonosa Ország Mihály volt, aki 1800 körül diákoskodott a debreceni református kollégiumban. A könyvfedél belső lapján és az 1826. évi bekötés alkalmával elébe iktatott védőlapon önéletrajzi jellegű följegyzéseket olvashatunk, amelyek azonban nemcsak a könyv possessor-viszonyaira vetnek fényt, hanem a Nagykönyvtár 19. század eleji viszontagságainak is szerény dokumentumai: „NB. Ezen könyvet vette Ország Pál testvér bátyám Debreczenben lévő Collegiumban vólt laktában 1802-dik esztendőben: júniusnak 5-dik napján a' Bibliothecából kimustrált könyveknek litizátziója alkalmával, — és én is, Ország Mihály m<agam> k<zével> abba a megírt esztendőbe ottan bent, a' Collegiumban laktam: és azon fent is megírt 1802-dik esztendőben júniusnak 11-dik napján, éppen 12 óra tályban, délben égett meg a' Collegium is, a' nagy Templom is, a' Veres Torony is¹ — melyet én szemeimmel láttam: bizonyítom, emlékül. Ezen könyvet pedig béköttem, így a' mint látod, az 1826-dik esztendőben, én Ország Mihály mk., a'ki is még, Istennek légyen hála érette, ezen fojó 1863-dik esztendőben is, májusnak 15-dik napján is, életben vagyok és bírom ezen könyvet.”

Jobboldalt egy sor további possessor-bejegyzés olvasható, amelyekből a könyvnek és tulajdonosának későbbi sorsáról értesülünk. Megtudjuk, hogy Ország Mihály Hód-

¹ A „szörnyű tüzi veszedelemről” Csokonai (*Harsányi – Gulyás*, Ö. M. II/2. 727. l.) így írt Széchényi Ferencnének: „... városunknak néki esett, annak nagy részét collegiummal, nagytemplommal, a tornyokkal... együtt két-három óra alatt üszöggé és hamuvá tette.” — A kollégiumi duplum-árveréseket még annakidején (1742-ben) Maróthi György kezdeményezte, vö. *Tóth Béla*, Maróthi György szerepe a debreceni Kollégium könyvtárának fejlesztésében. *Könyv és Könyvtár* 10 (1976) 218. skk. l.

mezővásárhelyre költözött,² a könyvet mindhaláláig szorgalmasan forgatta és éveinek múlását időnként újra és újra — változó dátumokkal — megörökítette. Például: "Én, Ország Mihály, 75-dik esztendőmet emészttem mai nap, Istené légyen érette a' Ditsösség, tsak így magános nőtelenségbe... 1863. évbe..." Hasonló bejegyzést olvasunk „Az kegyes Olvasóknak” címzett előjáróbeszéd végén is: „NB. Ezen könyvet én, Ország Mihály, 1802-dik év óta bírom és sugorgatom...” (Ugyanígy pl. a 183. lapon.)

Néhol a könyv késői olvasójának egyéni állásfoglalása is kikíváncozik. Például az úrvacsorával kapcsolatos intelmekhez megjegyzi, hogy ő *nem akarna* „az ördöggel futni egy pórázon”, de a gyűlölség leszállítása végett „nem mehetünk minden dologért a paphoz”. (75. l.) Vagy ugyanebben a részben (a 87. lapon) az úrvacsora kiszolgáltatását tiltó esetek felsorolásához ezt fűzi: „Ezen fojó 1863. évbe is úgy kellene tselekedni” (mint ahogy például „Ambrus Doctor”, azaz Ambrosius püspök Theodosius császárt eltiltotta a kommunikálástól), „de mit mondjak? Úgy alig maradna benn a templomban ezer úrvacsorát vevő közül tíz ember, aki igaz hittel venné. Megveszett embere!”

Különös, de magyarázható módon szerepelhet egy közhasználatra szánt Agendában az a tennivaló, amely a lekipásztoroknak még a harmincéves háború időszakában sem volt rendszeres hivatásuk, és amelynek ismertetése még kevésbé tartozhatott a jámbor hívek épületes olvasmányai közé, ti. a IV. rész: „Halálra sentenciázott embernek vigasztalásának módgya.” A könyv 19. századi gazdájának buzgóságára jellemző, hogy a 369. lapon még ennek a résznek az olvasását is dokumentálta.

Említsük még az elülső védőlapon, közvetlenül a címlap előtt olvasható történelmi eligazítást, a címlap „Felséges Gábel király” megjelölésének mintegy magyarázatát: „azaz Betlen vagy Betlehem <Gábor>. Az 1618-dik esztendőben II. Ferdinánd, I. Ferdinándnak Károly fiától származott unokája, királlyá tétetett és uralkodott 19 eszten-deig. Ezzel a' II. Ferdinánddal három ízben hadakozott ezen könyvben írott Betlen Gábor és ugyan három ízben békéltet is meg velle, és nyervén az akkori királytól, ti. II. Ferdinándtól az erdélyi fejedelemségen kívül hét vármegyéket Magyarországon, Silisiában két tartományt, és fejedelmi titulust a Római Birodalomban. Tehát ezen nevezett Betlen vagy Betlehem Gábor volt azon Mélotai Nyilas Istvánnak nevezett királya, a' kinek udvari papja is volt és az kinek Deducálta [!] ezen agendát az 1621-dik eszt.”

A könyv állandó használatának legbiztosabb jele a lapozás látható nyomain kívül a hátsó borítólapra írott házi recept „az öszvetört portzellának öszveragasztására”. Jegyezzük még meg, hogy az Agendát Ország Mihálytól (1866 áprilisában) Szeremlei Samu tudós hódmezővásárhelyi lelkész vette meg 2 forint 50 krajcárért.³

² Egy későbbi bejegyzés szerint (Bíj) 1841-ben már Hódmezővásárhelyen élt. A 392. lapon, a „közönséges hálá-adó imádság” mellé Ország Mihály, ugyancsak Vásárhelyen, ezt jegyezte be: „Most az 1841-dik esztendőben, hálá Istennek, békeség van mind országunkban, mind szent vallásunk 's hitünk terjesztésében és gyakorlásában...”

³ Szeremlei Samu irodalmi munkásságáról l. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIII. 825–827. h.; R. Várkonyi Ágnes, A mezővárosok történetének historiográfiája, különös tekintettel Szeremlei Sámuel működésére. Városi Tanulmányok 5 (1975) 1 skk. I. (A VI. Városi Tanulmányi Konferencia anyaga. Hódmezővásárhely 73.) – Mint Rapcsák Péter hódmezővásárhelyi elnöklelkész levélbeli szíves tájékoztatásából megtudhattam, Ország Mihály Hódmezővásárhelyen született 1789-ben és 1866. szeptember 10-én ott is halt meg; Szeremlei Samu temette. „Tudós csizmadia” voltát a könyv Biiij/b lapján épségben megmaradt piros viaszpecsét is elárulta, amelyen a néven kívül egy csizmát és fölötté egy jellegzetes csizmadiaszerszámot (bőrszélvékonyító kést) láthatunk; mesterségét minden bizonnyal apjától, Ország Gergely csizmadiatól örökölte.

Ország Mihály jámbor bejegyzéseinél érdekesebbek és tanulságosabbak azok a személy szerint azonosíthatatlan lapszéli jegyzetek, amelyek a könyv nagyjából egykorú használatának dokumentumai, egyben a Milotai-Agenda forgatásának is 17. századbeli visszhangjai. A könyv említett (1826. évi) bekötetése — sajnos — együtt járt a korábbi bejegyzések megcsonkításával, de azért a megmaradt és helyenként viszonylag jól olvasható írásból is vonhatunk le néhány következtetést. Így például a III. („Az házassalándóknak egyben adattatásoknak módgya” c.) részhez szinte folyamatos kiegészítéseket, ill. észrevételeket olvashatunk a 282. skk. lapokon.

A karajra kivetett (nyomtatott) hivatkozás (*Heb. 13, v. 4*) szövege (*honorabile connubium in omnibus* etc.) a bibliai alapja a 282. lap aljára jegyzett meghatározásnak: „Az házasság semmi más egyéb, ha nem egy férfinak és egy asszonyi állatnak avagy leánzóknak Isten szerzése szerént való, szabados és tisztességes hit által való egyben adattatások, az emberi nemnek szaporodásáért, az egymáshoz való segedelemért és az paráznaságnak eltávoztatásáért” (az utolsó szó levágva). A következő lapon latinul: (levágva) . . . *oportet quod breviter intellige, honorabile . . . connubium, est enim legitima et honorabilis unius maris et unius foeminae junctio . . .*, utána ugyanez magyarul, majd: „Hitt (!) által való egyben adattatásnak mondom, mert nem régen csak megh hitték⁴ vala egymást.” A 283. lap alján: „*Hic de causa efficiente, de personis, inter quas conjugium est factum, de modo in contrahendo coniugio observando, de hoc vitae genere, de modo coniungendi et de causis coniugii sermo IV.*”

Ugyancsak a házasságkötés módjáról szóló részhez fűzte megjegyzéseit az illető a 321. és következő lapokon. Itt a margóra nyomtatott bibliai helymegjelölés (*Malach. 1, v. 24—25*) alatt: „*Vide et <iam> 1 Tím. 5, 8*: Ha valaki az övéiről és főképpen az ő házanépéről gondot nem visel, a' hitőt megh szegte, az az hitetlennél alábbvaló. *Vid. Marlo <rat> in Loc<is> communibus*.”⁵ Ha a' hitőt megh szegte, ergo iuramento era(t)[?] *astriktus et astricta*.” A bejegyzés jól mutatja a könyv 17. századbeli használójának alaposágát és járatosságát: a „hitszegés” a Malakiás-idézetre utal (2, 11 *per fide egerunt*), ahol persze a „kis” próféta az eredetiben a *papokat* feddi *bálványozó nőkkel* való házasságuk miatt. (Tulajdonképpen így értendő tehát az, hogy „ifjúságoknak feleségére más feleséget vötenek”, amint a 335. lapon olvassuk.) A bibliai hely (Mal. 2, 14—15) parafrázisa („tött az Úr Isten tanúbizonyságot te közötted . . . és az te ifjúságodnak felesége között”) itt egyezik Károlyi Gáspár fordításával.

⁴ Így! A megadott helyen („*vid. infr. p. 317*”) annak okáról olvashatunk, hogy „mostan az házások egyben esküsznek”⁶ és a 318. lapon ezt találjuk: „Az mi . . . eleink . . . megtapasztalták, hogy ha az házasságra menendő két személyek *csak meghinnék egymást* és kezeseket állatának elő az ő házasságokban való holtigh megmaradásoknak bizonyosságára, tehát akár mi kicsin bosszúságból is . . . gyorsan bosszút adna egyik az másiknak és oláh módon rokkáját hamar kitenné. . . ” A régies kifejezés értelme tehát a m. „(eskü *nélkül*) hinni egymás szavában, ígretében”. Vö. MNyTSz I. 1446. has.; különösen jellemző a Pázmány-idézet: „Hogy ember feleségével meg-esküdjék, nem tudgya mit téssen: mert ők hit nélkül meghszik egy-mást.” (Pázm: Luth. V. 222.)

⁵ Vö. Augustin *Marlorat*: *Propheticae et Apostolicae . . . Scripturae Thesaurus in locos communes . . . digestus*, 1574. Ennek a Thesaurusnak (ABC-rendbe szedett teológiai lexikon-félének) *kivonata* az a „kézikönyv” (*Enchiridion*), amelyet Fegyverneki Izsák sárospataki tanár (megh. 1589) Heidelbergben készített és 1586. március 1-én kelt előszavában Ecsedi Báthory Istvánnak ajánlott. A mű több kiadásban is megjelent; Milotai könyvének jegyzetelője mindenesetre az *eredeti* „közhelygyűjteményre” hivatkozik. Fegyverneki Izsákról vö. Eötvös Lajos: F. I. sárospataki főiskolai tanár emlékezete. Sárosp. Füzetek 1869, 130. skk. 1.

A folytatásban Milotai egyebek között Ezékiel próféta könyvének „megtekéntésére” utasítja olvasóját. A könyv használója valóban megtekéntette a próféta könyvét és ezeket jegyezte a margóra: „*Ezech. 16. vv. 7. 8. . . . [levágva: és jutál nagy] szépségre, emlőid megh nevedekdenek, azaz [?] eladó korban voltál [ez a négy szó áthúzva], te penigh mezételen és befedezetlen valál. És mellőtted megyek vala, ellátalak tégedet, és íme az te időd házasságra való idő vala. És kiterítém az én ruhámat te réad.*⁶ *Hic de sponso sent<entia>. Hebraei enim hoc signo et ritu despondebant coniuges, ut Rut. 3, 9. Corn<elius> a Lap<ide> ad loc<um>*), és befedezém az te mezételenséget[!]. És meg esküvém tenéked és lől énné-kem feleségemmé. *Hic iuramenti fundamentum. Vide simile Os. 2, 18. 19: És azonnal*⁷ el-jedzettek magamnak tégedet házastársul hittel, és megh esméréd⁸ az urat. . . .”

Ha ezeket a bibliai helyeket egybevetjük Károlyi Gáspárnak tulajdonképpen megjelenése (1590) óta közhasználatú fordításával, figyelemre méltó eltéréseket találunk. Ezékiel próféta könyvének 16. részében „Jeruzsálem hűtlenségéről, büntetéséről és újralfölvétetéséről” olvasunk. A bibliai tekintély történeti kialakulása szempontjából érdekes jelenség, hogy a dühödt próféta feddését és nem egyszer nyers kifejezéseit hogyan használták fel például ebben az esetben a házasság „szent szerzettetésének” igazolásául. Károlyi változata szerint (16, 4—5) „megszülettél, de szem meg nem szánt téged; (6) ekkor elmenék melletted és látalak véredben eltapodva. . . ; (7) . . . megszaporodál és fölnevedél és jutál nagy szépségre; emlőid duzzadának. . . .” (a folytatást a jegyzet beiktatója kihagyta), „de te mezítelen és befedezetlen valál. (8) Ekkor elmenék melletted és látalak, és ímé a te korod a szerelem kora vala, és kiterjesztém fölötted szárnyamat s befödözém mezítelenségedet, és megesküvém veled s frigyre léptem veled; azt mondja az Úr Isten, és lől az enyém.” (Itt van a hagyományos utalás Ruth 3,9-re.) A folytatás — a parázna Jeruzsálemre szórt ótestamentumi átok — már semmiképpen sem alkalmas a házasság isteni szerzésének illusztrálására. (Ilyen áttételezéssel — az allegorikus szövegmagyarázat jóvoltából — válhatott „szent irattá” az Énekek éneke is.)

A bibliafordítások különbözőségének magyarázatához tüzetesebben kellene vizsgálnunk a Milotai-könyv megjelenése utáni időben — még vagy már — használatos bibliaszövegeket. Az idézetek eltérése a Károlyi-féle fordítástól olyan érdekesség, amelyet az Agenda későbbi (de nem sokkal későbbi) használójával kapcsolatban állapíthatunk meg; ugyanígy például a kálvinista Marlorat-ra és a jezsuita Cornelius a Lapide-re⁹ való hivatkozás, amely — így együtt — az irénikus türelem figyelemre méltó dokumentu-

⁶ Így! Ez a nyelvjárási sajátosság Erdély felé mutat. A bejegyzések szerzőjének erdélyi (és 17. századbeli) voltát bizonyítja a „Közönséges hálá-adó imádság” egyik betoldása is a 390. lapon: „Oltalmaz megh Uram Isten. . . . [Országurinkkal, Fejedelmünkkel], Városunkkal, Ecclesiáinkkal és házunk népével egyetemben.”

⁷ Károlyinál: „örökre” (in aevum).

⁸ Így (vesszővel)! Károlyinál: „megismered” (a görög eredetiben jövő idő), és a „házastársul” betoldás nélkül. — Az épületes mítosz-értelmezések drasztikus-obscén háttéréről vö. J. Schmid: *Reallex. für Antike und Christentum*, II. (Stuttgart 1954.) 528 skk. hasábj.; *Borsásák* István: *Az antikvitás XVI. századi képe*, Bp. 1960. 327. és (a *hieros gamos* historiográfiai szerepével kapcsolatban) a 430. sk. l.

⁹ Cornelius a Lapide (van den Steen, megh. 1637) Löwenben, majd Rómában működött; az ószövetségi könyvekhez írott kommentárjai 1622-től fogva jelentek meg. Az *Ecclesiasticus*hoz és a *Proverbiák*hoz írott kommentárjai Pázmány Péter könyvtárában is megvoltak, de különben is felekezetenként túlelmeledő általános kedveltségnek örvendtek, vö. *Bitskey* István — *Kovács* Béla: A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára. MKSzle 75 (1975) 33. sk. l.

ma.¹⁰ De Milotai alapszövegében, ill. magatartásában ugyanezt figyelhetjük meg. Értethető és természetes, hogy legsűrűbben Kálvint (az „Institutio”-t) idézi; Kálvin után „Ágoston Doctor” a leggyakrabban mozgósított tekintély. Mint rendkívül olvasott szerző, következetesen hivatkozik a többi „doctor” írásaira is, Tertullianustól a késő-középkori hittudósokig és a korabeli nagyságokig. Az a sorozat, amelyet Milotai végrendeletében¹¹ „kegyelmes urára”, a fejedelemre hagyott, alig lehet más, mint a Bibliotheca Patrum monumentális kiadásainak egyike,¹² amely — mint Bitskey István ki-mutatta¹³ — Pázmány Péter patrisztikai utalásainak is fő forrása volt.

A közönséges használatra szánt Agenda megszámálhatatlanul sok — akár a szövegbe iktatott, akár a „karajra” kivetett — szerző- és műmegjelölésének felsorakoztatása nem feladatunk. Bizonyos következtetéseket azonban ezekből a hivatkozásokból is levonhatunk. Milotai az apologétika hagyományos érveit nem csúri-csavarja olyan elmeéllel és gátlástalansággal, mint például nagy kortársa, a név szerint meg nem nevezett, de azért félreérthetetlenül aposztrofált Pázmány (pl. a 320. lapon: „amint egy néminemű asszony-embertelenségben¹⁴ élő jezsuita hazudja”, hozzá a karajon: „Kalauz, fol. 460”), az Agenda áttanulmányozása alapján mégsem mondhatjuk merőben sivár hitvitázónak, az orthoxia reménytelenül megcsontosodott képviselőjének.¹⁵

Annál inkább figyelemre méltó az, amit Pirnát Antal¹⁶ Milotai prédikációinak korszerűségéről ír: a fejedelem és a „község” tisztéről közreadott beszédeiben a bethleni abszolutizmus szószólója. Ezt tapinthatjuk ki az Agenda akárhány részletéből is közvetve, az „előljáró beszédből” pedig *expressis verbis*, mint például: „Az Úr Isten . . . az jó rendeléseknek Istene lévén, azt akarja, hogy mind az ighinek prédikállása, mind az szent Sacramentomoknak kiszolgáltatása ez egy inon folyó¹⁷ ékes rendnek¹⁸ fenyítékkal való megh tartása által maradjon megh az Anyaszentegyházban . . . Töröld ki onnan az ékes rendtartásokat, meghlátod, minemű zűrzavar, pogányi vakságh és baromi ostobaság száll bé az emberek között . . .” Ennek az „ékes rendtartásnak” eredménye az az ára-

¹⁰ Az irénikus türelem nyilvánvaló jelentkezését mindenesetre nagymértékben motiválhatták az Erdélyben kialakult sajátos történelmi és társadalmi körülmények. Utalunk itt az 1594-ben bekövetkezett fordulatra, melynek során a fejedelmi hatalom, a polgárságot képviselő humanista értelmiség ellen fordulva, a kálvinista katonai nemesség és a jezsuiták torz szövetségére támaszkodott. Ez — a 17. század első felében — a lutheránus és antitrinitárius polgárság elleni támadások formájában jelentkezett. Vö. Dankánits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest 1974, 92. l.

¹¹ Közölte Illéssy János, Itk. 2 (1892) 98—101. l.

¹² Margaritus de La Bigne: Bibliotheca veterum Patrum . . . tom. 8^a, Paris 1609—10. Ed. 4. Paris 1624; Magna Bibliotheca veterum Patrum . . . Coloniae 1618—22., etc.

¹³ Bitskey István: Patrisztikai források Pázmány Péter beszédeiben. Stud. Litt. 13 (1975) 30. l.

¹⁴ Azaz nőtlenségben.

¹⁵ Vö. Pirnát Antal: A magyar irod. tört. II. (Bp. 1964) 64. l.

¹⁶ Uo., 65. l.

¹⁷ Így! Vö. a 134. lapon (az úrvacsorával kapcsolatban): „a Christus Jesusnak együgyű és egy inon folyó sz. szerzésének” igazságáról; Irtovány 58: „Egy inon folyó igazság.” L. a Magyar ny.tört. etim. szótár megfelelő szócikkének 8. pontját (II. 208. l.) is.

¹⁸ A karajon olvasható hivatkozás (1. Corin. 14, v. 40, azaz: *omnia decenter et ordine fiant*, Károlyi szerint: „mindenek ekesen és jó renddel legyenek”) a könyvnek első helyen feltüntetett mottója! — A bethleni abszolutizmus igénye szólal meg ugyanehhez a bibliai helyhez kapcsolva „Az kegyes olvasóknak” címzett második előszóban is: „mert egy az Evangelium, egy az Hit, egy az közönséges Ecclesia, egy az Kereszttség, egy az végh Vacsora, tehát az kiszolgáltatásának mód-gyának is egynek kell lenni, hogy mindenek ekesen és jó renddel lehessenek az Ecclesiában.” Figyelmet érdemelnek az ugyanitt következő önéletrajzi vonatkozású mondatok is, amelyek Milotai egész pályáját élénk vetítik — „Debrecennek kereszttyén városában” való deákoskodásától „esperestségig”, püspökségig, majd gyulafehérvári udvari szolgálatáig.

dozó helyzetkép, vagy inkább óhaj, amelyet közvetlenül ezután olvashatunk a „boldog országról, áldott tartományról”, vagyis Bethlen Gábor országlásáról: „Boldogh vagy te is, Magyar nemzetben letelepedett Istennek szent Gyülekezete. Mert noha olyanná lőtél az te hátadon szántó idegeny nemzetségeknek elviselhetetlen igájok és megemésztő kegyetlenségek miatt, mint amaz minden segítségtől meghfosztatott, gyámoltalan igaz özvegy, holott valaki felkelhet, csak terajta kapdos, hogy az te kebeledben feltartott vipera kígyóknak kölykeihez hasonló fiadról ne szöllyak . . . , mindazonáltal . . .”

Ugyanitt lelkes szavakat találunk a „Felséges Gabriel király” fíradhatatlanságáról, „úgy mint ki ez három esztendőekben az mi hatalmas ellenségink és ez szolgálatnak háborgatóji ellen télben-nyáron tsak tábori strásán állott nemzetünknek megmaradásáért”, valamint áldozatkészségéről, hogy ez a „szent szolgálat szabados folyásában megh tartathatnék”, amiért is az uralkodó fejedelem a németországi „keresztyén Académiákban tudós embereket taníttata és mostan is taníttat”. Gondoljunk Szenczi Molnár Albert életútjának bethleni kapcsolataira és e kapcsolatok dokumentumai között Milotainak nem mindig különös fontosságú, de sohasem rosszalló, vagy éppen elítélő említéseire!¹⁹

Tény, hogy nem egyszer olvassuk fejtegetéseiben a „lutheristák” elmarasztalását (a *transsubstantiatio*, azaz „által-állatoztatás” pápistának minősített örökségét tisztelte meg Ország Mihály is az „értetlenség, vakság” bejegyzéssel a 99. lapon), vagy másutt (214. l.), hogy Luther az ostyát „az Pápistaságból vötte s megtartotta, nem valamelliktül az Paterek közzül”, így emberi találmány lévén, ellenkezik a „szent szerzéssel” stb. A „Lutherista Doctorokról” szólván, ha az érvelés menete úgy kívánja, nem mulasztja el megjegyezni, hogy „ezen hajóban eveznek az pápázók is”. (30. l.) Mindez azonban békés disputa azokhoz az ádáz ellenségeskedésekhez képest, amelyek a két legnépesebb protestáns felekezet képviselői közt Nyugat-Magyarországon a közös fenyegetettség évtizedeiben is dúltak.²⁰

Azt, hogy — a maga „Irtovány”-ának (Debrecen 1617) idézgetésével is — indulatosan támadja a „Davidista Francistákat” (pl. a 27. lapon), nemcsak neki és elsősorban nem neki róhatjuk fel; bizonyos, hogy nem tartozott a legtürelmetlenebbek közé, és nála sokkal megcsontosodottabb orthodoxok is akadtak. Pareust (pl. a 184. lapon, Kálvinnal és Bezával együtt!) biztos, hogy nem formáságból idézi, mint ahogy a bejegyzések szerzője is nyilván a heidelbergi irénikus tendenciáktól (és Bethlen politikai koncepciójától) *nem* függetlenül hivatkozott az irénikus irányzat legfőbb szószólójára,²¹ közelebbről

¹⁹ Vö. Herepei János, M. Ny. I. A Keszérű Bálint szerk. „Polgári irodalmi és kulturális törekvések . . .” c. kötetben (Szeged 1965), 57. skk., 66. skk., 75., 96. sk., 105. l. (és *passim*). Milotai külföldi alumnusa volt pl. Kökényesdi Tamás, I. Szenczi Molnár Albert „Saecularis Concio”-jának (Oppenheim, 1618) ajánlólevelét.

²⁰ Vö. Kovács József: Molnár Albert Magyarországon. Stud. Litt. 13 (1975) 11. skk. I. A két felekezet „hangos tusakodásáról” a 17. lapon: „az egymással harcolók a protestáns felekezeti egység feltámasztása helyett sebeket kaptak és sebeket adtak”.

²¹ David Pareus (eredeti nevén: Wängler, 1548–1622) működéséről és magyarországi hatásáról vö. Turóczi-Trostler József: Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. Fil. Közl. 1 (1955) 149. s k. l. Mivel még lexikonainkban is meggyökeresedett tévedés, jegyezzük meg itt, hogy a „Delitiae poetarum Hungaricorum” (Heidelberg 1619) c. antológiát nem a nagy teológus, hanem a *fia* (Johann Philipp) szerkesztette. Ez azonban csak még jobban szemlélteti a Pareus-család magyar kapcsolatainak bensőséges voltát.

annak a Máté-evangéliumhoz (26, 26 *hoc est corpus meum*) írott kommentárjára, az úrvacsorával kapcsolatosan. (A 143. lap karaján.)

Az „ékes rend” megvalósítása kedvéért Milotainak természetesen gyakran kell hivatkoznia „az Ecclesiának articulusaira” (pl. a keresztelés „formájáról”, *Art.* 7; a „bika-pénzről”, *Art.* 24), „az mi magyarink confessiójára” (322. l.), teljesebb megjelöléssel: „*Vide Confessionem Catholicam Hungarice editam anno 1562*” (172. l.), vagy a 134. lap karaján: „Lássad meg az Magyarok confessióját” stb. A sűrű utalások félreérthetetlenül a debreceni (egervölgyi) hitvallásra vonatkoznak.

A szintén gyakori hivatkozás: „*Synt. Pol.*” (pl. 41. vagy 81. l.) a bázeli Amandus Polanus híres művének (*Syntagma theologiae Christianae*, Hannover 1610) nálunk is elismert voltát bizonyítja. (Ezt állapíthattuk meg Kecskeméti Alexis János prédikációinak elemzése során is.)²² A többször (pl. 80. vagy 116. l.) idézett „*Explic. Catech. Ursini*” pedig nem más, mint a heidelbergi káté magyarázatos kiadása. (*Explicationum catecheticarum Z. Ursini... opus D. Parei opera recognitum*, számos kiadásban.) Valamennyi irodalmi hivatkozás felsorolásának és bibliográfiai azonosításának azonban nem volna értelme, mert jórésztük a közkeletű teológiai művekben — esetleg évszázadok óta — öröklődő tételek tekintélyi érvként való (vagy a szerző olvasottságát dokumentálni hivatott) megmutogatása. Az idézetek széles skálája — a dominikánus és jezsuita ellenfelektől a széthúzó protestáns felekezetek képviselőiig — Milotai bőséges irodalmi ismereteiről bizonykodik.

Az Agenda műfaja és rendeltetése érthetővé teszi, hogy a deák műveltségű teológus könyvében a klasszikus írók közül mindössze egy alkalommal (az úrvacsora külső jegyeinek tárgyalása során) találkozunk Plinius említésével, de akkor is Coelius Rhodiginusszal együtt (204. l.), vagyis Milotai „az pogányoknál (használt) kenyér számtalan neméről” nyilván nem az idősebb Plinius *Naturalis historiájából* („*lib. 8. cap. 11*”, helyesen: 18, 11), hanem Coelius Rhodiginus közismert humanista kompilációjából²³ (*Lectio-num antiquarum* l. XVI. Basileae 1517, p. 239 sqq.: *panis genera*) tájékozódott. „Az igaz kenyérről” szóló elmélkedés „klasszikus” hivatkozásai csak a teológiai traktátusok sokszoros áttételein keresztül kapcsolódnak az idézett auctorokhoz, Plinius-hoz vagy valamivel később (207. l.) Ovidius-hoz, bár az ostya latin megfelelőjével kapcsolatban citált sor (*hostibus a domitis hostia nomen habet*) eredete a karajon is olvasható: „*Ovid. lib. I. Fastorum*”, azaz *Fasti* I 336. Az „ostyás atyafiak” (196. l.) ellenfelének kapóra jön a mondvacsinált ovidiusi etimológia: a kenyér „állatja” (lényege), „*proprium*” (tulajdona) az, hogy éltető és tápláló legyen, „mert *panis a pascendo dicitur*” (206. l.), az ostyában viszont épp ez nincsen meg, „mert . . . nem legeltető, nem tápláló; *hostia non a pascendo, sed ab hostibus devictis nomen habet*”, — a klasszikus hivatkozás (és egyáltalán a klasszikus irodalom) Milotai és korának minden teológusa számára csak *ancilla theologiae*.

Milotai Agendájának — és egész életművének — irodalmi jelentőségét mi sem akar-

²² Lábos O.: Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve. Bp. 1974, 34. l.

²³ Coelius Rhodiginus művének magyar vonatkozásairól l. Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita...* Bp. 1969 12. sk. l. (Modern Filológiai Füzetek, 6.)

jük túlozni, de azért a nagy akadémiai kézikönyvben (II. köt. 64 sk. l.) olvasható értékelését túl sommásnak érezzük. Elgondolkoztató tény mindenesetre, hogy a hazai egyháztörténeti kutatás is csak az „egy szívvel-szájjal” mondandó és mind a mai napig mondott gyónóimádságot (52—55. l.) találta vizsgálatra, sőt vitára érdemesnek.²⁴ Ez a vita — főképpen az 1566. évi váradi, majd az 1569. évi debreceni énekeskönyvben is olvasható „Bűneinkről való közönséges vallástétel” c. bűnvallóének bevonása folytán — irodalomtörténeti szempontból is jelentőssé szélesedett és Milotai írói kvalitásait²⁵ is a kézikönyvben olvasható elmarasztalásnál külön megítélésre méltónak mutatta. Az újonnan előkerült Agenda-példány possessor-bejegyzéseiből kiindulva, néhány szövegrészlethez kapcsolódó megfigyeléseinkkel olyan mozzanatokra igyekeztünk a figyelmet felhívni, amelyek a szerzőt és munkásságát határozottan kedvezőbb, érdekesebb színben tüntetik fel.

²⁴ Kathona Géza: A róm. kath. confessio generalistól a Melotai-Agenda gyónóimájáig. Csikesz Sándor-empl. II. (Debrecen 1941) 95—122. l.; Bucsay Mihály ellenvetései ugyanitt, IV. (Debrecen 1942) 217—224. l.; Kathona Géza válasza uo. 224—237. l.

²⁵ Milotai hazafias érzéséről és írói értékeiről vö. Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 65. és 74. l. — Egy zárójegyzetben utalunk itt a Milotai-féle Agenda nyelvi (nyelvtörténeti) érdekességeire. Az, amit Király Pál a Magyar Nyelvőr 1877. és 1878. évf.-ában „Nyelvtörténeti adatok” címen összehordott, sem szakszerűnek, sem alaposnak nem mondható. Nem is említi pl. a „meghiszik egymást” kifejezést; magyarázza a strázsát, istrángot, sőt tanácsot stb.; ismeretlen szónak jelzi a 97. lapon olvasható „peczenes”-t, holott a szövegösszefüggés világosan mutatja, hogy sajtóhibával van dolgunk: „az feltámadásnak monumentomában [helyesen: momentumában, pillanatában] s peczenésében [helyesen percenésében, percenetében, percében]” stb. A megrostálatlan sok helyett kevesebb, de megválogatva, több lett volna és nyelvünk gazdagságának kutatóit hamarabb feldolgozásra serkentette volna.

INTERESSANTE ALTE MARGINALIEN ZU ISTVÁN MILOTAI'S „AGENDA“
(KOLOZSVÁR 1621)

(Auszug)

In einem unlängst für die Universitätsbibliothek Debrecen erworbenen Exemplar der „Agenda“ von István Milotai, Hofprädikanten des Fürsten Gábor Bethlen (Koloszvár 1621) sind interessante Marginalien zu lesen. Was davon der Possessor in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts eintrug, ist ein beredter Beweis dafür, dass das alte Buch selbst im vergangenen Jahrhundert eifrig gelesen wurde. Interessanter sind die mit dem Buch fast gleichzeitigen Eintragungen (aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts): sie veranschaulichen die Belesenheit, die Ansprüche des ehemaligen Besitzers (mutmasslich eines Theologen), sowie die Zusammenhänge, welche zwischen der irenischen Richtung des Pareus und der Bethlen'schen Politik bestanden haben dürften. Lehrreich sind diese Marginalien u.a. auch von sprachgeschichtlichem Standpunkt aus gesehen und betreffs der Textgeschichte der ungarischen Bibelübersetzungen.

ADALÉK A TELEKI-TÉKA KELETKEZÉSÉHEZ TELEKI SÁMUEL J. CHR. BECKHEZ ÍRT LEVELEIBŐL

I. Teleki Sámuel külföldi tanulmányútja

Az előkelő grófi család sarja tanulmányainak befejezéséül ugyanazt az utat választotta, mint általában a protestáns kollégiumok némelyik egyszerű származású, ösztöndíjas diákja: Svájcot és Hollandiát kereste fel. Sáromberkéről 1759. nov. 7-én indult el külföldi útjára. Fáradtságos utazás után, 1760. jan. 2-án érkezett meg Baselbe, ahol több mint másfél évet töltött. Innen lefelé a Rajnán Hollandiába utazott. Baseli barátaitól 1761. júl. 24-én búcsúzott el. Útközben néhány napot Strassburgban töltött, ahol Elias Stoeber professzort kereste fel. Majd Karlsruheban, Mannheimban időzve, Mainz, Koblenz és Köln érintésével aug. 20-án Utrechtbe érkezett. Innen ellátogatott Leidenbe, Hágába; majd ismét Leidenbe ment.

Végül 1761. aug. 25-én megállapodott Utrechtben. Itt több, mint egy évet töltött előadások hallgatásával, tanulmányaival. 1762. nov. 12-én indult tovább Leidenből Hágán, Rotterdamon, Antwerpenen és Brüsszelen át Párizsba, ahová 1762. nov. 29-én érkezett meg. 1763 tavaszán ismét Baselbe indult, ahol most már csak pár hétig tartózkodott. Május 24-én Bernbe ment, itt és Zürichben néhány napot töltve Schaffhausen át 1763. jún. 3-án Ulmba érkezett. Innen dunai hajóval folytatta útját Bécsig, ahová 1763. jún. 25-én ért el. Több hónapos bécsi időzés után 1763 őszén visszaindult hazájába.

Útirányának megválasztásában egyrészt Bod Péter példáját követte, aki részben maga is megjárta ezt az utat. Közvetlen mintája azonban Teleki József gróf lehetett, aki nem sokkal előtte ugyanezen útiterv szerint állította össze külföldi tanulmányútját. Nagyjából ez volt a magyar protestáns diákok, köztük Maróthy György, Hatvani István útiránya a XVIII. században. Az erdélyiek, ha kénytelenek voltak választani Svájc és Hollandia között, akkor az utóbbi mellett döntöttek. A két Teleki úti programját Párizs meglátogatásával bővítette ki.¹

¹ Teleki Sámuel külföldi tanulmányútja nyomon követhető útnaplójából: Gr. Teleki Sámuel erdélyi kancellár Úti Naplója 1759–63. Sajtó alá rendezte ifj. Biás István. Marosvásárhely, 1908. A továbbiakban Napló. Ennek bevezetőjét alkotja Dr. Imre Sándor: Gróf Teleki Sámuel gyermekkora és ifjúsága c. tanulmánya római számmal jelzett lapszámozással. A továbbiakban Imre Sándor. Mivel az itt először közölt levelekben svájci és hollandiai úti élményekről van szó, főleg ezeket fogjuk tekintetbe venni.

II. 1. A tanulmányút első szakasza: Svájc

Teleki Sámuel Baselbe érkezése után nyomban megkezdte tanulmányait. Johann Rudolf *Iselintől* több hónapon át jogtörténetet hallgatott. *Iselin* a svájci korai felvilágosodás szellemében kiadta *Tschudi Chronikon Helveticumát*, és így elsőként adott ösztönzést magyar hallgatójának hazája őstörténetének kutatására.²

Nagy szorgalommal látogatta a *Bernoulliak* előadásait. Az ifj. Johannes *Bernoullitól* 17 hónapon át matematikát tanult, Daniel *Bernoullitól* fizikát és mechanikát. Állandóan meleg baráti kapcsolatot tartott fenn velük, és később is leveleztek. Abel *Sozinustól* az elektromosságról hallott. De tanult közben vívni, táncolni és fuvalózni is, mivel a baseli egyetemen a kor szellemének megfelelően a tökéletes nemes emberré nevelés volt a cél.³

Előkelő rangja miatt (*Sacri Romani Imperii Comes*) az egyetem mindenkori vezetősége kivételes megtiszteltetésben részesítette *Teleki* Sámuelét. A jubileumi ünnepségeken 1761. április havában az ünnepi menetben a rektor, Johann Rudolf *Thurneysen* mellé, a professzorok elé sorolták be. Az újonnan megválasztott rektor mindkét évben meghívta a beiktatását követő ebédre. A város vezetőinek is bemutatták, így ismerkedhetett meg a baseli felvilágosodás egyik jelentős személyiségével, Isaac *Iselinnel*, aki ekkor „Az emberiség története” c. művén dolgozott.⁴

Teleki Sámuel társadalmi megbecsülését bizonyítja: meghívása a Baselben működő „*Deutsche Gesellschaft*” összejöveteleire.⁵ A Társaság tagja volt többek közt Johann Friedrich *Herbster* udvari könyv- és levéltáros, Jakob Christoph *Beck* professzor, August Johann *Buxtorf* első lelkész, Friedrich *Zwinger* orvosprofesszor (az 1760. júniusában megválasztott új rektor), Johannes *Buxtorf* városi orvos, Andreas *Zwinger* a Szt. Lénárt-templom lelkésze. Két hetenként, csütörtökön tartották az összejöveteleket egy-egy tag lakásán, ahol „derék dolgokról” beszélgettek. Egy alkalommal, 1761. máj. 7-én *Teleki* Sámuelnél gyűltek össze, akiben a tárgyalt témák és a társaság kitűnő szelleme mély benyomásokat keltett.⁶

Valószínűleg itt kedvelte meg Jakob Christoph *Becket* (1711—1785), aki ekkor történelmet és keleti nyelveket adott elő. *Teleki* Sámuel 1760. októberétől 1761. május végéig egyetemes történelmet hallgatott tőle, majd egyháztörténetet, amelyet *Beck* a genfi Jean-Alphonse *Turretini* teológus professzornak, az ésszerű ortodoxia képviselőjének az előadásai alapján állított össze. A naponkénti találkozások, a város környékén tett kirándulások mellett a könyvtárakban töltött órák erősen elősegítették barátságuk kialakulását. *Beck* volt a vezetője és szervezője a Frey-Grynacus Intézet könyvtárának. Intézte a

² Imre Sándor, XLV. 1. Az állítás igazolására több itt közölt levélben is találhatunk adatokat.

³ Edgar Bonjour: *Die Universität Basel von den Anfängen bis zur Gegenwart 1460–1960*. [Basel], 1960. 254. és kk. l., valamint passim.

⁴ Imre Sándor, XLVI. 1.

⁵ E társaságok a svájci városok legkitűnőbb személyiségeiből álltak, a német nyelv művelése érdekében és a felvilágosodás szellemében működtek. Később a svájci nemzeti öntudat kifejlődéséhez nyújtottak lehetőséget államkötelékeken felüli viszonylatban.

⁶ Imre Sándor, XLV. 1.

közkönyvtár ügyeit, amely egyúttal az egyetem könyvtára is volt. Nagy könyvszeretetével és ismeretével erősítette *Teleki* Sámuel érdeklődését a könyvtárigyás iránt.⁷

Mély baráti érzés nyilvánul meg a köztük folyó levelezés minden mozzanatában, amelynek dr. Ernst *Stahelin* baseli egyetemi tanár kutatása eredményeképpen újabb darabjai kerültek elő.⁸ A kilenc levél közül kettő Baselben, három Utrechtben, egy Sárdon és három Sárosterkén íródott. Dátumszerűen az 1760–1771-ig terjedő időszakot ölelik fel, közelebről egy 1760-ból, kettő 1761-ből, egy-egy 1764-ből, 1769-ből, 1770-ből és 1771-ből való, közülük egy német, a többi latin nyelvű.

Tanulmányútja kiegészítéseképpen 1763-ban valószínűleg *Beck* tanácsára hazautazása közben útba ejtette Bernet, ahol az egyetemi könyvtár igazgatója, Johann Rudolf *Sinner* megmutogatta neki a könyvtár kincseit, és megígérte, hogy Jacobus *Bongarsus* magyar tárgyú kéziratait lemásoltatja számára. *Teleki* Sámuel *Becket* kérte meg, hogy *Sinnert* erre az ígéretére emlékeztesse, és az esetleg felmerülő költségeket előlegezze.⁹ Nem mulasztotta el *Teleki* a svájci felvilágosodás főfőszékének, Zűrichnek a meglátogatását sem, ahol Johann *Gessner* természettudóst kereste fel, akihez sok neves magyar diáknak, köztük *Maróthinak*, *Hatvaninak* volt kapcsolata. A történelem kérdéseiről a fiatal *Schmidt* professzorral és az idős *Hagenbuch* professzorral beszélgetett el.¹⁰ Az utóbbi haláláról 1763-ban *Beck* értesíti, és ekkor azon van, hogy hagyatékából néhány könyvet megvásároljon. A vételár előlegezését ismét *Becktől* kérte. A könyvek Bécsbe való továbbításánál *Thurneysen* baseli könyvkereskedő közreműködésére számított.¹¹

Amint az elmondottakból kiviláglik, a svájci tartózkodás *Teleki* Sámuel külföldi tanulmányútjának jelentős szakaszát alkotta, s ennek élményei erős visszhangot keltettek későbbi törekvéseinek kialakulásában és megvalósításában.

II. 2. *Teleki* Sámuel Hollandiában

A tanulmányút második szakaszának, a hollandiai tartózkodásnak közbeeső állomásai is voltak, így Strassburg, ahol *Becktől* kapott ajánlólevéllel néhány napot töltött *Elias Stoeber* professzornál. *Stoeber* megmutatta neki a város nevezetességeit, tájékoztatta iro-

⁷ Érdemes idézni *Beck* iránti megbecsüléséről szóló szavait: „Ez a professor Beckius uram igen drága jó ember, nagy theologus, nagy historicus, mind in historia civilis, mind in historia ecclesiastica, az orientális nyelvekben is tanult ember. Sincerus ember és igen nagy örömmel kíván minden emberséges embernek szolgálni. Az magyarokat különösen szereti és sok jóval is vagyon hozzájuk és elmondhatom, hogy apok a magyar deákoknak Baselben. Hozzám igen nagy szívességet és szeretetet mutatott, sokszor maga is eljött hozzám, kellemetes beszédű ember és olyan, a kinek az beszédjéből is elegendet lehet tanulni, in historia litteraria is nagy cognitiója vagyon. Az collegiumaiban igen tisztán, értelmesen és szép renddel tanít és nagyon kívánta az én tanulásomat promoveálni mindenképpen, és sokat köszönök ezen drága jó tanítónak.” Napló 45. l. Vagy az itt közölt, Sárosterkén 1770. máj. 24-én kelt levelében: „En azt a barátságot, mely köztünk van, milyen sokra becsülöm, szóval elmondani nem tudom, és őszinte örömmel ismerem el, hogy az én tiszteletem. . . Te irántad a legnagyobb.”

⁸ A levelek közlésének engedélyezéséért itt is köszönetet mondunk Dr. Ernst *Stahelin* professzor úrnak, akinek „Die Korrespondenz des Basler Professors Jakob Christoph Beck 1711–1785. Studien zur Geschichte der Wissenschaften in Basel. XVIII. (Basel, 1968.) c. munkájában (a továbbiakban *Stahelin*) *Teleki* Sámuel itt teljességében közölt leveleiből egy-egy részlet szerepel. A levelek fotokópiája megtalálható a Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattári Különgyűjteményében.

⁹ 6. levél. Sárd, 1764. ápr. 4.

¹⁰ *Imre* Sándor, LXIII. l.

¹¹ 6. levél. Sárd, 1764. ápr. 4.

dalmi terveiről, amelyek között klasszikus auktorok kiadása szerepelt. *Teleki* erről nem feledkezett meg később sem, és módszeres eljárása felől még tíz év múlva is érdeklődött *Beckhez* írt levelében.¹²

Több Rajna menti fejedelemség központját érintve, megfordult Karlsruheban, ahol a herceggel is találkozott. Több esetben a választófejedelmek nem tartózkodtak otthon, tehát csak a palotájukat tekinthette meg. Így járt Mannheimban és Mainzban. Élményeiről beszámolt mind Naplójában, mind itt közölt levelében.

Végül 1761. aug. 11-én megérkezett Utrechtbe. Itt aztán végleg megállapodott, miután Leidenben való rövid tartózkodása alatt Pieter van *Moeschenbroeck*, a híres természettudós meghalt, akinek a kedvéért ezt a várost akarta tanulmányai színhelyéül választani. Ez a vonzás megszűnván, Peter *Wesseling* jogi és filozófiai professzor, Christoph *Saxe* klasszika-filológus, valamint David *Hahn* fizikus és kémikus kedvéért Utrecht mellett döntött. *Wesseling* történelmi előadásokat is tartott. Igen sok hallgatója volt, szellemesen adott elő, nem diktált, mint a többi professzorok. *Teleki* sem vonhatta ki magát hatásának köréből, a magyar őstörténet és Janus Pannonius életművének kutatására való ösztönzés *Wesseling* és *Saxe* szellemi befolyásából is táplálkozik.¹⁴

A későbbiek folyamán *Teleki* Sámuel nem csak látogatta Christoph *Saxe* előadásait, hanem személyes kapcsolat is alakult ki közöttük. Egyébként *Saxe* ez idő tájban a figyelem középpontjába került, mert ifj. Peter *Burmman*, amsterdami professzor lopással és plágiummal vádolta meg. *Teleki* Sámuel itt közölt leveleiben hollandiai tanulmányi székhelyének megválasztásáról, a *Burmman*—*Saxe*-pör fejleményeiről tájékoztatta. Az irodalmi pör dokumentumait igyekezett megszerezni és *Beckhez* eljuttatni. Közölte még, hogy *Wesseling* éppen Herodotosz-kiadásán dolgozott. Daniel *Gerdes* groningeni teológus professzor, aki a debreceni *Maróthinak* is nagy barátja volt, „Specimen Italiae Reformatae” c. könyvének első ívét mutatta meg neki és néhány barátjának. A magyarok őstörténetével kapcsolatosan érdeklődik Martin *Schmeitzel* munkája iránt. Az idevonatkozó könyvek jegyzékét megkapta baseli barátjától, és fájjalta, hogy nem tudta azokat megvásárolni.¹⁵

Teleki Sámuel *Saxe*val fennálló kapcsolata hazájába való visszatérése után is eleven maradt. Erre utal Sáromberkén 1771. jan. 31-én írt levele, amelyben Elias *Stoeber* módszere felől érdeklődött a „Noctes Atticae” kiadásánál, amelyet korábban *Stoeber* is napvilágra segített.¹⁶

Teleki Sámuel hollandiai tanulmányútját 1762. nov. 20-án fejezte be, amikor is Belgiumon át Párizsba utazott, indokolása szerint nem a híressége, hanem inkább „a műveltek gyülekezete miatt”.¹⁷ Itt tölti a telet a társasági és az udvari élet örömeivel. 1763 májusában ismét Baselben találjuk, ahonnan Bern és Zürich érintésével indult hazafelé.

¹² 9. levél. Sáromberke, 1771. jan. 31.

¹³ Napló 60–73. I. 3. levél. Utrecht, 1761. szept. 23.

¹⁴ Imre Sándor, LXII. 1.

¹⁵ 3., 4. és 5. levél. Utrecht, 1761. szept. 23., nov. 17. és 1762. aug. 1.

¹⁶ 9. levél. Sáromberke, 1771. jan. 31.

¹⁷ 5. levél. Utrecht, 1762. aug. 1.

A magyar művelődéstörténet nagy kárára Teleki Sámuel tanulmányútjáról kevés közvetlen forrás áll rendelkezésre. Nyomtatásban megjelent útinaplójának eredetije is elveszett. Mindez fokozza az itt közölt eredeti levelek jelentőségét.

II. 3. Teleki Sámuel és a könyvek

Teleki Sámuel könyvszeretete már kora ifjúságában megnyilatkozott. 1816-ban már 30 000 kötetet számláló könyvtárának első darabjait 1753-ban vette. Külföldi tanulmányútján, különösen annak baseli szakaszában könyvszeretetéhez szükséges szakmai ismeretek megszerzésében jelentősen előrehaladt. J. Chr. Beck, aki a Collegium Erasmianum és az egyetemi könyvtár céljait szolgáló közkönyvtár élén állott, vezette be ezekbe az ismeretekbe. A Teleki-téka megalapításának gondolata is itt születhetett meg, s talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a családi hagyományok mellett a Frey—Grynaeus Intézet könyvtárának példája lebegett szemei előtt.¹⁸ Tanulmányútjának ezen az első állomásán megkezdte könyvvásárlásait is. Baselből keltezett első leveléből tudjuk meg, hogy Emanuel és Johann Rudolf Thurneysen könyvkereskedő céggel tárgyalt könyvbeszerzési ügyben, itt szóba került a Bibliotheca Patrum megvétele is. Később a könyvek Bécsbe küldésére Beck útján ezt a céget kérte fel. Valószínűleg vásárolt könyveket Johann Rudolf Im-Hof könyvkereskedő- és kiadótól is, akinek a nevéhez az ún. baseli Biblia kiadása fűződik. Nála jelent meg Hatvani Istvánnak és több magyar diáknak a disszertációja. Vele tárgyalt Teleki József Bod Péter 1760-ban napvilágot látott, egyháztörténeti művének kiadásáról.

Szintén Baselben írt, 1761. júl. 7-i levele szerint (2. sz. levél) pénzt küldött Becknek könyvek vásárlására. Itt még több könyv címét sorolta fel, s azok beszerzésére barátját kérte meg. Köztük volt Johannes Zernegh magyar történeti tárggyal foglalkozó műve is. Ilyen vonatkozású könyvek jegyzékét küldte meg Beck 1761 őszén Telekinek Utrechtbe. Elsősorban ezeket szeretné Teleki Sámuel megvásárolni, de a Bizánci Történeti Gyűjtemény megszerzését is tervbe veszi. Továbbá Gottfried Schwartznak Sámuel magyar királyról szóló könyvének Zürichből való beszerzésére kéri Becket.¹⁹ A svájci könyvrendelésekhez tartozik még a berni egyetemi könyvtárban tett megrendelése Bongarsus magyar történelmi tárgyú kéziratának lemásolására vonatkozólag.²⁰ Más forrásból tudjuk, hogy Teleki Sámuel kb. 1000 magyar forint értékű könyvet vett Svájcban a másfél év alatt 26 és fél mázsza útyban.²¹

A hollandiai könyvbeszerzések lehetőségéről már Baselből való elindulása előtt, 1760. júl. 21-i levelében tájékozik Teleki Ádámtól. A Hollandiában tanuló magyar diákokat pedig kéri, hogy legyenek segítségére a könyvek felkutatásában. Itt is elsősorban a magyar történelmi vonatkozású könyveket keresi. 1761 őszén sajnálattal közli baseli barátjával, hogy a megküldött jegyzékben szereplő könyveket nem sikerült meg-

¹⁸ Ennek a könyvtárnak az alapítói Johann Rudolf Frey és Johannes Grynaeus baseli professzorok voltak.

¹⁹ 4. és 5. levél. Utrecht, 1761. nov. 17. és 1762. aug. 1.

²⁰ Vö. 9. j.

szereznie. Más könyvekkel nagyobb szerencséje volt, bár ezek felsorolására nem kerül sor, de hogy számuk tekintélyes lehetett, kiderül 1762. aug. 1-i leveléből. Itt ui. arról értesíti *Becket*, hogy Rotterdamban sikerült egy kereskedőre akadnia, aki vállalta könyveinek Ulmba való szállítását. A könyvszállítással kapcsolatban itt kifejezett aggodalma fölöslegesnek bizonyult, miután a könyveket tartalmazó ládáival 1763. jún. 15-én szerencsésen eljutott Bécsbe, majd december közepén a könyvek károsodása nélkül hazaérkezett.²²

Teleki Sámuel azonban — amint ezekből a levelekből is kiderül — nemcsak szeretete, hanem ismerte is a könyveket. Mint az erdélyi protestánsok kiemelkedő szellemi vezetőjét több ízben megpróbálták az egyedül üdvözítő katolikus egyház tagjai sorába viszatéríteni. Így találkozott J. B. *Bossuet* XVII. századi francia egyházi szónok és történetfilozófus több művével, amelyek közül az *Expositio*ra Hágában 1762 őszén *Reischach* osztrák követ hívta fel a figyelmét.²³ Megállapítható, hogy *Teleki* Sámuel nem csak a könyvet ismerte alaposan, hanem a rá vonatkozó irodalmat is. A baseli teológusok közül *Werenfels* említi meg, s bizonyára azt is tudta, hogy *Beck* szintén írt *Bossuet* könyveiről 1720 táján. — Amikor egyik levelében *Aulus Gellius* „Noctes Atticae” c. művének fordításáról van szó, meglepő, hogy mennyi fordítását ismeri.²⁴ Mindebből következik, hogy otthon Erdélyben is elismerik nagy jártasságát a könyvgyűjtés és könyvismeret terén.²⁵

Teleki Sámuel könyvvásárló szenvedélyének hátterében a köz, a haza szolgálata állt. Hazaszeretete több itt közölt levelében megnyilatkozik: „Nem elég magunknak élni, a természet követeli, hogy mindent megtegyünk a hazáért, tartsunk ki mellette.” A magyar főúri világ öncélú külföldi utazásait elítéli: „Mit ér más éghajlat alatti vidékeket bejárni, ha a hazában vendégként forgolódunk?” És fájdalommal tapasztalja, hogy a haza dolgai rosszul állnak: „Óhajtani inkább lehet, mint remélni, hogy valamikor erőre kapunk”, ennek azonban feltételei vannak, s ezek közül az első: a házi tűzhelyek biztos békéje.²⁶

A magyarság iránti hűségéből következik, hogy bár előkelő származásánál fogva külföldi útján több ízben különleges bánásmódban volt része, mind szűkebb pátriájának fiait, az erdélyi diákokat, mind a többi külföldön tanuló magyart, ahol tehetett, segítette. Így járt el Baselben a megbetegedett *Nagy* Sámuel ügyében az egyetem rektoránál, *Johann Rudolf Zwingernél*. A baseli egyetem jubileumán részt vett magyar diákok neveit gondosan feljegyezte. Hollandiába nyolcadmagával indult, köztük *Fekete*, *Borosnyai Lukács* Simon magyar diákok, az előkelőbbekről nem is szólva. Az utóbbi megne-

²¹ *Teleki* Domokos: A marosvásárhelyi *Teleki*-könyvtár története. Erdélyi Tudományos Füzetek 29. sz. Cluj-Kolozsvár, 1931. 5. l.

²² 6. levél. Sárd, 1764. ápr. 4.

²³ *Exposition de la doctrine de l'Eglise catholique sur les matières de controverse*. Paris, 1671. BMGC. 24. k. 157. l.

²⁴ 9. levél. Sáromerke, 1771. jan. 31.

²⁵ *Bod* Péter írja róla naplójában: „Enyeden 12. Oct. [1764] kotyavetyére tették a néhai *Bardotz* Pál uram könyveit és a kollegyiom bibliotékájából is holmi régi könyveket. ... Jelen volt az auction a gr. *Teleki* Sámuel úrfi is és vásárolt is sokat mint Erdélyben legnagyobb könyvekhez értő bibliopola.” *Bod* Péter Önéletírása. *Jancsó Elemér* Cluj-Kolozsvár, 1940. 130. l. Kiemelés tőlem L. I.

²⁶ 4. levél. Utrecht, 1761. nov. 17.

vezett magyar ösztöndíjassal később levelet küld *Becknek* Hollandiából. Hazatérése után gr. *Rhédey* Ádámot, *Kőrösi* Györgyöt, gr. *Bethlen* Farkast ajánlja *Beck* figyelmébe svájci tanulmányaik során (7–9. levél). Közben nagy elismeréssel ír *Becknek* a magyar diákok iránti figyelmességéről és jóindulatáról.²⁷

Mint fentebb láttuk, a magyar hazához való tartozás e külső megnyilatkozásain kívül *Teleki* Sámuel elsőrendű kötelességének tartotta a magyar történeti vonatkozásokat tartalmazó művek felkutatását, kéziratok lemásoltatását. E tekintetben külföldi útjának értékes eredményei voltak. Ezt a kutató munkát itthon is folytatta. Külön meg kell említenünk *Janus* Pannonius kéziratainak kiadását. A kézirat felkutatása után gondos rendezési munkát végzett. Tudomást szerezve a további két kézitról Firenzében és Milánóban, *Becknek* írt levelében azt az óhajtását fejezi ki, hogy azokat is használhassa összehasonlítás céljából.²⁸ A gondolat megvalósításánál, mint láttuk, *Wesseling* és *Saxe* holland professzorok hatása játszott közre. *Saxe* terveiről *Teleki* Sámuel későbbi levelezésük során tájékoztatta.²⁹

III. *Teleki* Sámuel levelei *Jakob Christoph Beckhez*

1. levél

[Basel], 1760. nov. 8.

Besonders Hochgeehrter und Hochgelehrter Herr Professor!³⁰

Gestern habe ich mit dem Herrn Thurneisen wegen denen Conciliis Maximis nicht einig werden können,³¹ deswegen wenn der Herr Buchführer von Colmar³² diese obgemeldete Bücher von der Ausgab [. ?.] A, 1612 unter dem Titel *Collectio Conciliorum Maxima ad Regiam Editionem exacta, Quarta' parte auctior Studio Labbei et Cossarti*.³³ Zu Paris ausgekommen ist, für 112 fl. (mit dem Beding dass im Fall wenn die Bücher entweder incomplet, oder sonst schlecht condicioniert würden, er sollte sie behalten) verschaffen will, also werde ich für sie die obige Summa mit dankbahrkeit auszahlen; unterdessen ich möchte gern von Ihm versichert seyn dass er diese Bücher binnen kurtzer Zeit verschaffen werde, und er wäre mir lieb wenn er auch Bibliothecam Patrum in 27 Theil auf einen billigen Preiss verschaffen könnte. Wollen Sie mir aber meine Freyheit die viel zu gross ist vergeben und nicht übel nehmen dass ich Ihnen damit beschwerlich bin; indessen habe ich die Ehre mit besonderer Hochachtung zu verharren

²⁷ „A Te érdemeid honfitársam iránt, melyeket páratlan szerénységgel csekélyeknek tüntetsz fel, mily nagyok, ha én hallgatók is, mindenki látja.” 9. levél. Sároemberke, 1771. jan. 31.

²⁸ 6. levél. Sárd, 1764. ápr. 4.

²⁹ *Teleki* Sámuel és a holland professzorok közti viszony magyarázhatja, hogy *Janus* Pannoniusa 1784-ben Utrechtben jelent meg; bár *Wesseling* már 1764-ben meghalt.

³⁰ *Jakob Christoph Beck* 1759. márc. 21-e óta az ó-szövetség professzora volt. Staehelin 12. I.

³¹ *Emanuel* és *Johann Rudolf Thurneysen* baseli könyvkiadó és könyvkereskedő. Staehelin 118. I.

³² Az előző jegyzetben említett cég könyvelője.

³³ Egy valamivel későbbi kiadását I. British Museum General Catalogue of Printed Books (a továbbiakban BMGC). London, 1960. 128. k. 53. I. és 44. k. 641. I. — *Philippe Labbe* francia jezsuita (1607–1667). *Jöchers Allgemeines Gelehrten-Lexicon* (a továbbiakban JAGL). II. r. 2196–2197. I. — *Gabriel Cossarti* jezsuita († 1674), párizsi professzor. JAGL II. r. 2132. I.

Euer [?] Hochgelehrten meines Hochgelehrten Herrn Professors 8. Nov. 1760³⁴ [a dátum a címzett kőzírásával]
gehorsamster Diener Sam: Teleki m. p.³⁵

2. levél

Basel, 1761. júl. 7.

Vir plurimum Venerande!

Pretium librorum cum summa gratiarum actione Tibi transmissi: id est pro Lenglet de Fresnoy³⁶ 4

Heideg. Catalog³⁷ 1.15 Xr
de Reva de Monarch³⁸ 6 livre Monet. gall.
Zermegh³⁹ 8 Sols itidem Mon. gall.

Summa F 5 x 15 et 6. 8 S.

Ac oblitus es Speneri Syllog. Genelog. Hist.⁴⁰ in 8° Khursteistens [?] Geschichte von obatel [?]⁴¹ in 8° adeoque horum etiam pretium determinare digneris. Struvii Comp. Hist. Univ.⁴² lingua Teut. scriptum quem ad usum mihi commodaveras nunc remitto, gratiasque Tibi refero maximas quod hoc ipso etiam mea studia promoveri dignatus fueris; multum utilitatis me ex lectione hujus libelli privata percepisse fateor, cujus tamen copia hactenus neutiquam mihi fieri potuit; si itaque eo carere poteris, pretium ejus fac ut sciam facies certe mihi rem gratissimam; Mihi autem porro etiam fave Nominis Tui Celeberrimi. Cultori devinctissimo, ac Discipulo Tuo,⁴³ Tui semper amantissimo.⁴⁴ S. Com. Teleki. Basilea 1761. die 7^a July⁴⁵

³⁴ Beck látta el keltezéssel a levelet. A fotokópián a helynév olvashatatlan. Teleki Sámuel Baselben tanult meg németül. Eleinte Johann Jakob Spreng (1699–1768) professzortól, aki 1743-tól a költészet és szónoklattan tanára volt, és Svájc irodalmi köreiben is szerepet játszott. Imre Sándor XLVI. és LIV. l. Majd egy Freyburger nevű nyelvmestert fogadott. Napló 18. l.

³⁵ Teleki Sámuel közli, hogy a Thurneysen-könyvkereskedéssel tárgyalt a Collectio Conciliorum Maxima ad Regiam c. könyv párizsi kiadásának megvásárlásáról. Szó volt még a Bibliotheca Patrum c. könyv beszerzéséről.

³⁶ Talán Pierre Nicolas Lenglet de Fresnoy (szül. 1707). Párizsban a szónoklattan professzora volt. JAGL II. r. 3263. l.

³⁷ A Heidegger és Tsa Könyvkiadó-cég tulajdonosa Johannes Heidegger (1715–1780) volt. Staehelin 62. l. A Heidegger-cég katalógusainak felsorolását l. BMGC 100. k. 928. l.

³⁸ Petrus de Rewa: De Monarchia et Sacra Corona regni Hungariae centuriae septem... Francoforti, 1659. c. munkáról van szó. BMGC 201. k. 504. l.

³⁹ Joannes Zermegh: Rerum Gestarum inter Ferdinandum et Joannem Hungariae Reges Commentarius... Observationes suas addidit C. A. Bel. BMGC 263. k. 329. l. A szerzőről l. Szinyei József: Magyar írók élete és munkái. A továbbiakban Szinyei. Bp. 1893. XIV. k. 1800–1801. l.

⁴⁰ Philipp Jacob Spener: Sylloge genealogica historica. Francofurti ad Moenum, 1677. BMGC 227. k. 416. l. — A szerző (1635–1705) strassburgi, majd frankfurti pap volt. Később a brandenburgi fejedelem szolgálatában állt. Teológiai és történeti műveket írt. JAGL IV. r. 723–726. l.

⁴¹ Azonosítása nem sikerült.

⁴² Teleki Sámuel német nyelvi tanulmányairól l. 34. j.

⁴³ Teleki Sámuel Beck egyetemes történelmi előadásait látogatta 1760. okt. 13.–1761. máj. végéig. Imre Sándor LV–LVI. l.

⁴⁴ Ekkor már Teleki Sámuel jó barátságban volt az egyetem rektoraival, tanáraival. Innen a bizalmasabb levélzáró formula.

⁴⁵ A levélíró megköszöni a felsorolt könyvek beszerzését, és megküldi az értük járó pénzüsszeget. Együttal visszaküld egy nyelvészeti munkát, amelyet egyébként szívesen megvásárolna, ha közölné az árát.

Utrecht, 1761. szept. 21.

Viro Celeberrimo, J. Chr. Beckio S. S.

Theologiae D. et Professori

Samuel C. Teleki S. P. D.⁴⁶

Diuturni silentii quo hactenus usus sum scio me facile apud Te veniam impetraturum, si ea animo perpendis quae mihi in his Oris peregrino se se offerre potuere negotia, quibus impeditus meis erga Te officiis huc usque deesse debui. Si firma ac prospera uteris valetudine eam Tibi ex corda gratulor; ego valeo. Iter quod Basilea susceperam per Dei gratiam felix faustumque fuit;⁴⁷ Urbes in ipso itinere praeclaras ac nobiliores vidi; Carlsruhi per triduum apud Principem gratiose fui exceptus,⁴⁸ at non Manhemii tam felici mihi esse obtigit absente quippe Electore non nisi splendida ejus Palatia intus exteriusque inspexi; idem mihi Moguntiae et Coloniae quoque per absentiam Electorum evenit. Alter jam labitur Mensis a quo Batavos experior hominum mores certe a nostris diversos; fui etiam Hagae Comitum et Lugduni Batav. per aliquot dierum spatium, causa autem cur Consilium Lugduni Batavorum commorandi mutaverim fuit inter alia adversa ac incerta Viri Celeberrimi Mussenbrockii valetudo, quem non solum corporis sui infirmitatibus laborare, verum etiam maligna correptum febris, supremum heri diem obiisse,⁴⁹ hodie intelleximus; Allexit autem in hanc Academiam Trajectinam fama Viri Celeberrimi Petri Wesselingii,⁵⁰ quem quotidie erudite docentem summa cum delectatione audio, ut et Cel. D. Hahn Physicum,⁵¹ solida in scientia naturali cognitione instructum. Nulla quae Te delectare possent Nova Litteraria habeo, praeter quam quod Cel. Wesselingius in paranda nova ac ad varios Codices M[anu] Scriptos recognita editione Herodoti Eruditus operam suma navat,⁵² cujus jam sex priores libros typis expressos mihi demonstravit, et nunc in Lib. VII° versatur multis ac variis instructus Codicibus M[anu]S[crip]tis ex Vaticana, Parisiensi Regia, Vindobonensi et multis aliis Bibliothecis; Editio erit omnium quae hactenus prodire splendidissima ac optima. Nec possum Te celare certamen quod D. Petr[us] Burmannus secundus Prof[essor] Amstelodamensis, cum D. Professore Saxae Ultrajection Litterarium iniiit, certamen sane Eruditus indignum; prima quae mihi se offeret occasione faciam Tibi Copiam Epistolae Burmannianae, quam in 4° typis vulgavit, in qua D. Prof. Saxae furti ac plagii simul accusat, ita quidem, ut fatear rme huic scripto par numquam legisse, et mallem certe conflictui Borussico quam huic vel alii simili bello Litterario interesse, licet a teneris arma semper sum adversatus; sub prelo nunc est Apologia Saxiana.⁵³ Nondubito quin ad Amicum de Manuscriptis ac impressis quibusdam Libris Schmeitzelianis scripseris, quod ex Praefatione operis Schmeitzeliani *De Coronis* Tibi indicaveram,⁵⁴ et qui Halae cum reliquis Schmeitzelii Libris

⁴⁶ Ennek a levélnek két bekezdését rövidítve l. Staehelin 322. l.

⁴⁷ 1761. júl. 24-én indult el Baseltől, és aug. 11-én érkezett Utrechtbe. Staehelin 322. l.

⁴⁸ A karlsruhei nagyherceg Karl Friedrich (1752–1782) volt. Uralkodása alatt jelentős építkezések folytak a fejedelemségben, főleg Karlsruheban.

⁴⁹ Pieter Mouschenbroeck (1692–1761) a filozófia és matematika professzora Leidenben 1740-től. Fontos fizikai problémákkal foglalkozott, az elektromosság különösen érdekelte. JAGL 5. pótköt. 246–248. l.

⁵⁰ Peter Wesseling († 1764) a filozófia és jog professzora az utrechti egyetemen.

⁵¹ Johann David Hahn (1729–1784) fizikus, először Utrechtben, majd 1751-től Leidenben működött. Több kémiával foglalkozó könyvet írt. JAGL 2. pótköt. 1735. l.

⁵² Wesseling Herodotos-kiadása: Dissertatio Herodotea etc. Trajecti ad Rhenum, 1758. Ezt és többi kiadását l. BMGC 255. k. 665–666. l.

⁵³ Peter Burmann (1713–1778) a széptudományok professzora volt 1736-tól a franekerai, majd az amsterdami egyetemen működött. JAGL. 1. pótköt. 2453–2454. l. „Epistola ad fratrem Franciscum Burmannum... de sriiniis literariis ex Museo Burmanniano a Christophero quodam Saxae... subreptis. [Amsterdam ?, 1761 ?]. (BMGC 30. k. 328. l.) c. művében Caspar Burmann könyveinek eltulajdonításával vádolta Christoph Saxe utrechti professzort. – Christoph Saxe tulajdonképpen Christoph Gottlob (1714–1806), a régészet, majd a történelem, szónoklatlan és a görög nyelv professzora volt az utrechti egyetemen. Számos klasszika-filológiai tanulmányt írt. Allgemeine Deutsche Biographie. A továbbiakban ADB. Leipzig, 1893. 30. k. 460–461. l.

⁵⁴ Martin Schmeitzel (1679–1747) történész, az erdélyi származású tudós Jenában és Hallében működött. JAGL IV. r. 284–285. l. – Commentatio historica de Coronis, tam antiquis, quam modernis, iisque regiiis, speciatim de origine et fatis... Regni Hungariae Coronae... Jenae, 1712. BMGC 215. k. 194. l.

teguntur, magno certe Historiae Hungar. Transylvanicae damno ac detrimento; de quibus si quid certi ex litteris Amici Tui responsoriis Tibi constat rogo ut mihi perscribas; nolo equidem magna Tua in me Humanitate abuti, Tibique denuo scribendi negotium facessere; satis est semel scripisisse, neque enim ullum in mora periculum est; Volui tantum Tibi Publicis privatisque negotiis occupatissimo in memoriam revocare, ut responsum Amici quod obtenturus es mecum communicares. Praeterea rem gratam ac multis demerendam gratitudinis Officiis, mihi facies, si meos in studiis progressus eo quo hactenus favore promovere perges; Nihil

83

Viro Celeberrimo,
J. Chr. Beckius S. S. Theologiae D. et Professore
Samuel C. Teleki S. P. D.

Perpetuum silentii quo hactenus usus sum scio me facile apud Te veniam impetraturum, si ea animo perpenderis quae mihi in his Oris peregrino se se offerre potuerunt negotia, quibus impeditus meis eger Te Officiis hucusque deesse debui. Si firma ac prospera uteris valetudine tam Tibi ex Corde gratulor; Ego Valeo. Iter quod Basilea susceperam per Dei gratiam felix faustumque fuit; Urbes in ipso itinere splendas ac nobiliores vidi; Carlsruhi per triduum apud Simapem gratiose fui exceptus, at non Mannheim tam felici mihi esse obigit, absente quippe Electore non nisi splendida ejus Palatia intus exteriusque inspexi; idem mihi Moguntiae et Coloniae quoque per absentiam Electoris evenit. Alter jam laboribus Mensis à quo Batavos exsuperior hominum mores certe à nostris diversos; fui etiam Hagae Comitum et Lugduni Batavorum per aliquot dierum spatium, causa autem cur Consilium Lugduni Batavorum comorandi mutaverim fuit inter alia adversa ac incerta Viri Celeberrimi Nussenbroëckii valetudo, quem non solum corporis sui infirmitatibus laborare, verum etiam maligna correptum febre, supremum heri diem obiisse, hodie intelleximus. Allexit autem in hanc Academiam Trajectinam fama Viri Celeberrimi

Celeberrimi Petri Wesselingii, quem quotidie erudite docentem summa
 cum delectatione audio, ut et Cel. D. Hahn Physicum, solida in
 Scientia naturali cognitione instructum. Nulla quae Te delectare
 possent Nova Literaria habeo, perquam quod Cel. Wesselingius
 in paranda nova ac ad varios Codices MS^{tos} recognita Editione He-
 rodoti Quodis operam suam navat, cuius jam sex priores libros
 typis expressos mihi demonstravit, et nunc in Lib. VII° versatur
 multis ac variis instructus Codicibus MS^{is} ex Vaticana, Parisi-
 ensi Regia, Vindobonensi, et multis aliis Bibliothecis; Editio e-
 rit omnium quae hactenus prodire splendidissima ac optima.
 Nec possum Te celare certamen quod D. Pet. Burmannus secundus
 Prof. Amstelodamensis, cum D. Professore Saxe Ultrajectino Lite-
 rarium init, certamen sane Tuidis indignum; prima quae
 mihi se offert occasione faciam Tibi Copiam Epistolae Burman-
 nianae, quam in 4° typis vulgavit, in qua D. Prof. Saxe furti ac
 plagii simul accusat, ita quidem, ut fatear me huic scripto
 parum nunquam legisse, et mallem certe conflictui Borussiae
 quam huic vel alii simili bello Liacerasio interesse, licet a tere-
 ris arma semper mihi aversatus; Sub prolo nunc est Apologia

Apologia Paziana. Non dubito quin ad amicum de Manuscriptis
ac impressis quibusdam Libris Schmeisseliani scripseris, quae
ea Praefatione operis Schmeisseliani De Coronis tibi indicaveram,
et qui Halae cum reliquis Schmeisselii Libris teguntur, magno certe
Historiae Hungar. Transylvanicae damno ac detrimento; de quibus
si quid certi ex laetis amici Tui responsoriis tibi constet rogo
ut mihi perscribas; Nolo equidem magna tua in me Humanitate
abuti, Rorique Denuo scribendi negotium facessere; Satis est se-
mel scripsisse, neque enim ullum in mora periculum est; Volui
tantum tibi Publicis privatisque negotiis occupatissimo in me-
moriam revocare, ut responsum Amici qd obtenturus es mecum
communicares. Praeterea rem gratam, ac multis demerendam gra-
titudinis Officiis, mihi facies, si meos in Indiciis progressus
eo quo hactenus favore promovere perges; Nihil me magis de-
lectari nihilque magis recreare poterit quam Litterae Tuae, ma-
gis certe semper in pretio apud me habendae. Viris Celeberr-
mis Dominis Zwingeris Tuaeque Familiae plurimam salutem
impertio. Vale Vir Venerande, atque Discipulo Tuo Tui Nomini
Asservantissimo fave. Dabam Hajicki ad Rh. XI Cal. octobr. MDCCX.

me magis delectari nihilque magis recreare poteret quam Litterae Tuae, magno certe semper in pretio apud me habendae. Viris Celeberrimis Dominis Zwingeris Tueaeque Familiae plurimam salutem impertio.⁵⁵ Vale Vir Venerande, atque Discipulo Tuo Tui Nominis observantissimo fave. Dabam Trajecti ad Rh. XI. Cal. octobr. MDCLXI.⁵⁶

4. levél

Utrecht, 1761. nov. 17.

Viro Venerando Jac. Christophoro Beckio

S. S. Teol. Doct. D. Prof.

Samuel C. Teleki S. P. D.

Acceptis suavisimis Tuis Litteris maximo perfusus sum gaudio, quid enim illae nisi affectum in me et benevolentiam spirant, teque salvum esse annunciant? Jucunda familiaritatis nostrae recordatio, amplissimaque Tua in me merita, ad hoc officii genus me provocant, ut subinde per litteras ex intervallo Te compellem; Et merito ingratitudinis essem postulandus si huic officio hac oblata occasione deessem. Properat ad Vos Doct. Juvenis Transylvano Hungarus Simenon Lucas,⁵⁷ Sacrarum Litterarum studiosus, vitae morumque integritate ac insigni eruditione commendandus, aliquamdiu in Illustri Bernensium Republica commorationis suae sedem collocaturus; ubi Litteras humaniores profiteri, tandemque etiam oraculis sacris interpretandis operam dare sibi constituit. Hic idem, Tibi non prorsus ignotus praesentes exhibebit, una cum promissa Epistola Burmannianna in 4° et Onomastico Litterario Saxiano in 8° sed doleo me nondum posse Tibi copiam facere.⁵⁸ Apologiae Saxianae, quam omnes expectamus, quin imo optamus, faciam tamen ut ejus exemplum quoque ad Te perveniat, quam primum publici juris fiet. In editione quoque nova Claudiani 1760 in 4° ignominiosam hujus rei memoriam praefationi inseruit, posteritatisque commendavit Cl. Burmannus.⁵⁹ Difficile est et periculosum quidpiam certi in re tam dubia statuere; Verum tamen est non numquam: Magna pars, non crimina

Damnat: sed homines.

Adnotationes Tueae gratissimae fuere de non nullis libris qui ad Historiam Hungariae illustrandam inseruiunt; quos quidem propter eorum inopiam nondum excutere mihi licuit, et fateor me paucos admodum ex Chronologis istis medii aevi hactenus possidere, raro etiam in his oris occurrunt. Operam nihilominus dabo ut istos praesertim quos mihi commendasti, et quos in posterum etiam meis studiis accomodatos fore existimabis, mihi comparem.⁶⁰ Certe magna pars est Eruditionis nosse bonos libros, alias enim obruimur librorum mole, qua hodie Orbis Eruditus abundat. Lectio quidem varia delectat, sed certa prodest, secundum illud Plinii: Non multa, sed multum.

Corpus Historiae Bizantinae in Fol. XXIII Vol. nuperrime comparavi.⁶¹ Nec in aliis bonis libris coemendis

⁵⁵ Baselben több Zwinger család élt. Teleki Sámuel a következő Zwingerekkel volt kapcsolatban: Johann Rudolf Zwinger (1692–1777) a gyakorlati orvostudomány professzora, J. Chr. Beck apósa; Friedrich Zwinger (1707–1776) az elméleti orvostudomány professzora, J. R. Zwinger fivére, J. Chr. Beck feleségének nagybátyja és Andreas Zwinger (1697–1764) a Szt. Lénárd-templom lelkésze, a Deutsche Gesellschaft tagja. Staehelin 329. l.

⁵⁶ Leírja rajnai hajóútját, amelyet Karlsruheban, Mannheimban, Mainzban és Kölnben megszakított. Már második hónapja tanulmányozza a hollandok annyira eltérő szokásait. Járt Hágában és Leidenben, de nem maradt az utóbbi városban, mivel a nagyhirű tudós, Pieter Mouschenbroeck professzor otlétekor elhunyt. Peter Wesseling és Johann David Hahn előadásainak hallgatására Utrechtbe ment. Beszámol Peter Burmann amsterdami professzor támadásáról az utrechti Christoph Saxe történész ellen. Érdeklődik Martin Schmeitzel művei iránt, amelyekben magyar vonatkozások is vannak. Hálás a címzettnek, hogy tanulmányaiban segíti, és köszönti családját meg a Zwingereket.

⁵⁷ Borosnyai Lukács Simon (1731–1802) marosvásárhelyi pap. Számos halotti beszédet írt. Szinyei I. k. 1251–1252. l.

⁵⁸ Vö. 53. j.

⁵⁹ Claudii Claudiani opera quae extant omnia... Subiungitur Lactantii Elegia de Phoenice... cum adnotationibus P. Burmanni secundi. 1760. BMGC 30. k. 326. l.

⁶⁰ Igyekszik megszerezni a magyarokról külföldön megjelent történeti munkákat. Ennek lelkes megvallását l. alább!

⁶¹ Corpus universae historiae praesertim Bizantinae. Joannis Zonarae Annales, aucti additionibus Georgij Cedreni. 1567. MBGC 44. k. 379. l.

parcerem sumptibus (licet hoc magno meo incommodo nunc fiat) dummodo spes aliqua affulgeret, fore, ut istis tandem aliquando Patriae rebus et historiae consulere possem, enim:

Non satis est vixisse sibi debita poscit

Natura.....

et quasi natura ad promovendam et colendam Patriae felicitatem nos devincit, tenemur ejus amore, tenemur desiderio. Historiam Patriae, gestaque majorum nostrorum ignoramus, singulari quodam Gentis nostrae fato; nec est qui huic malo mederi possit. At, quid terras alio calentes sole pervagari juvat, si in Patria versamur hospites? Verum: incerta haec omnia sunt, metuo etiam jacturam ut scis librorum optimorum; nec scio quae vitae ratio ineunda mihi erit. Adflictas esse Patriae res non sine justo dolore intelligo,⁶² cujus solatium optandum potius quam sperandum est; O utinam aliquando vigeant!

Pax secura focus, et tranquillae otia Vitae,

Et nunquam turbata quies.

Ne Te diutius morer hic abrumpo. Teque Vir Celeberrime cum carissima Tua diutissime valere cupio. Vale, meisque conatibus fave, meque ut facis amare perge, qui nunquam vincat in Amoris et Venerationis Tui cursu. Dabam Trajecti ad Rhenum XV ante Calend. Decembris. MDCCLXI. Viris Celeberrimis Zwing-
geris⁶³ plurimam salutem, officiaque adscribo.⁶⁴

5. levél

Utrecht, 1762. aug. 1.

Vir Venerando J. Christoph Beckio S. S.

Theologiae Doctori Sam. C. Teleki S.P.D.

Noli putare me ad quemquam frequentius scribere Epistolas quam ad Te; Tuae enim quas mihi rescribis me quantopere delectent atque recreent dici non potest. Factum est nihilominus ut ab aliquo tempore minus soepe ad Te scriberem, quam mei erga Te officio ratio postulabat; eo quod, cum otium ad scribendum defuit, tum vero nihil inveni quod Te dignum existimassem, inanem autem sermonem litterarum Tibi iniucundum esse probe novi. Non dubito quin pro singulari Tuo in me adfectu cummaxime scire cupias quid rerum agam, quidve de peregrinatione mea ulteriori constituerim: Animus est intra paucos dies Musis Trajectinis valedicere iterque in Galliam circa medium hujus Mensis suscipere. In Galliam proficiscens nihil magis in votis habeo, quam quod Parisiis aliquot Menses transigere possim:⁶⁵ idque non tam propter Eruditorum quibus Gallia floret consortium; plus enim inde commodi in me redundaturum fore existimo quam ex ulla alia re. Interim spes omnis mea admodum est incerta, si quidem eadem fortuna qua res Patriae in dies adfligit me quoque premit. Ita autem rerum humanarum vices comparatae sunt, ut soepe ex rebus etiam adversis utilitatem capere possimus, et hoc unicum est quod me consolatur. Si Parisiis ante tempus abeundum mihi erit, satis magnum mihi fructum inde videbor percepisse, si eo citius in complexum tuum venire, Teque recuperare potero. Gratias Tibi habeo maximas quod de libris meis in Patriam tuto deferendis tam sis sollicitus. Inveni Rotterdami Mercatorem quendam, qui eorum curam in se suscepit, ut nempe Ulmam deportarentur; quid deinceps cum

⁶² Teleki Sámuel bizonyára a hétéves háború, valamint a habsburgi gazdaságpolitika következményeire gondol, aminek eredményeképpen hazánk gyarmati sorba süllyedt.

⁶³ Vö. 55. j.

⁶⁴ Barátja levelére a választ *Borosnyai Lukács* Simon, erdélyi magyar ifjú viszi, akire felhívja a figyelmét. Az előbbi levélben említett *Burmán* – *Saxe* ellentét fejleményéről egy dokumentumot mellékel leveléhez. *Burmán* az ügyet még 1760-ban megjelent *Claudius*-kiadása bevezetésében is szóba hozza. Megköszöni a címzett fáradozásait magyar vonatkozású középkori történelmi könyvek felkutatásáért. Majd igyekszik azokat megszerezni. Megvette a Bizánci Történeti Gyűjteményt nem kis anyagi áldozattal, de a haza javára mindent meg kell tenni. Magyarország nyomorúságos állapotban van, jövője bizonytalan. Bárcsak erőteljesebb fejlődésre lenne remény. A záró sorokban köszönti a címzettet és a *Zwinger*-eket.

⁶⁵ Hollandiából nov. 20-án indult el Párizsba, ahová nov. 29-én érkezett meg. Napló 92. és kk. l.

prohibitis faciendum sit ignoro; dies diem docebit. Durum omnino foret, atque molestissimum si potiori librorum meorum parte, quos magno studio undique conquisivi, priverar. Auxi in his oris etiam eorum co-

quam quoad potui, librorum tamen qui Patriam spectant Historiam fere nihil inveni. Liber G. Schwartzii de Samuele Rege Hungariae, cujus in litteris meministi,⁶⁶ mihi ignotus plane est; gratumque mihi valde facies si eum Tiguro pro me adferri curabis. Magna certe est Auctorum inopia qui regni Hungariae fata et vicissitudines memoriae prodiderunt, hinc est quod res gesta Gentis Hungariae veluti sepulta jacent. Librum Bossueti de Fide Catholica quod attinet: etiam intellexi cum Protestantibus in Hungaria maxime commendari,⁶⁷ quamobrem in vernaculam quoque linguam translatus est; nondum tamen quod sciam res eo devenit ut illis invitis palam obtruderetur. Incidi nuper in hunc librum et non nulla in eo lectitavi; facile certe hujusmodi artificii decipiuntur homines, immo seducuntur nisi Veritas ipsa prius exploretur; multumque interest ut huic venene antidotum aliquod opponatur, praesertim ab illis quibus cura animarum commissa. Optandum imprimis esset ut Tibi huic operi manum admovere per otia liceret, quippe qui et ingenio et rerum Divinarum Scientia multum polles. Recte Doctissimi Theologi Werenfelsius et Scherlockius observant,⁶⁸ Bossuetum in praecipuis Fidei Articulis, Religionis suae praestantiam eo vel maxime defendere, quod Doctrinae Reformatae haud multum sit dissimilis; quo quidem Argumento nemo sanae mentis eo induci patietur ut ad Castra Pontificiorum transeat. Cl. Gerdesius,⁶⁹ qui suis in Historiam Reformationis meritis Celebritatem nominis adeptus est, *Specimen Italiae Reformatae* propediem nobis exhibebit, cujus folium primum Amicorum quidam nuper mihi communicavit; totus ille est recensendis hoc opere Italici qui unquam puriorem Doctrinam Evangelicam professi sunt, eamque defenderunt, aut propagarunt. Cl. Burmannus novum nactus est Adversarium et Severum Aristarchum, ut audivisti Cl. Klotzium;⁷⁰ qui nova subinde tela in ipsum jaculatur, tantaque ipsi facessit negotia, ut ipsum Belli Saxiani oblitum quasi merito dixeris. Cum videret Klotzium Burmannum in edendo suo Anti-Klotzio moras nectere, Funus ipsius solemniter celebravit, Testamentum condidit, Epitaphium novum ipsi posuit, Milphionis denique Orationem ad Compotores de laudibus ipsius adjunxit; ut ita non jam *mulus mulum fricat* sed Burmannus fricatur. Plura nunc non addo. Illud unum adhuc Te rogo ut Celeberrimos Zwingeros meo nomine officiosissime salutes una cum Carissima Tua, meaque ipsis memoriam commendes. Vale Vir Venerande, Praeceptor suavissime, iterumque Vale, meque in posterum etiam ama. Dab. Trajecti ad Rhen. Kal. Aug. MDCCLXII. Ad Doct. Stoeberum⁷¹ scribere non vacat, facies mihi rem gratam si per litteras data occasione officia mea ipsi commendabis. Magni ipsum facere coepi a quo mihi innotuit et propter familiaritatem quam Tecum colit et propter Eruditionem. Nescio quid de Gellio ipsius existimandum sit,⁷² Cl. Conradi novam ejus editionem dedit Lipsiae II. Vol. in 8^o⁷³ Cl. Abr. Gronovius⁷⁴ aliam parat in quarto.⁷⁵

⁶⁶ Gottfried Schwarz (1707–1788) magyar származású, rinteleni superintendens és teológiai tanár munkája: Samuel rex Hungariae... Lemgovia, 1761. Színnyei XII. k. 754–758. l.

⁶⁷ Jaques Bénigne Bossuet (1627–1704) Condom és Meaux püspöke, a Francia Akadémia tagja. JAGL I. r. 1275–1260. l. Érdekes, hogy Hatvani István 1761. nov. 9-én Debrecenből Beckhez intézett levelében szintén szövé teszi, hogy Bossuet: Exposition de la doctrine de l'église catholique c. könyvét (1671, Paris) Magyarországon kinyomják, és protestáns papoknak, tanároknak megküldik. „Cui fini id fiat, probe intelligis” – írja Hatvani barátjának, Becknek. Vö. Lengyel Imre: „Hatvani István levelesládájából”. A Déri Múzeum 1972. évi Évkönyve. Debrecen, 1974. 536. l. Mind Teleki, mind Hatvani a baseli professortól, Becktől remél segítséget.

⁶⁸ Samuel Werenfels (1657–1740) a teológia professzora Baselben 1696 óta. Humanista szellemű műveinek jegyzékét lásd BMGC 235. k. 448–449. l. – Talán Rich. Sherlock († 1689) angol teológus. JAGL IV. r. 557. l. – Munkáinak összefoglalását l. BMGC 221. k. 322–323. l.

⁶⁹ Daniel Gerdesius: Specimen Italiae Reformatae. Lugduni Batavorum, 1765. BMGC. 84. k. 117. l.

⁷⁰ Stephan Klotzius vagy Clotz (1606–1668) teológiai professzor a dán királyi egyház tanácsosa. JAGL I. r. 1970. l. Műveinek felsorolását lásd BMGC 40. k. 882. l.

⁷¹ Elias Stoeber (1719–1778) Beck baráti köréhez tartozó strassburgi lelkész, tanár és a teológia rendkívüli professzora. Staehelin 82. l.

⁷² Aulus Gellius latin grammatikus a 2. században élt. Noctes Atticae c. munkája 20 könyvből áll. Legszébb kiadása Jacob Gronoviustól származik 1706-ból. JAGL I. r. 656. l.

⁷³ A. Gellii Noctium Atticarum libri XX. sicut supersunt. Editio Gronoviana. Praefatus est et excursus operi adjecit J. L. Conradi, etc. Lipsiae 1762. BMGC 83. k. 433. l.

⁷⁴ Abraham Gronovius jogtudós klasszikus kiadásai jelentősek. JAGL 2. pótköt. 1622. l.

⁷⁵ A levél bevezetésében megmagyarázza, miért írt ritkábban az utóbbi időben. Előadja párizsi útjának célját. Hollandiai útról megállapítja, hogy hasznos volt. Párizsból Baselbe fog utazni. Rotterdamban talált egy kereskedőt, aki elvált a könyveinek Ulmba való szállítását. Kévs, magyar történelemmel foglalkozó művet talált. Kéri, rendelje meg G. Schwartz könyvét Sámuel magyar királyról. Hosszasabban ír J. B. Bossuet hittérítő jellegű munkájáról, amit Magyarországon a protestánsok körében terjeszteni próbálnak. Daniel Gerdes könyvének első ívét látta. Burmann ellen Stephan Klotz is fellépett. A szokott köszöntések során E. Stoebernek is üdvözléseit küldi.

Sárd, 1764. ápr. 4.

Venerando Viro D. Jac. Christophoro Beckio.

Theologo Basiliensi Celeberrimo S. P. D.

Samuel Comes Teleki⁷⁶

Scio me a Te, Vir Celeberrime, amari, nullumque Tibi esse dubium quin a me mutuo ut debes ameris; et nisi me Tibi bene notum esse confiderem, vererem ne apud Te in suspicionem non tarditatis modo sed ingratitude etiam (qua tamen longe abest) venissem, eo quod nullas jam a longo tempore Litteras ad Te dedissem. Iis certe fui distentus negotiis, tantaque quotidie nova intervenerunt, ut ab exteris reduci vix respirandi otium concessum fuerit. Inde ab initio mensis Junii ad ultimos usque Octobris dies Viennae egi; ubi rerum mearum, librorumque flammis eripiendorum cura, anxium semper ac sollicitum me habuit. Fui gratosus apud Principem et apud Aulicos; cum nulla tamen vitae apud Aulam posset institui ratio (Tantum Religio potuit suadere malorum!) relicta Urbe Regia Vitam Aulicam cum agresti otio commutare placuit;⁷⁷ ac XXII Kal. Januarii, confecto feliciter per Hungariam itinere, una cum exigua supellectile libraria salvus et incolumis per DEI gratiam ad patrios lares redii. Quo jam epistolarum genere me uti deceat, ut diuturni silentii quo hactenus usus sum filium hic abrupam, nescio. Ampla quidem materiae seges est, nec ullum scribendi deest argumentum; tamen unicum tantum mihi relictum esse, Loci ac temporis memor, existimo, (cujus rei causam Te docebit eloquentissimus Romanorum in Ep. IV. L. II ad Fam.)⁷⁸ De studiis, nempe, meis, ex intervallo quo disjungor, Tecum per Litteras colloquar; id quod dum una essemus, inter sermocinandum, magno cum fructu et summa cum voluptate facitabam. Nactus sum aestate praeterito ex Bibliotheca quadam celebri Codicem MSS. Operum Jani Pannonii Episcopi Quinque-Ecclesiensis, optimaе notae, auctori coevum, qui ad Matthiam Corvinum Regem Hungariae olim pertinebat. Summa fide ac diligenti studio, hunc codicem cum octo aliis impressis contuli, auctorem pluribus in locis emendavi, Epigrammata integra numquam antea typis vulgata descripsi, alia castrata vel ex nonnullis editionibus plane resecta restitui. Duos adhuc in Italia esse Codices MSS. operum Jani Episcopi intellexi, unum Florentia, alterum Mediolani, quibus si uti liceret opera saltem boni alicujus viri, me optimam ac emendatissimam Poëtae popularis elegantissimi operum quae extant editionem propediem daturum pollicerer.⁷⁹ Clarissimus D. Sinnertus, Bibliothecae Bernensis Praefectus, Vir omni laude dignus,⁸⁰ spem mihi fecerat, pro sua in me humanitate, suoque in Rem Litterariam studio, nonnullorum Monumentorum ad Historiam Hungaricam pertinentium ex Codice quodam MSS^o Bongarsiano;⁸¹ quae si Cl. Sinnertus, indultu Senatus, fideli alicujus manu in mei gratiam describi curabit, catalogum eorum quae magis necessaria videbuntur ad ipsum mittam, sumptusque in his factos laetus et gratus refundam. Velis itaque, Vir Celeberrime, meis verbis Cl. Sinnertum salutare, eumque monere ut me certiore faciat.

Ex morte Cl. Viri Hagenbuchii maximum pro eo ac debui dolorem cepi.⁸² Intellexeram supellectilem ipsius Librariam sub hasta dissipari. Rogavi itaque Bibliopolam Heideggerum,⁸³ ut ex tantae Bibliothecae reliquiis Commentarios saltem Tristiani Historicos de Imper. et Caesar. Romanorum Gallice scriptos, ac

⁷⁶ Kivonatos közléseket ebből a levélből l. Staehelin 328–329. l.

⁷⁷ 1763. máj. 24-én hagyta el Baselt. Bern, Zürich, Schaffhausen, Ulm és Passau érintésével 1763. jún. 15-én érkezett Bécsbe. Staehelin 328. l. Ebben a mondatban azonban 1763. decemberi bécsi tartózkodására utal. F. Csanak Dóra közlése.

⁷⁸ „Civem me hercule non puto esse, qui his temporibus ridere possit.” Ad Fam. II 4. M. Cicero S.D.C. Curioni.

⁷⁹ Jani Pannonii poemata. . . Utrecht, 1784. Irodalmi Lexikon I. k. 523. l.

⁸⁰ Teleki Sámuel 1763. máj. 27-én tekintette meg a berni egyetemi könyvtárat Johann Rudolf Sinner (1730–1787) vezetésével. Ekkor tanulmányozta Jakob Bongarsus kéziratait. Staehelin 328. l.

⁸¹ Jacque Bongars (vagy Jakob Bongarsus (1554–1612) jogtudós, IV. Henrik követe volt több német udvarnál. Jelentős műve: Rerum Hungaricarum Scriptorum varii, Historici, Geographici... Francofurti, 1600. JAGL I. r. 1229–1230. l. és BMGC 109. k. 313. l.

⁸² Johann Kaspar Hagenbuch (1700–1763) zürichi teológiai professzor és régész, Beck egyik levelezőtársa. Staehelin 61. l.

⁸³ Vö. 37. j.

Parisiis MDCLIV in Fol. editos III. Tom. I. vol. pro 3. vel 4. Ducatis aureis mihi compararet.⁸⁴ Quod si factum est, peto a Te, Vir Celeberrime, ut libri pretium solvere, eumque inter Tuos servare haud graveris, donec una cum aliis Turnisio commissis Viennam expediri poterit.⁸⁵ Clarissimus noster Bodius, in pago vicino V. D. M. Vir Doctus, et de Sacris Litteris Historiae Patria optime meritis, Tibi non plane ignotus, mihi amicissimus, salutem plurimam Tibi impertitur.⁸⁶

Celeberrimis Viris Dominis Zwingeris,⁸⁷ Clarissimis D. D. Schmidio⁸⁸ Prof. Basiliensi et Stoebero⁸⁹ Argentoratensi Officia mea commendo. Coniugi denique Tuae carissimae salutem plurimam adscribo.

Tu vero, Vir Celeberrime, Praeceptor Venerande, vale; neque Tui nominis cultorem perpetuum, ut facis, ama. Dabam Sardia in Transylvania Prid. Nonar Aprilis MDCCLXIV.

P. S. Ingenti suavisissimarum Tuarum Litterarum teneor desiderio, et de valetudine Tua, rerumque tuarum statu certior fieri percipio. Quod de nostris nihil ad Te scripserim causa in promptu est, attamen silentium praemium periculo vacat.⁹⁰

7. levél

Sáromerke, 1769. aug. 7.

Venerando Viro Jac. Chr. Beckio

S. S. Th. D. et P. O. S. P. D.

Samuel S. R. I. Com. Teleki

Singularis Tua in me humanitas et propensio in Populares meos voluntas cum nota quam plurimis sit, ii qui studiorum suorum causa Academiam Vestram adeunt Tibi cummaxime a me commendari cupiunt. Inter quos Ill. D. Comes Adamus Rhedey⁹¹ una cum itineris sui socio Praestantissimo Juveni Georgio Kőrösi S. S. Th. studioso,⁹² Basileam meo imprimis consilio salutaturus, meis de se scriptis literis ad propensam tuam in Populares meos voluntatem magnum accedere posse cumulum existimat; contenditque a me ut ipsum quam diligentissime Tibi commendarem. Eum igitur Tibi de meliori nota vehementer commendo, dignum profecto, qui ob egregias animi dotes, optimam indolem, morumque elegantiam et suavitatem non minus abs Te quam a me diligitur. Facies nihilominus rem mihi gratissimam si ipsum mea etiam causa amaveris, studium ipsius opera tua et consilio adjuveris. Videtur hoc Ecclesia etiam nostra requirere. Res meae co adhuc

⁸⁴ Jean *Tristan*: Commentaires Historiques, contenant l'histoire generale des Empereurs, Imperatrices, Caesars et Tyrans de l'Empire Romain... 3 tom. Paris, 1644. A köv. kiadás 1657. BMGC 241. k. 519. l. — J. Tristan az orleansi herceg udvarában folytatott klasszikus tanulmányokat, főleg a numizmatika érdekelte. JAGL IV. r. 1326. l.

⁸⁵ Vö. 31. j. Ennél a könyvkiadónál jelent meg pl. Robert Etienne (= Stephanus): Thesaurus linguae latinae 7. kiadása 1740–1743-ban. Staehelin 118. és 284. l.

⁸⁶ Bod Péter egyik egyháztörténeti munkájának nyomdába segítségével Beck közreműködött. L. bővebben *Lengyel Imre*: Bod Péter és a felvilágosodás kapcsolatának kérdéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1973. LXXVII. évf. 5. sz. 588–592. l. Egyébként Beck 1764. ápr. 28-án kelt válaszában viszonyozza Bod Péter köszöntésér. Staehelin 329. l.

⁸⁷ Vö. 55. j.

⁸⁸ Friedrich Samuel *Schmidt* (1737–1796) a régészet professzora Baselen 1762–1763-ban.

⁸⁹ Vö. 71. j.

⁹⁰ A levélíró magyarázatát adja hosszas hallgatásának. 1763. jún. –okt. végéig Bécsben időzött. Tiszteltgett az uralkodónál. Az udvari életet azonban jobbnak tetszett felcserélni a vidéki nyugalommal. Könyveivel együtt szerencsésen hazaérkezett Cicero egyik levelére való utalással jelzi, hogy helyzete nem nagyon biztató. Sikertől megszereznie Janus Pannonius pécsi püspök kéziratát, s ezeket hosszas munkával kiadásra előkészítette. Ha a Firenzében és Milánóban őrzött kéziratokat is használhatná, jobb munkát tudna végezni. Sinner, a berni könyvtár igazgatója megígérte, hogy Bongarsus magyar vonatkozású kéziratok műveit lemásoltatja számára. Kéri, emlékeztesse Sinnert ígéreterre. Fájjalja a zürichi Hagenbuch professzor halálát. Könyvhagyatékából szívesen vásárolt volna néhány darabot. Megnevezi Tristan Történelmi jegyzeteit. Az érte járó összeg előlegezését kéri. Továbbításáról majd Thurneysen baseli könyvkereskedő gondoskodik. Tolmácsolja Bod Péter üdvözlését. A Zwingereket, Schmidt professzort, a strassburgi Stoeber professzort köszönti. Az utóiratban hogyan létezőről érdeklődik.

⁹¹ Gr. *Rhedey Ádám* 1769. dec. 21-én iratkozott be a baseli egyetemre. Staehelin 354. l.

⁹² Talán *Kőrösi György*, a nagyenyedi Kollégium tanára. Szinnyi VII. k. 105. l.

quo antea loco sunt, scilicet pessimo. Cum adversa fortuna compositus, fatique incertus in secessum me vindicavi, praestolaturus si forte adhuc spes sit. Tu interim, Vir Venerande, Deum pro nobis ora, nosque amore et favore tuo in posterum etiam complectere. Dabam Saronbergini in Transsilvania d. VII. Aug. MDCCLXIX.

P.S. Ingens Turcarum in vicina Moldavia clades, animos nostros metu implevit. Copia nostra in limitibus excubias agunt. Prudens futuri temporis eventus caliginosa nocte premit Deus.⁹³

8. levél

Sáromberke, 1770. máj. 24.

Clarissimo Viro D. Jac. Christoph

Beckio S. S. Th. D. et S. P. O.

Praeceptor olim suo aetatem Venerando S. P. D.

Samuel S. R. I. Com. Teleki

Etsi plurima sint, Vir Venerande, quibus Tibi obstringor officia, istud tamen quod ea intervallo quo disjungeris per Epistolas in me conferre soles praecipuum est, quo Tibi cummaxime devincior.⁹⁴ Nihil profecto gratus jucundiusque tuis literis accidere mihi potest, sunt enim amoris in me plenissimae. Ego vero eam quae mihi tecum intercedit necessitudinem quanti faciam, verbis exprimere non possum; et triumpho plane, cum officia mea Tibi homini gratissimo gratissima esse cognosco. Populares mei se non minimum apud Te mea commendatione consequutos esse et mihi, et sibi gratulantur. Tu solus, ut scribunt, publicis privatisque Institutionibus illis consulis, et fugientes quasi e Publico Literas sistis. Utilissimum Dictionarii Biblici opus absolutum, Teque fasce liberatum. Tibi ex animo gratulor. Non dubito quin eximio hoc opere gratiam apud bonos omnes sis initurus, dignosque laboribus honores laturus.⁹⁵ Nobis ejus copiam forte faciet in suo ad nos reditu Praest. Kőrösius, Dissertationes etiam tuas, quarum desiderio aequae teneor, adferre poterit.⁹⁶ Nos hic de restaurandis in scholis nostris Literis, instituendaque nova docendi et discendi methodo serio cogitamus; sed multa in piis tantum, ut ajunt, desideriis volvimus, quia tempora minus favent, et librorum inopia laboramus. De rebus meis hoc unum addo: me per Dei T. O. M. gratiam prosperiori nunc quam antea et valetudine, et fortuna laetari. Diu procellis in alto agitatus jam portum inveni, et XI. Cal. Mar. lectissimam ex Illustri Principis olim Gabriels Bethlen Iktar Prosapia Virginem Susannam uxorem duxi.⁹⁷

Ego Tuam, ejusque Patrem ac Patrum Celeberrimos Zwingeros Academiae Vestrae Aesculapios plurima salute impertior.⁹⁸ Vale, Deus Te, Tuosque servet diutissime, et praestet incolumes!

Dab. Saronbergini in Transsilvania IX. Cal. Junii MDCCLXX. m. pr.⁹⁹

⁹³ Gr. *Rhédey Ádám és Kőrösi György* a baseli egyetemre igyekeznek, felhívja rájuk a címzett figyelmét. A szomszédos Moldvában tartózkodó törökök miatt katonai mozgolódások vannak, s ez aggodalomban tartja az erdélyieket a jövőendő felől.

⁹⁴ Beck levele *Teleki Sámuel*hez 1764. ápr. 28. Stachelin 329. l.

⁹⁵ „Vollständiges Biblisches Wörterbuch oder Real- und Verbal-Concordanz”. 2 köt. Basel, 1770. Stachelin 25. l.

⁹⁶ Beck műveinek felsorolását l. Stachelin 16–40. l.

⁹⁷ Iktári *Bethlen Gábor* (1580–1629) erdélyi fejedelem. *Bethlen Zsuzsánna* szintén értékes könyvgyűjteménnyel rendelkezett. Színnyei XIII. k. 1426. l.

⁹⁸ Itt csak az orvosi hivatású Zwingerekről van szó, mivel *Andreas Zwingler*, a Szt. Lénárd-templom lelkésze 1764 első hónapjaiban meghalt. Erről *Teleki Sámuel* barátja 1764. ápr. 28-án kelt leveléből értesült. Stachelin 329. l.

⁹⁹ A baráti megnyilatkozások után gratulált Beck „Bibliai Szótárának” megjelenéséhez. Ebből és más műveiből is kér egy-egy példányt. Az erdélyi iskolákban tanügyi reformokat készítenek elő. Közli, hogy februárban megházasodott. Baseli ismerősei közül az orvosi hivatású Zwingereket köszönti.

Sáromerke, 1771. jan. 31.

Venerando Viro Cl. D. Jac. Christoph Beckio
S. S. Th. D. Praeceptor olim suo aetatem
colendo. S. P. D.
Samuel S. R. I. Com. Teleki¹⁰⁰

Incredibilem semper voluptatem ex tuis literis capio, eo cum maxime, quod cum sint amoris in me, benevolentiae, et humanitatis plenissimae, repetita illarum lectione et oblectare subinde animum, et ad officia, quae Tibi nunquam deesse debent, revocare soleam; quanti enim faciam mei apud Te memoriam tanta cum benevolentia conservari, nullis unquam verborum coloribus satis expresserim. Reddita sunt mihi svavissimae tuae ipsis Eidibus Julii ad me datae, in quibus vota pro felicitate conjugii mei nuncupasti.¹⁰¹ Habeo Tibi gratiam, optoque vicissim ut Deus T. O. M. res tuas aequae, omnium bonorum cumulo fortunet, Teque Tuis, Ecclesiae suae, Academiae V[est]rae celeberrimae quin et mihi quam diutissime superstitem esse jubeat, servetque incolumem! Conjuncta etiam mea eadem precatur, Tuamque salute impertitur plurima. Tua in Populares meos merita, quae pro singulari tua modestia exigua esse scribis, quam sint magna, etiam tacente me, facile omnes intelligunt; et nisi plane ingrati simus, multum profecto nos Ecclesiamque nostram Tibi debere fateamur necesse est. Interim tamen in commendandis Alumnis parci erimus, ne Reip. V[est]rae oneri simus. Ill[ustrissim]um C. Redei suam in studiis diligentiam Tibi probasse, seque dignum laude praestitisse vehementer gaudeo.¹⁰² De Ill[ustrissim]o C[omit]e B[ethlen] Clariss. Prof. Iselius per literas apud me graviter conquestus est,¹⁰³ qui, quid rerum agat? et ubi terrarum sit? nescio; siquidem nullas unquam ab eo meruerim literas, licet mea commendatione non minimum apud Vos consequutus fuerit.

Dictionar. tuum Bibl. avidè expecto;¹⁰⁴ forte ejus copiam mihi faciet Praest. D. Kőrösius, quem Tibi iterum atque etiam iterum commendo.¹⁰⁵ Memini Doctiss. D. Stoeberum Argentor. novam A. Gellii Noct. Attic. editionem sub discessum meum molitum fuisse;¹⁰⁶ qui, quid in hac re Eruditorum expectatione dignum praestiterit? et quibus nominatim praesidiis, sive Codicibus MSS, sive principibus editionibus usus fuerit? scire percipio; non quidem mea, sed Clar. et amicissimi Viri Christoph. Saxii Prof. Trajectini Literar. et antiquitatis peritissimi causa.¹⁰⁷ qui nova has Noctes luce donaturus eidem opera se mancipavit, meque ut symbolam conferrem perhumaniter rogavit. Ecquidem existimassem industriam Gronoviorum,¹⁰⁸ Thysii,¹⁰⁹ Oiseli,¹¹⁰ Carrionis,¹¹¹ Scoppii,¹¹² Lambecii¹¹³ otium hac in re Eruditis fecisse, splendida imprimis Noctium

¹⁰⁰ E levélből részleteket l. Staehelin 354. l.

¹⁰¹ Vö. 97. j.

¹⁰² Vö. 91. j.

¹⁰³ Gr. *Bethlen* Farkas 1768. nov. 3-án iratkozott be a baseli egyetemre. Staehelin 354. l. Johann Rudolf *Iselin* (1705–1779) a jogtudomány professzora volt Baselben. Uo. 139. és 354. l.

¹⁰⁴ Vö. 95. j.

¹⁰⁵ Vö. 92. j.

¹⁰⁶ *Stoeberről* l. 71. j. A 72. j.-ben említett *Aulus Gellius*-ról van szó. A kéziratot *Stoeber* két *Beckhez* intézett (1756. dec. 9-i és 1757. febr. 4-i) levélben kéri, aki azonban valószínűleg nem tudta megküldeni. Vö. Staehelin 297. és 209. l.

¹⁰⁷ Christoph *Saxer* l. 53. j.

¹⁰⁸ A *Gronoviusok* gondozásában több klasszikus mű került kiadásra. E téren kitűntek id. Johann Friedrich Gr., Jakob Gr., Abraham Gr., ifj. Johann Friedr. Gr. és Laurentius Theodorus Gr. Műveik jegyzékét l. BMGC 92. k. 873–886. l.

¹⁰⁹ Anton Thysius (1565–1640) amsterdami lelkész és harderwicki teológiai professzor. Nevezetes klasszikus kiadásairól. JAGL IV. r. 1189–1190. l.

¹¹⁰ Jacob Oiseliusz vagy Ouseel, Oisel, Loisel (1631–1686) a jogtudomány professzora volt Groningenben; numizmatikával is foglalkozott. JAGL III. r. 1152. l.

¹¹¹ Johann Carion műveinek jegyzékét l. BMGC 33. k. 1045–1049. l.

¹¹² Caspar Schoppe (1576–1649), a XVII. sz. hírneves kritikus, több klasszikus szerző munkáját adta ki. JAGL IV. r. 421–425. l.

¹¹³ Petrus Lambecius (1628–1680) A. Gellius és más klasszikus írók műveit adta ki. JAGL II. r. 2215–2217. l.

editione quae 1706. Amst. prodiiit.¹¹⁴ Ego saltem noctuas Athaenas deportem si desiderio Clar. Viri velificer, in tanta praesertim librorum inopia; qua in dies magis magisque pressimur; et nisi Deus meliora, optima quaeque ingenia, multa rubigine laesa torpescant, necesse est.

Me quoque despero, fuerim cum parvus et ante, Illi qui fueram, posse redire parem.

Contudit ingenium patientia longa dolorum

Et pars antiqui magna vigoris abest. Ovid.¹¹⁵

Vale! Vir Venerande! nobisque et studiis nostris fata meloira precare. Dab. Saronberg. Prid. Calend. Februarii. MDCCLXXI.¹¹⁶

A levelek kiolvasásában és fordításában *Németh Béla* egyetemi adjunktus volt segítségemre, ezért neki hálás köszönetemet fejezem ki.

¹¹⁴ A. Gellii Noctium Atticarum libri. . . 1706-i kiadása nem Amsterdamban, hanem Leidenben jelent meg. Az amsterdami kiadások 1651, 1665 és 1666 évekből valók. BMGC 83 k. 433. l.

¹¹⁵ *Ovidius* : Tristia. V. 12. 29 – 33.

¹¹⁶ Udvarias köszöntéssel és köszönettel kezdődik a levél, amelynek írója melegen méltatja a címzett érdemeit a Baselen tanuló magyar ifjakkal való törődésben és gondoskodásban. Megemlíti gr. Rhédey Ádám, Kőrösi György és rövidítve gr. Bethlen Farkas nevét. Címzett bibliai szótárának megküldését nagyon várja. Érdeklődik, hogyan járt el a strassburgi Stoeber professzor Gellius „Noctes Atticae” c. művének fordításánál és kiadásánál. Saxe utrecht professzor úi. hasonló vállalkozásba fogott. Magáról elég borúlatoan nyilatkozik.

BEITRAG ZUR ENTSTEHUNG DER TELEKI-BIBLIOTHEK IN MAROSVÁSÁRHELY
AUS DEN BRIEFEN VON SÁMUEL TELEKI AN J. CHR. BECK

(Auszug)

I. Die ausländischen Studien des Grafen Sámuel Teleki. Der Spross aus edlem Geschlecht Siebenbürgens beging denselben Weg, wie die Stipendiaten einfachen Ursprungs der protestantischen Hochschulen: er suchte die Universitäten von der Schweiz und Holland auf. Am 7. November 1759 machte er sich auf den Weg, und kam am 2. Januar 1760 in Basel an, wo er sich länger als anderthalb Jahre aufhielt. Von hier begab er sich im Sommer 1761 nach Holland. Unterwegs weilte er in Strassburg, Karlsruhe, Mannheim, Mainz, Koblenz und Köln. Am 20. August 1761 traf er in Utrecht ein, woher er Leiden, Haag und andere Städte aufsuchte.

In Utrecht verbrachte er mehr als ein Jahr mit verschiedenen Studien. Am 12. November 1762 fuhr er nach Paris, wo er am 29. d. M. ankam. Im Frühjahr 1763 kehrte er nach der Schweiz zurück, wo er ausser Basel Bern, Zürich und Schaffhausen aufsuchte. Von Ulm aus setzte er die Reise auf einem Donauschiff fort. Nach einem längeren Aufenthalt in Wien war er im Herbst 1763 wieder in der Heimat.

Bei der Planung seiner Studienreise folgte er dem Beispiel seines ehemaligen Erziehers, Péter Bod. Im Grossen und Ganzen war das der Weg der protestantischen Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen. Die Abweichung besteht nur darin dass S. Teleki sein Reiseprogramm mit dem Besuch von Paris erweiterte.

II. 1. Sámuel Teleki in der Schweiz. S. Teleki begann seine Studien in Basel sofort nach seiner Ankunft. Er besuchte mehrere Monate die Vorträge von Johann Rudolf Iselin über Rechtsgeschichte, von dem er die erste Anregung zum Studium der ungarischen Geschichte bekam. Die Bernoullis zogen eine Anzahl ausländischer Studenten an. S. Teleki hörte Mathematik von Johannes Bernoulli jun., und Physik und Mechanik von Daniel Bernoulli. Er hatte freundliche Beziehungen zu diesen Professoren, die auch später nicht aufhörten. Abel Sozinus führte den eifrigen ungarischen Grafen in die Kenntnisse der Elektrizität ein. Aber er lernte auch fechten, tanzen und flöten, weil das Bildungsideal der damaligen Universitäten der vollkommene Edelmann war.

Wegen seines vornehmen gesellschaftlichen Ranges (Sacri Romani Imperii Comes) wurde er sehr hoch geschätzt. Anlässlich des Jubiläumsfestes der Universität, im April 1761 nahm er sofort an der Seite des Rektors, J. R. Thurneysen, vor den Professoren im Festzug Platz. Auch der Leitung der Stadt wurde er bald bekannt; so lernte er die führende Persönlichkeit der Basler Aufklärung, Isaac Iselin kennen. Er wurde zu den Sitzungen der Deutschen Gesellschaft in Basel eingeladen, wo sich die Leiter der Universität, der Stadt und der Kirche zweiwöchentlich trafen.

So kam seine Bekanntschaft und Freundschaft mit Prof. Jakob Christian Beck zustande, der damals über Geschichte und orientalische Sprachen las. S. Teleki studierte Universalgeschichte und Kirchengeschichte bei ihm. In der letzteren hielt Beck die Grundprinzipien des Genfer Vertreters der vernünftigen Orthodoxie, Jean-Alphonse Turretini vor den Augen. Ausserdem führte er den jungen ungarischen Edelmann in die Organisationsarbeit der Bücherei nach dem Beispiel der Bibliothek des Frey—Grynäus-Instituts, die ihm unterstand, ein. Durch seine Liebe zum Buch und gründliche Bibliothekskenntnisse erweckte er ein hohes Interesse für das Bibliothekswesen im jungen Grafen Teleki.

Die Gefühle einer tiefen Freundschaft äussern sich nicht nur während des Aufenthalts in Basel, sondern auch in der Entstehung eines späteren Briefwechsels in den nachfolgenden Jahren. Durch die Bemühungen von Prof. Dr. Ernst *Stachelin* wurden einige Stücke dieses Briefwechsels entdeckt. Von den neun Briefen *Teleki*s wurden 2 in Basel, 3 in Utrecht, 1 in Sárd und 3 in Sáromerke während der Jahre 1760–1771 an *Beck* geschrieben, u. zw. stammt ein Brief aus dem Jahr 1760, zwei aus 1761, je ein Brief aus den Jahren 1764, 1769, 1770 und 1771. Ein Brief ist in deutscher, die übrigen sind alle in lateinischer Sprache verfasst.

Zur Ergänzung seiner Studien in der Schweiz fuhr *Teleki* auf der Zurückreise 1763 wahrscheinlich von *Beck* angeregt noch nach Bern, wo er sich die wertvollen Bücher der Bibliothek unter der Leitung des Direktors Johann Rudolf *Sinner* anschaute. Ausserdem hielt er für wichtig, einen Besuch im Hauptsitz der Schweizer Aufklärung, in Zürich zu machen, wo er nicht versäumte, die Leiter der Aufklärung, die Professoren Johann *Gessner*, den alten *Hagebuch* und den jungen *Schmidt* aufzusuchen und einige Bücher anzukaufen.

II. 2. *Sámuel Teleki in Holland*. Die Fahrt aus der Schweiz nach Holland im Sommer 1761 unterbrach S. *Teleki* mit dem Aufenthalt in Strassburg, wo er einige Tage beim Prof. Elias *Stoerber* verbrachte. In Karlsruhe traf er sich mit dem Fürsten, in Mannheim und Mainz konnte er aber die Kurfürsten nicht zu Hause finden.

Am 11. August 1761 kam er in Utrecht an, wo er nach einem kurzen Aufenthalt in Leiden für längere Zeit ansässig wurde. In Leiden ist nämlich Prof. Pieter van *Moeschenbroeck*, dem zuliebe er hierher kam, gerade in diesen Tagen gestorben. In Utrecht besuchte er die Vorlesungen der Professoren Peter *Wesseling*, Christoph *Saxe* und David *Hahn*, von denen die zwei ersten ihn zum Studium der ungarischen Vorgeschichte in bedeutendem Masse anregten. *Saxe*, zu dem *Teleki* persönliche Beziehungen hatte, stand damals im Mittelpunkt heftiger Angriffe von der Seite des Professors *Peter Burmann*. *Teleki* bemühte sich, die Dokumente dieses literarischen Prozesses für seinen Basler Freund *Beck* zu erwerben. Er hatte noch Beziehungen zu Daniel *Gerdes*, der Professor der Theologie in Groningen war.

Nach den Studien in Holland fuhr S. *Teleki* über Belgien nach Paris nicht wegen der berühmtheit der Stadt, sondern „wegen der gebildeten Gesellschaft“, wie er in seinem Tagebuch angab. Hier verbrachte er den Winter und im Frühling fuhr er wieder in die Schweiz, wo er seine ausländische Reise beendete.

II. 3. *Sámuel Teleki und die Bücher*. Die Liebe zum Buch von S. *Teleki* war schon eine Jugendleidenschaft gewissermassen. Die ersten Stücke seiner Bibliothek stammen aus dem Jahr 1753. 1816 bestand sie schon aus 30 000 Büchern. Eine lebenslängliche Anregung erhielt er während des Aufenthalts in Basel von J. Chr. *Beck*, der an der Spitze der Bibliothek des Erasmianums stand. Die Idee der Begründung einer Bibliothek in Marosvásárhely mag hier entstanden sein. In Basel begann er, Bücher auf seiner ausländischen Studienreise anzuschaffen. Er handelt mit den Buchhändlern Emanuel und Johann Rudolf *Thurneysen*, die auch den Transport der gekauften Bücher nach Wien durchführten. Er kaufte Bücher auch vom Verlag des Johann Rudolf *Im-Hof*, von dem das kirchengeschichtlich Werk *Péter Bods* 1760 veröffentlicht wurde.

Als er Basel verliess, bat er seinen Freund, weitere Bücher anzukaufen, unter denen die Urgeschichte der Ungarn behandelnde Werke oft vorkamen. Der Ankauf von Büchern setzte sich auch in Holland fort. Hier waren ihm die in Holland studierenden Ungarn zur Hilfe. Er fand einen Buchhändler in Rotterdam, der den Transport der Bücher bis nach Ulm unternahm.

Übrigens war S. *Teleki* nicht nur Liebhaber, sondern auch Kenner der Bücher. So kannte er u. a. das Buch *Bossuets*, das im Dienste der Verbreitung römisch-katholischer Glaubenssätze stand, ganz gründlich, sogar war ihm auch die bezügliche Literatur bekannt. Im Hintergrund der Bemühungen des Grafen *Sámuel Teleki* stand die Vaterlandsliebe, die während seiner Studienreise immer wieder zum Ausdruck kam. Als ein Landsmann von ihm, *Sámuel Nagy* in Basel erkrankte, bat er sofort den Rektor *Zwinger* in seinem Interesse um Hilfe. Die Namen der ungarischen Studenten, die am Jubiläumsfest der Basler Universität teilnahmen, zeichnete er sorgfältig auf. Die Reise nach Holland unternahm er in der Gesellschaft von acht ungarischen Studenten. Er suchte gern Gemeinschaften auf, wo ungarische Studenten zusammenkamen. Er steckte sich zum Ziel, die Werke aufzudecken und anzuschaffen, welche die ungarische Frühgeschichte behandelten. Nach seiner Rückkehr vom Ausland, als er an der Herausgabe der Handschriften von *Janus Pannonius* arbeitete, versuchte er Handschriften des ungarischen Humanisten durch die Intervention *Becks* aus Italien zu erwerben. *Wesseling* und *Saxe* erteilten ihm gern Auskünfte über ihr methodisches Verfahren bei Veröffentlichung alter Verfasser.

III. Teil enthält die Briefe, die im Wortlaut hier zum ersten Mal herausgegeben werden.

NÉVMUTATÓ

Aristarchos	Imre Sándor
Bardotz Pál	Iselin, Isaac
Beck, Jacob Christoph	Iselin, Johann Rudolf
Bernoulli, Daniel	Jancsó Elemér
Bernoulli, Johannes ifj.	Janus Pannonius
Bethlen Farkas	Jöcher
Bethlen Gábor	Karl Friedrich
Bethlen Zsuzsánna	Klotz, Stephan
Biás István ifj.	Kőrösi György
Bod Péter	Khursteisten (?)
Bongars, Jacques l. Bongarus	Labbe, Philippe
Bongarus, Jakob	Lactantius, Caelius Formianus
Bonjour, Edgar	Lambec, Petrus
Borosnyai Lukács Simon l. Lukács Simon	Lengyel Imre
Bossuet, Jacques Bénigne	Lukács Simon, Borosnyai
Burmman, Peter ifj.	Mar
Buxtorf, Johannes	Maróthi György
Caesar, Caius Julius	Mátyás király
Carion, Johann	Moeschenbroeck, Pieter van
Cicero, Marcus Tullius	Nagy Sámuel
Claudianus, Claudius	Oiselius, Jacob
Clotz, Stephan l. Klotz	Ovidius, Publius Naso
Cossarti, Gabriel	Plinius
Colmar	Reischach
Conradus, J. L.	Rewa, Petrus
Etienne, Robert	Rhédey Ádám
Fekete	Saxe, Christoph
de Frenoy, Pierre Nicolas Langlet	Schmeitzel, Martin
Frey, Johanna Rudolf	Schmidt, Friedrich Samuel
Freyburger	Schoppe, Caspar
Gellius, Aulus	Schwartz, Gottfried
Gerdes, Daniel	Sherlock
Gessner, Johann	Sinner, Johann Rudolf
Gottlob, Christoph l. Saxe	Sozinus, Abel
Gronovius, Abraham	Spener, Philipp Jacob
Gronovius, Jacob	Spreng, Johann Jakob
Gronovius, Johann Friedrich	Stachelin, Ernst
Gronovius, Johann Friedrich ifj.	Stephanus, Robert l. Etienne
Gronovius, Laurentius Theodorus	Stoeber, Elias
Grynaeus, Johannes	Struvius, Burcard Gotthelf
Hagenbuch, Johann Kaspar	Szinnyei József
Hahn, David	Teleki Ádám
Hatvani István	Teleki Domokos
Heidegger, Johannes	Teleki József
IV. Henrik	Thisius, Anton
Herbster, Friedrich	Thurneysen, Emanuel
Herodotos	Thurneysen, Johann Rudolf
Im-Hof, Johann Rudolf	Thurneysen, Johann Rudolf

Tristan, Jean
Tschudi
Turrettini, Jeab-Alphonse
Werenfels, Samuel
Wesseling, Peter

Zanaras, Joannes
Zermegh, Joannes
Zwinger, Andreas
Zwinger, Friedrich
Zwinger, Johann Rudolf

**KIRCHENSLAWISCHE BÜCHER AUS DER
KLOSTERBIBLIOTHEK ZU MÁRIAPÓCS I.**

Vorbemerkungen

Die Universitätsbibliothek von Debrecen vermehrte sich im Jahre 1971 um eine Kollektion kirchenslawischer Bücher.

Die Provenienz der Bücher ist bekannt. Die ungarischen Mönchsorden wurden 1950 säkularisiert, ihre Bibliotheken übernahm der Staat. Die eingesammelten Bücher kamen in das Verteilungszentrum der Nationalbibliothek Széchényi. Die Universitätsbibliothek von Debrecen meldete ihren Anspruch darauf an und erhielt auch die kirchenslawischen Bücher. Die handschriftlichen, datierten kirchenslawischen und lateinischen Possessorverzeichnungen der Bücher zeugen davon, daß sie im 18. und 19. Jh. von Mönchen der Basilianerklöster Nordungarns gebraucht wurden.

Diese Klöster standen auf dem Territorium der griechisch-unierten Bistümer von Munkács und Eperjes.

Am westlichsten von ihnen lag das Kloster Máriapócs — gegründet im Jahre 1749 — im Komitat Szabolcs, das selbst nach dem ersten Weltkrieg auf dem Gebiet von Ungarn blieb.

Ein Teil des hier behandelten Buchmaterials stand auch ursprünglich in der Bibliothek dieses Klosters, der andere Teil gelangte nach Máriapócs auf unbekannte Art und Weise aus den Klöstern von Csernekhegy, Kisberezna und Krasznibród.

In den Büchern der ersten Gruppe finden wir die handschriftliche lateinische Formel „Inscriptus Cathalogo Libr. (orum) V. (enerabilis) Monasterii M. (aria) Pocsensis Anno 17—“.

Am Anfang des 20. Jh. wurden die Bücher alle mit dem Stempel der Klosterbibliothek von Máriapócs versehen.

Thematisch befinden sich in der Sammlung aus dem Griechischen ins Kirchenslawische übersetzte liturgische Bücher der östlichen Kirche, Bibel sowie verschiedene Bücher religiösen Inhalts von russischen und ukrainischen Verfassern geschrieben.

Die Bücher wurden bis auf zwei Budaer Drucke in Russland, in der Ukraine und in Galizien gedruckt, von dort wurden sie nach Ungarn eingeführt. Man bedurfte des Imports, da die liturgische Sprache der nordostungarischen griechisch-unierten Kirche

das Kirchenslawische war, in Ungarn aber (von Transsylvanien abgesehen) funktionierte im 18. und 19. Jh. keine Druckerei, die die Nachfrage kirchenslawisch geschriebener liturgischer Bücher hätte befriedigen können.

(Die Universitätsdruckerei zu Nagyszombat (Tyrnau) wird zwar von dem Kardinal Leopold Kollonich am Ende des 17. Jh. mit kyrillischen Lettern ausgerüstet, jedoch wurden dort keine liturgischen Bücher gedruckt; das Drucken mit kyrillischen Lettern wird nach 1727 eingestellt, erst nach dem Umzug der Druckerei nach Buda, um die Wende des 18. zum 19. Jh. nimmt man dort wieder diese Arbeit auf.)

Die Bücher wurden von wandernden Buchhändlern eingeführt. Die damaligen ungarischen kirchlichen und weltlichen Behörden begrüßen ihre Tätigkeit nicht, man befürchtet, daß die aus Rußland importierten orthodoxen Bücher bei der griechisch-unierten niederen Geistlichkeit Ketzerei heraufbeschwören könnten.

Das trotz der beschränkenden Maßnahmen (Buchbeschlagnahme z.B.) in Máriapócs und in den umliegenden Pfarrämtern zurückgebliebene Buchmaterial beweist, daß der Buchimport Jahrhunderte lang anhielt, wir haben sogar Angaben darüber, daß die Basilianer sogar im 19. und 20. Jh. liturgische und Gebetsbücher gern aus Rußland besorgten.

Die Bücher hat man im Kloster zu Máriapócs nicht thesauriert, sondern recht intensiv gebraucht, wie es auch an ihrem Zustand (fehlendes Titelblatt und Kolophon, geklebte Stellen, Korrektur, handschriftliche Ergänzung) und an den kirchenslawisch, lateinisch und ungarisch geschriebenen Marginalien ablesbar ist.

Die Bearbeitung der Possessorverzeichnungen und Marginalien der Bücher ist eine zukünftige Aufgabe.

Diese Bibliographie hat zwei Zielsetzungen:

1. Wir wollten die Veröffentlichung der altslawischen Sammlung der Debrecener Universitätsbibliothek fortsetzen, die von Dóra Gottesman angefangen wurde.

2. Durch die Wiederherstellung von einem Bruchteil der Klosterbibliothek zu Máriapócs wollten wir unsere Kenntnisse über die alten Kirchenbibliotheken der Gegend jenseits der Theiß sowie über die Kulturgeschichte des Basilianerordens bereichern.

Die Titelaufnahmen sind sinngemäß gekürzt, bei den Mönchverfassern haben wir den Mönchnamen als Ordnungswort angegeben, die sechsstelligen Ziffern nach den Titeln gelten als Signaturen der Bücher in der Universitätsbibliothek zu Debrecen.

Zur Bestimmung verstümmelter Bücher haben wir folgende Bibliographien benutzt. (Nach den Titeln geben wir die Itemzahl der Bücher in den zur Identifizierung herangezogenen Bibliographien.)

KARATAEV N.: Chronologičeskaja rospis slawjanskich knig, napečatannyh kirillovskimi bukvami 1491—1730.

Sanktpeterburg, 1861.

SOPIKOV V. S.: Opyt rossijskoj bibliografii. Sanktpeterburg, 1904.

SVENCICKIJ I.: Katalog knig cerkovno-slavjanskoj pečati.

Žovkva, 1908.

UNDOLSKIJ V. M.: Očerki slavjano-russkoj bibliografii. Moskva, 1871.

Bl.: Blatt, Blätter

o.O.u.J.: ohne Orts-und Jahresangabe

S.: Seiten

Zm.: Zentimeter

1. AGAPIT Diakon: Poučitelnye glavizny Carju Iustinianu. Kiev, 1628, Tip. Kievo-Pečerskoj Lavry. [6], 15 S. — 20 Zm.
Sopikov 6., Undolskij 307.
728.718/2
2. Alfavit' duchovnyj sočinenija svjatago Dmitrija. o.O.u.J. [17. .] 8, 266 Bl. . 16 Zm. Ohne Titelblatt.
Sopikov 42.
720.353
3. ANTONIJ RADIVILOVSKIJ: Ogorodok Marii Bogorodicy. Kiev, 1676, Tip. Kievo-Pečerskoj Lavry. [28], 1128, [2] S. — 35 Zm.
Karataev 821., Undolskij 901.
797.127
4. Apostol'. V' Llove, 1772, Tip. Stauropigii. [28], 258 S. — 35 Zm.
797.123 und 797.126
5. Apostol'. Počaev', 1783, Tip. Čudotvornoj Lavry. [10] S., 232 Bl. — 29 Zm.
789.627
6. Biblia sireč knigi Svjaščennogo Pisanija Vethago i Novago Zaveta. 3. tom', Budae, 1805, Typ. Reg. Univ. Hung. [2] S., 307 Bl. — 20 Zm.
763.090/3
7. Časoslov'. V' Llove, 1692, Tip. Bratstva Chrama Uspenija Presvjatyja Bogorodicy Stauropigii. [6] S., 276 Bl., — 19 Zm. Ohne Titelblatt
728.719 Sopikov 1612.
8. Časoslov'. Počaev', [17. .], Tip. Inokov' Čina Svjatago Vasilija Velikago. [4] S., 217 Bl. — 16 Zm.
Das untere Drittel des Titelblattes fehlt.
720.355
9. Časoslov'. V' Llove, [18. .], Tip. Stavropigijskago Zavedenija pri Chrame Prečistyja Bogomateri. [2], 500 S. — 39 Zm.
797. 125
10. Časoslov' s mesjaceslovom'. o.O.u.J. [172.], 437 Bl. — 14 Zm.
Ohne Titelblatt
720.359
11. Čin' pogrebenija inokov'. o.O.u.J. [17. .] 29 Bl. — 14 Zm.
Ohne Titelblatt.
720.354
12. DANNENMAYER Matthias: Nastavlenija istorii cerkovnyja Novago Zaveta. 2. čast'. V' Llove, 1790, Tip. Cerkvi Chrama Uspenija Presvjatoj Bogorodicy Stauropigii. [10] S., 532 Bl., [7] S. — 17 Zm.
Sopikov 6596.
763.087
13. DOROFEJ Avva: Poučenija dusepoleznyja k' svoim' ucenikam'. Perevod s grečeskago Pamva Berynda. Kiev', 1628, Tip. Kievo-Pečerskoj Lavry. 449 Bl., [2] S. — 20 Zm.
Ohne Titelblatt
Sopikov 1. Undolskij 311
728.718/1
14. IOANN MAKSIMOVIČ: Featron' nravoučitel'nyj. V' Černigove, 1708, 6, 424 Bl. — 20 Zm.
Ohne Titelblatt.

Karataev 1292., Sopikov 1682.

720.714

15. IOANNIKIJ GALJATOVSKIJ: Ključ' razumenija sodržasčij v' sebe poučitelnyja slova. V' Lvove, 1663, Michail Slioska. 4 Bl., [2] S., 226, 140 Bl. — 30 Zm.

Ohne Titelblatt

Karataev 717.

748.067

16. IOANNIKIJ GALJATOVSKIJ: Messija pravdivij Iisus' Christos' syn' Božij, ot sotvorenija mira ljudjam' or' Boga obesčannyj. Kiev', 1669, Tip. Kievo-Pečerskoj Lavry. [10] S., 407 Bl. — 18 Zm.

Ohne Titelblatt.

Karataev 768., Sopikov 615., Undolskij 841.

728.716

17. IOANNIKIJ GALJATOVSKIJ: Nebo novoe. V' Lvove, 1665, Michail Slioska. 148 Bl. — 17 Zm.

Ohne Titelblatt.

Karataev 733., Undolskij 804.

728.717

18. INNOKENTIJ: Ukazanie puti v' carstvie nebesnoe. Kiev', 1857, Tip. Kievopečerskoj Lavry. 61 Bl. — 19 Zm.

763.089

19. Leiturgikon' si est' Služebnik'. Vo Lvove, 1757, Tip. Bratstva Chrama Uspenija Bogorodicy. [8] S., 231, 49 Bl. — 33 Zm.

Ohne Titelblatt.

748.068

20. Mesjaceslov'. o.O.u.J. [17. .] 278 Bl. — 19 Zm.

Ohne Titelblatt.

728.725

21. Mineja mesjačnaja, mesjac' Dekembrij. V' Moskve, 1711. 427, 16 Bl., 15 Zm.

Ohne Titelblatt

Undolskij 1471.

720.361

22. Minia, mesjac' Iannuarij. V' Moskve, 1747, 420, [12] Bl. 31 Zm.

Ohne Titelblatt.

789.624/1

23. Minia, mesjac' Fevruarij. V' Moskve, 1741, [4] S., 258, 16 Bl. — 29 Zm.

Undolskij 1896.

789.624/2:a

24. Minia, mesjac' Fevruarij. V' Moskve, 1747, [2] S., 228, 16 Bl. — 29 Zm.

Ohne Titelblatt

789.624/2

25. Minia, mesjac' Mart'. V' Moskve, 1747, [4] S., 210, 17 Bl. — 30 Zm.

789.624/3 a—b

26. Minia, mesjac' Aprillij. V' Moskve, 1747, 183, 16 Bl. — 30 Zm.

Ohne Titelblatt

789.624/4 a—b

27. Minia, mesjac' Majj. V' Moskve, 1747, [4] S., 311, 16 Bl. — 30 Zm.

789.624/5 a—b

28. Minia, mesjac' Iunij. V' Moskve, 1747, [4] S., 274, 16 Bl. — 30 Zm.

789.621

29. Minia, mesjac' Julij. V' Moskve, 1747, [4] S., 322 Bl. — 30 Zm.

789.624/7 a—b

30. Minia, mesjac' Avgust'. V' Moskve, 1747, [4] S., 355, 17 Bl. — 30 Zm.
789.624/8 a—b
31. Minia, mesjac' Septemvrij. V' Moskve, 1747, [4] S., 535, 16 Bl. — 30 Zm.
789.624/9 a—b
32. Minia, mesjac' Oktovrij. V' Moskve, 1747, [4] S., 334, 17 Bl. — 30 Zm.
789.624/10 a—b
33. Minia, mesjac' Noembrij. V' Moskve, 1747, [4] S., 392, 16 Bl. — 30 Zm.
789.624/11 a—b
34. Minia, mesjac' Dekembrij. V' Moskve, [4] S., 364, 15 Bl. — 30 Zm.
789.624/12 a—b
35. Minia, soderža^očaja v' sebe služby gospodskim' i bogorodičnym' prazdnikom' i svjatym' izbrannym'. V' Moskve, 1756, [6] S., 373 Bl. — 17 Zm.
753.163
36. Nomokanon' sirec' zakonopravilnik'. o.O.u.J. [16. .] 72 Bl. — 17 Zm.
Ohne Titelblatt
728.717
37. Novyj Zaver' Gospoda nasego Iisusa Christa, v' nem že i Psaltir'. Vo Vilni, 1641, Tip. Bratstva Svjatago Duchaa., [4], 104, [4], 450, [27] S. — 14 Zm.
Ohne Titelblatt.
Karataev 467.
720.349
38. O dolžnostech presviterov prichodskich. V Budime, 1798, Tipografija Kralevskego Universiteta. [8], 223 S., — 22 Zm.
720.712
39. Obraz' primirenija gresnago čeloveka s Bogom', Počae'v, 1756, Tip. Svjatoj Obiteli. [6] S., 114 Bl., [4] S. — 19 Zm.
763.091
40. Orologion' sireč' časoslov' polustavnyj. V' Llove, 1837, Tip. Instituta Stavropigianskoga pri Chrame Uspenija Prečistyja Bogomateri. [4], 586 S. — 30 Zm.
789.626
41. Oktoich' sireč' Osmoglasnik'. V' Llove, [16. .], Tip. Bratstva pri Chrame Uspenija Bogomateri. 348 Bl., — 29 Zm.
Ohne Titelblatt.
Karataev 942(?)
746.129 und 746.130
42. Oktoich' sireč' osmoglasnik'. V' Llove, 1765, Tip. Bratstva pri Chrame Uspenija Bogomateri. 6 S., 348 Bl., 2 S. — 29 Zm.
789.625
43. Oktoich' si est' osmoglasnik'. 1. čast'. Počae'v, 1775, Tip. Čina Svjatago Vasilija Velikago. 503 Bl. — 17 Zm.
720.351
44. Pentikostarion' eže est' Pjat'desjatnica. V' Moskve, 1732, [2] S., 427 Bl. — 14 Zm.
Sopikov 1555.
753.165
45. Posledovanie na den' svjatija Paschi i na vsju svetlujju sedmicu. Kiev', [17. .] Tip. Kievopečerskoj Lavry. [2] S., 163 Bl. — 17 Zm.
763.088
46. Pravilo ko svjatomu pričasčeniju. Kiev', 1739, 66 Bl. — 17 Zm.
Ohne Titelblatt.
Sopikov 877. Undolskij 1865.
720.352

47. Psaltir' s' paraklismom' i paschalieju. V' Llove, [17. .], Tip. Bratskaja pri Cerkvi Uspenija Presvjatyja Bogorodicy. [2], [12] S., 223 Bl., [26] S. 20 Zm.
728.715
48. Psaltir' s' paraklismom' i paschalieju. o.O.u.J. [17. .], [6] S., 222 Bl. — 21 Zm.
Ohne Titelblatt.
728.724
49. Psaltir' Počae'v', 1763, Tip. Inokov' Čina Svjatago Vasilija Velikago. [12] S., 225 Bl. — 20 Zm.
753.168
50. Psaltir'. Počae'v', 1774, Tip. Inokov' Čina Svjatago Vasilija Velikago. [10] S., 230 Bl., [22] S. — 18 Zm.
728.723
51. Psaltir'. V' Počaeve, 1779, Tip. Svjatoj Čudotvornoj Lavry Čina Svjatago Vasilija Velikogo. [12] S., 307 Bl. — 14 Zm.
Undolskij 2702.
753.162
52. Psaltir. Počae'v', 1789, Tip. Čudotvornoj Lavry Inokov' Čina Svjatago Vasilija Velikago. [6] S., 34, 253 Bl. — 30 Zm.
789.628
53. Psaltir'. Kiev', 1807, Tip. Kievopečerskoj Lavry. 14, 339 B. — 11 Zm.
Svencickij 70.
Ohne Titelblatt.
720.348
54. Služebnik', V' Llove, 1681, Tip. Bratstva Staupigii pri Cerkvi Uspenija Marii Bogorodicy. 350, 60, [1] Bl.
Ohne Titelblatt.
Karataev 893., Undolskij 979.
728.722
55. Svjaščennoe Evangelie. V' Llove, 1743, Tip. Bratstva pri Cerkvi Uspenija Bogorodicy. [14] S., 419 Bl., [32] S. — 29 Zm.
789.620
56. Trebnik'. Vo Llove, 1644, Tip. Michail Slioska. [6] S., 248 Bl., [68] S. — 16 Zm.
Karataev 513, Undolskij 547.
720.350, 753.161
57. Trebnik'. Izd. Petr' Mogila. Vo Llove, 1668, Tip. Bratstva Staupigianskago pri Chrame Uspenija Bogorodicy. 220 Bl. — 18 Zm.
Ohne Titelblatt.
Sopikov 1474.
728.720
58. Trebnik'. V' Počaeve, 1741, Tip. Svjatoj Obiteli Čina Svjatago Vasilija Velikago. [13] S., 348 Bl., [22] S. — 16 Zm.
753.166
59. Trebnik'. V' Moskve, 1759, [2] S., 371 Bl. — 16 Zm.
753.164
60. Trifologija, o.O.u.J. [16. .] 683, 4 Bl., 34, [8] S. — 35 Zm.
Ohne Titelblatt.
748.066
61. Triod' cvetnaja. Vo Llove, 1746, Tip. Bratstva pri Chrame Uspenija Bogomateri. [6] S., 450 Bl. — 35 Zm
Svencickij 100.
748.069 797.129

62. Triod' postnaja. V' Moskve, 1724, 622, 23 Bl. — 40 Zm.
Ohne Titelblatt.
Karataev 1506.
746.131
63. Triodion si est' tripesnec' svjatoj velikoj Pjatdesjatnici. Vo Lvove, 1666, Tip. Michail Slioska. [4] S., 450 Bl. — 28 Zm.
789.622
64. Triodion si est' tripesnec' svjatoj velikoj Četyrdesjatnici. Vo Lvove, 1699, Tip. Bratstva pri Chrame Uspe-
nija Bogomateri. [8] S., 436 Bl. — 30 Zm.
789.629
65. Triodion si est' tripesnec' V' Počaeve, 1767, Tip. Čina Svjatago Vasilija Velikago. [6] S., 363, 36 Bl. —
31 Zm.
789.623

REGISTER DER DRUCKORTE

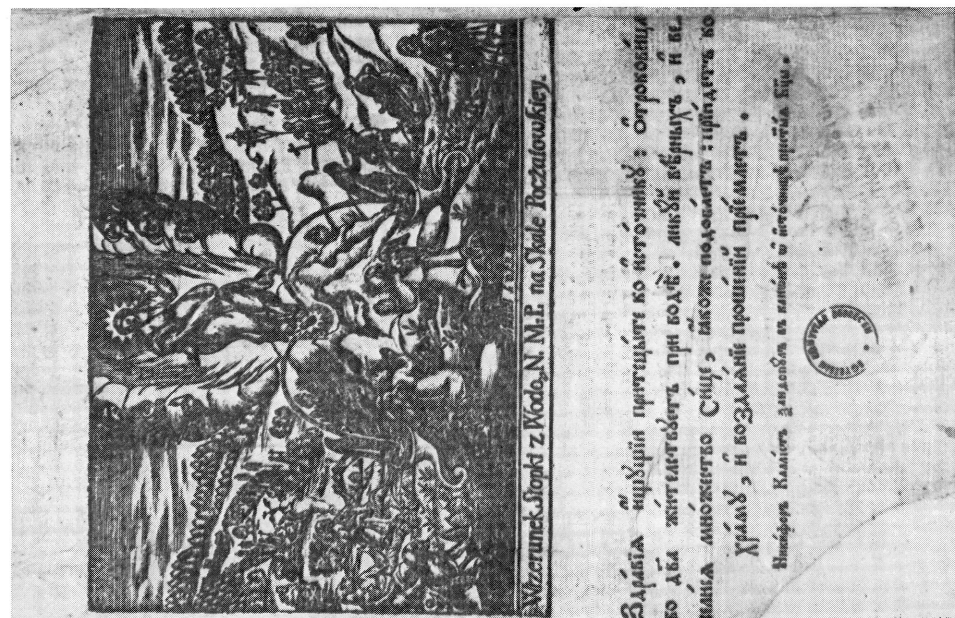
Buda 6, 38	1711: 21
Černigov 14	1724: 62
Kiev 1, 3, 13, 16, 18, 45, 46, 53	1732: 44
Lvov 4, 7, 9, 12, 15, 17, 19, 40, 41, 42, 47, 54, 55, 56, 57, 61, 63, 64	1741: 23, 58
Moskva 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 44, 59, 62	1743: 55
Počaev 5, 8, 39, 43, 49, 50, 51, 52, 58, 65	1746: 61
Vilna 37	1747: 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34
Ohne Druckort 2, 10, 11, 20, 36, 48, 60	1756: 35, 39
CHRONOLOGISCHES REGISTER	1757: 19
16...: 36, 41	1759: 59
1628: 1, 13	1763: 49
1641: 37	1765: 42
1644: 56	1767: 65
1663: 15	1772: 4
1665: 17	1774: 50
1666: 63	1775: 43
1668: 57	1779: 51
1669: 16	1783: 5
1676: 3	1789: 52
1681: 54	1790: 12
1692: 7	1798: 38
1699: 64	18...: 9
17...: 8, 45, 47, 48	1805: 6
1708: 14	1807: 53
	1837: 40
	1857: 18
	Ohne Jahresangabe: 2, 10, 11, 20, 60

EGYHÁZI SZLÁV KÖNYVEK A MÁRIAPÓCSI MONOSTOR KÖNYVTÁRÁBÓL

(Összefoglalás)

A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1971-ben egyházi szláv nyelvű könyvek kollekcijával gyarapodott. A könyvek kézírásos possessorbejegyzései arról tanúskodnak, hogy azokat a XVIII—XIX. században az ÉK magyarországi bazilita monostorok szerzetesei használták, majd ismeretlen úton a máriapócsi monostor könyvtárában gyűltek össze. A könyveket Oroszországból, Ukrajnából és Galíciából importálták Magyarország a peregrinus könyvkereskedők, mivel hazánkban nem működött olyan nyomda, mely az egyházi szláv liturgikus nyelvű görög egyesült egyház könyvszükségletét kielégíthette volna. A máriapócsi monostori könyvtár egy töredékének közlésével gyarapítani kívántuk a Tiszántúl régi egyházi könyvtáaira, valamint a bazilita rend hazai művelődéstörténetére vonatkozó ismereteinket.

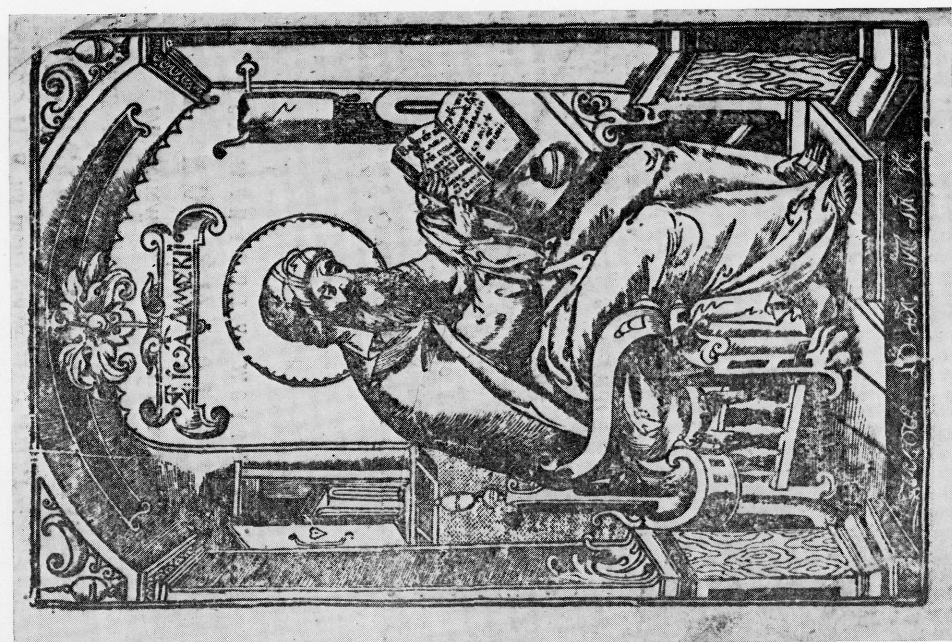
Seite

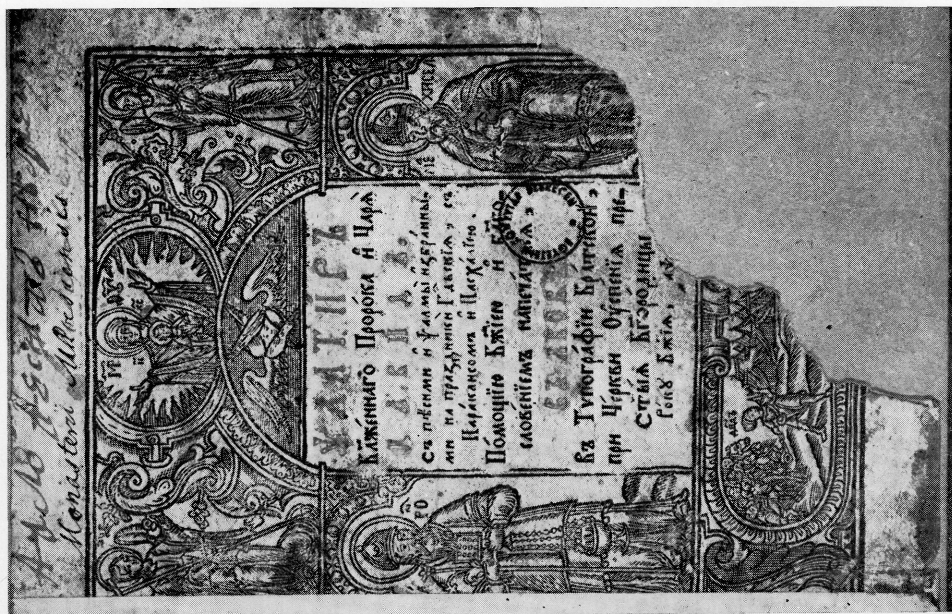
8. Tafel, No. 5, Rückseite des Titelblattes

9. Tafel, No. 7, Das erste, nummerierte Blatt

12. Tafel, No. 42. Die vierte, unnummerierte Seite

13. Tafel, No. 47. Titelblatt

NÉHÁNY GONDOLAT ARANY JÁNOS BYRON-FORDÍTÁSAIRÓL

A magyar romantika fejlődéstörténetében 1848 döntő szerepet játszik, kibontakozása elválaszthatatlanul összefügg az 1848-at előkészítő mozgalmakkal, a nemzeti létért, majd az ország polgári átalakításáért vívott nemesi harcokkal. Az Aurora megjelenésétől Vörösmarty negyvenes évekbeli költészetéig a magyar romantika virágkora egybeesik a nemzeti reformmozgalom kivirágzásával. És éppen, mert a magyar romantika egy haladó, harcos célt szolgál, nem teljesen idegenek tőle a valóságábrázolás törekvései, mint ahogy nagy költőinél félreérthetetlen áttörési kísérletekkel találkozunk a realista művészet felé. („De ezt a realista művészetet teljes értékűen csak Petőfi népiessége tudja majd megvalósítani.”)¹

A negyvenes években a magyar romantika mintegy két ágra szakad. Rendkívül erős ebben az időszakban a francia romantika hatása, amely most van tetőpontján, azonban bizonyos elsőkélyesedést is hoz magával. Divat és modor lesz a romantikából, hazai utánzásától rosszkedvűen fordulnak el nagy íróink, költőink. „Ezeknek a ’romantikusoknak’ nincs is lényegesebb mondanivalójuk, ízetlen, mesterkélts regényeik és elbeszéléseik olvasása mutatja csak meg igaz nagyságukban olyan regényíróinkat, mint Eötvös, Kemény, majd pedig Jókai, akiknek problémái a hazai viszonyokból fakadnak.”²

A másik pólus a Petőfi körüli csoport, a Fiatal Magyarország tagjainak műveiben megmutatkozó romantika, amely erőteljesen elűt a Kuthy és Petrichevich Horvát-féle modoros, beteges romantikától. Petőfi és nemzedéktársainak romantikája is válságból, konfliktusból fakad és ezt a válságélményt a romantika formáival fejezi ki. Azonban Petőfi túljutva a Felhők-korszakán elérkezik a népi realizmushoz és a forradalomhoz.

Világos után a romantika, a kritikai realizmus megtorpanása és elhallgattatása miatt újjáéledt. Az ötvenes években lassan bontakozó új irodalom csak hiányosan, ellentmondásosan képes betölteni hivatását. Kemény realista eszközei mögött a világnézet, a történelemkoncepció romantikája lappang, Jókai romantikája viszont realista csírákat rejt magában, de ezek éppen a romantikus elemek miatt nem tudnak kibontakozni.

¹ Sőtér István: Romantika és realizmus. Válogatott tanulmányok. — Bp. 1956, Szépirodalmi K. 17. l.

² Uo. 81. l.

Az 1849 és 1867 közötti időszak azonban nemcsak a regény műfajában hozott remekműveket, hanem a kétség és csalódottság érzései olyan ösztönző erővé váltak, amelyek Arany balladatermésének legjavát vagy Madách Tragédiáját létrehozták. Így, az 1848 utáni időszakban, amikor a legtöbb irodalomban a romantika már átadta helyét a realizmusnak, nálunk még romantikus fogantatású, vagy romantikus formai jegyeket viselő remekművek születtek.

Byron hatása a romantika kezdeti szakaszában nem volt még túl jelentős. Műveinek magyar fordításai csak 1830 után jelennek meg nagyobb számban, s ez idő tájt kerül sor az első irodalmi értékelésekre, költői alkotásait tárgyaló cikkekre. Sokat tett Byron elfogadtatása terén Széchenyi István rajongása az angol költő iránt. Széchenyi haladó gondolatai és reform eszméi át- meg átszövik a vele rokonszenvező, közös célokért lelkesülő írók, költők műveit.

Bár Arany János költészetére gyakorolt hatásuk szempontjából Byron művei főleg Világos után döntő jelentőségűek, levelezéséből már a negyvenes években kitűnik érdeklődése. Elég itt példának Petőfihez írt levelének egy sora: „...mert mióta »Don Juan«-t olvastam, 'my way is to begin with the beginning'.”³

1842-ben Szilágyi István ösztönzésére kezd angolul tanulni, tőle kap nyelvkönyveket is. 1845-ben a következőket írja Szilágyinak: „Ön eltávozta óta könyvtáram néhány angol könyvvel szaporodott, mely nyelvet most már szinte oly szabadon olvasok, mint a németet. Shakespeare-t és Byront egészen bírom, Bulwertől 7, W. Irving-től 1, Boz Dickenstől 2 kötetet. Shakespeare 7, Byron 5 kötet.”^{4,5}

De nemcsak olvasta Byront, hanem fordította is. 1845. december 4-i levelével elküldte Szilágyi Istvánnak a Don Juan III. énekéből „Az új görög dalnok éneké”-nek fordítását is. „Engem e vers megkapott. Meglehet, ha fordításban, olyanban kivált, mint ez, olvasom: szintúgy érzéketlen maradok mellette, mint alkalmasint ön most; de angolul olvasva, s ott, ahol felhozatik, nem hiszem, hogy önt is meg nem ragadná. Alant a szó szerinti fordítás prózában. Próbálja kipróbálni belőle azon érzéseket, s ha nem megy, ne lökje el, hanem tartsa meg akkorra, midőn angolul értend. Mert ez óda — vagy elegico-óda — vagy micsoda, igen szép. Byronnál csak egyet olvastam még (NB. még sokat nem olvastam) ilyen szépet: a híres ódát Napoleonra. Meglehet, még azt is elküldöm, legalább próza fordításban.”⁶

1846-ban ismét felbukkan levelezésükben a Byron fordítások kérdése: „Parisinát mi-kép fordítsam? Versben, mint úgynevezett 'Uebersetzer', vagy prózában, szóról szóra, ön használatául? Az elsőre kevés kedvem, az utóbbit kész szívvel. Egyébiránt Ma-zepa még szebb.”⁷

³ Arany János Összes Munkái. Levelezése író-barátaival. — Bp. (1900), Franklin. 11. k. 73. l. Petőfinék, Szalonta, 1847. május 27.

⁴ Uo. 1. k. 4. l. Szilágyinak, Szalonta, 1845. aug. 1.

⁵ Az ötkötetes teljes európai Byron-kiadások, amelyek szóba jöhetnek a The New Cambridge Bibliography of English Literature (1969. Vol. 3. pp 271–272) alapján a következők: The poetical works of Lord Byron, 5 vols. Paris, 1821; 5 vols. Leipzig, 1842. Tauchnitz. A többi kiadás vagy kevesebb, vagy több kötetből áll. A Tauchnitz-féle kiadás nem közöl jegyzeteket.

⁶ Arany János Összes Munkái. Levelezése író-barátaival, 1. k. 8. l. Szilágyinak, Szalonta, 1845. dec. 4.

⁷ Uo. 1. k. 15. l. Szilágyinak, Szalonta, 1846. febr. 22.

Arany életében és költészetében nagy megrázkódtatást okozott a forradalom bukása. „Nem csodálkozhatunk azon, hogy neki magának is önmagában, önmagával küzdenie kellett a maga realizmusáért. A nagy kataklizma válsághangulata, a nemzethalál látomása az ő költői látását is megzavarta, ilyenkor a hagyományban és a nép életében nem azt látta meg, nem azt kereste, ami tipikus, ami jellemző, hanem azt ami rendkívüli, torz, vagy megdöbbentő; — a jelen zaklatottsága fölkelte érdeklődését a letűnt feudális korra jellemző konfliktusok iránt — szóval: romantikus témák lopóznak be műhelyébe — az egész ötvenes évekbeli epikai működésén végighúzódik a romantikus-realista kettősség.”⁸

Ebben az időszakban anyagi és egyéb nehézségei rászorítják, hogy Gesztre a Tisza családdhoz menjen házitanítónak. A költői hajlamú Tisza Domokos mellett elég sok időt töltött könyvei között, írogatott, Byront olvasták, anyagot gyűjtött a Toldi folytatásához.

Itt kezdett hozzá A nagyidai cigányokhoz is. Most fedezi fel valójában Byront és ezen az érintkezési ponton — csalódottsága következtében — visszakanyarodik a romantikához. Már a múlt századi kritika⁹ is a megelőző korszak romantikus kelléktárát ismerte fel a Katalin-ban. A mű alapeszméje: a feudális apai hatalomnak, a törvényes, de kierőszakolt emberi kapcsolatoknak és a spontán emberi érzéseknek — itt a szenvedélynek — ellentéte.

Visszaesés tehát a Katalin Arany pályáján? — kérdezi Barta János. „Nem. Valóban, annak a népi realizmusnak, amely felé előző korszakában törekedett nem esik irányvonalába. De korhangulatból született és korhangulatot fejezett ki.”¹⁰

Ebben a kétségbejuttató, sötét esztendőben, a saját és a nemzet szenvedéseire mintegy lázadó válaszul — romantikus téma keretében — de csodálatos művészi és formai fegyellemmel alkotott Arany. A Katalinban igényes művészi feladatot tűzött maga elé: az angol költő formai bravúrájának utolérését. A forma valóban byroni: általában négy-ütemű, sűrűn rímelő, jambikus sorok. Mikor Erdélyi megbírálja versét, ekképpen védekezik: „Katalint különösen Byron beszélyei után képeztem, az egészet inkább formagyakorlat végett, mint költői célból, s alkalmat adott az, mert olvastam valahol Byronnál, hogy e 8 syllabás forma ellen panaszkodik s benne mozogni nem tartja könnyűnek. Ha ő, a rímgazdag s egytagú szókkal bővelkedő angol nyelvben bajosnak találta e formát: én meg akarám kísérteni a rímszegény s hosszú szavaktól nehézkes magyar nyelven, miután nagyobb ilynemű költeményt, rím s mértékben kivive, nálunk még nem ismertem. Ennyi az egész. Hogy nem sikerült, azt érzem, de más okból, mint kegyed állítja. . . Nem sikerült a Katalin más okból. Ez az, hogy byroniassá akarván tenni, nagyon elhalmoztam képekkel, s egyiket a másikba fűzvé, olyan constructiokat csináltam, mint a főnebbi, hol nem a *rím* kényszerített, mert egyszerűen ki is

⁸ Barta János: Arany János. — Bp. 1953, Művelt Nép, 81. l.

⁹ Uo. 93. l.

¹⁰ Uo. 96. l.

hagyhattam volna az incisumot, *a vers sérelme nélkül*, de egy pár képpel többet szőttem bele a kelletinél.”¹¹

Arany többször kísérletezik a kisebb elbeszélő költemény hasonló formáival az évtized folyamán. Így jött létre a Perényi, Édua, Öldöklő angyal és Az utolsó magyar. Hogy a továbbfejlődésnek nem ez az útja, azt maga Arany is érezte, ez látható abból, hogy ezek a művek mind töredékek maradtak.

A legbyronibb Arany mű a Bolond Istók. Tanulmányok és cikkek egész sora foglalkozik a két mű párhuzamával, kimutatva a formai és stílusbeli átvételeket. De Arany maga is nyíltan hivatkozik Byronra, mint előképre:

71.

„Hosszas valék, de Byront követém:
„My way is, to begin with the beginning”
Azaz hogy kezdem a legkezdetén;
(Ő mondja ezt, pedig különb legin’ mint
A többi dúdoló a sár-tekén;
Vagy, ha nem is, különb bizonynyal,
mint mink.)”¹²

Az ottava rima stanzát választja Arany is — nyilván izgatja a forma nehézsége — és a Bolond Istók is eléggé tele van kitérőkkel, szubjektív reflexiókkal. Van benne gúny, keserűség, szatíra, de a byroni cinizmusig nem jut el.

Arany a Bolond Istókban a verses regény műfaját kívánja továbbfejleszteni, azonban most már nem a romantika témáiban, hanem a Petőfi örökség népi hőségének irányában. A Bolond Istók első éneke igen gazdag a Petőfi-féle genre képek továbbfejlesztésében, a keserű humor színeivel ábrázolt realista megjelenítés remekeiben. A Bolond Istók azonban töredék maradt, mert Arany érzi, hogy Istókot nem tudja igazán „hős”-nek ábrázolni és ezért a Csaba mondanivalójának megfelelő keretet találjon.

Ennek az időszaknak a végén Az új görög dalmok énekének fordítása még egyszer szerepel Arany költői műhelyében. Átdolgozása egyik gyöngyszeme fordításirodal-munknak.

1859 nyarán Máramaroszigeten nagy tűzvész volt és a károk helyreállítására országos gyűjtést rendeztek. Arany barátja és levelezőtársa Szilágyi István, P. Szathmáry Károllyal szövetkezve egy albumot akart kiadni és felkérte Aranyt is, hogy küldjön bele valami verset. Mivel két hónapig nem kapott választ, megsürgette és egyben emlékeztette, hogy nála megvan Az új görög dalmok énekének fordítása 1845-ből; ha tehát most nem tud verset küldeni, engedje legalább azt beletenni a Szigeti albumba. Erre felelte Arany: „A Don Juan-féle fordítás nem tudom már milyen. Nincs meg

¹¹ Arany János Összes Munkái. Levelezése író-barátaival, 2. k. 95. l. Erdélyi Jánosnak, Nagykőrös, 1856. szept. 4.

¹² Arany János Összes Művei. — Bp. 1952, Akadémiai K. V. k. 152. l.

irataim közt. Ha te nem tartod nagyon vadnak ám közöld. Szerettem volna — ha az idő engedné — újra átnézni, félek, sületlenség fordulhat benne elő.”¹³

Szilágyi nyilván megküldte átnézésre a fordítást, mert 1859. december 6-i levelével Arany már vissza is küldte: „Édes Barátom, itt küldöm Byront, egyebet ne várj. »Nem az vagyok, ki voltam egykor« — s ez most elég.”¹⁴

Arany nemcsak „átnézte” a fordítást, hanem alaposan átdolgozta, ezt így fogalmazza meg Szilágyi Istvánnak: „Veheted észre, hogy nem keveset változtattam. Ezt néhol az értelem kívánta, mint a második versszakban, melyet olim nem értettem jól, az 'Islands of the Blest' nem tudtam micsoda. De most jó Byronom van, jegyzetekkel.¹⁵ Pár jegyzetet én is szükségesnek tartok . . . Most is elég messze marad az eredetitől, de lehetetlen az eredeti versalakot és *hangot* megtartva fordítani, legalább nekem. Azt hiszem így is maradt benne szépség.”¹⁶

Az eredeti versalak, amelyre Arany utalt hatsoros ballada forma, ababcc rímképpelttel, cezúrával osztott nyolc szótagból álló, jambikus sorokkal. Ezen Arany annyit változtatott, hogy a rímképlet xaxabb, tehát az első négy sorban félrímes. Jambusai, különösen a második változatban feszesen lüktetnek.

Ha a kritikai kiadásban új helyesírás szerint közölt 1859-es változatot¹⁷ összevetjük az első, 1845-ös fordítással,¹⁸ akkor az alábbiakat állapíthatjuk meg:

Az 1. versszakban nem találunk változást, a lehetséges filológiai hűséggel fordított Arany, talán csak a béke hiányjeles alakja (bék') és a kívül rövidített formája (kül) szokatlan ma már.

A 2. versszakban — amint maga Arany is megjegyezte — jelentős az eltérés:

[1845] Skios muzsája s Téosé,
A hős kobza, a szerelmi lant
Másutt lelt hírt »szép szigetek.«
Csak itt a bölcsőn semmi hang
Abból, mit echo elrepit
Messzebb, mint hóstők énekit.¹⁶

¹³ Arany János Összes Munkái. Levelezés író-barátaival, 2. k. 95. l. Erdélyi Jánosnak, Nagykovács, 1856. szept. 4.

¹⁴ Uo. 1. k. 264. l. Szilágyinak, Nagykovács, 1859. dec. 6.

¹⁵ Arany János Összes Művei. — Bp. 1951, Akadémiai K. 1. k. 511 l.

¹⁶ Arany János Összes Munkái. Levelezés író-barátaival, 1. k. 264. l. Szilágyinak, Nagykovács, 1859. dec. 6. A fenti levélrészlettel kapcsolatban a kritikai kiadás jegyzetei közlik, hogy „ezt a jó Byront az elhunyt Tisza Domokos könyveiből küldte neki a család. A fordítás 1. és 2. jegyzetét a kiadás nyomán közli Arany, de a másodikat maga töltötte meg a zárójelbe foglalt részlettel”: (Moore jegyzete. Mások szerint oasisek Afrikában. Ford.) A Moore-ra történt utalás erősen valószínűsíti, hogy a „jó Byron” az 1846-os Frankfurt o. M.-i, Baer-féle kiadás, amelynél a jegyzetek egy részét és az életrajzot Thomas Moore írta.

¹⁷ Uo. 1. k. 285. l. Ennek a régies helyesírású változatát közli Arany jegyzeteivel együtt a Magyar Remekírók: Arany János munkái (Bp. 1902, Franklin) 1. kötetében a 43. oldalon, azonban a vers végén zárójelben az 1848-as évszám áll.

¹⁸ Arany János levelezése író barátjaival, 1. k. 9. l. (Bp. 1888. Ráth Mór.) a Szilágyi Istvánnak írt levelében közölt első változat.

- [1859] Skios múzsája a Teiosé
 A hőskoboz, szerelmi lant,
 Más parton él hírben, nem itt;
 A hang, szülőföldén kihalt,
 Bár Eccho távolabb veti
 Mint ősink »Boldog Szigeti«,¹⁷

Szinte a tökéletes megoldás, semmi lényeges vagy jellemző nem maradt ki belőle, verselése is hasonlíthatatlanul jobb.

A 3. versszakban nincs eltérés a két szövegváltozat között. Arany kongeniálisan fordítja az első két sort; az egész versszakból csak a „deemed myself” maradt ki, de a lényegi mondanivalót teljességgel közvetíti az utolsó sor: „Nem hittem szolgál-létemet.”

A 4. versszakban az első két sort javította át a költő:

- [1845] „Király ült a bérchomlokon,
 Mely vízi Salamist földé;”

- [1859] „Ült a király a bérchomlokon,
 Mely néz le Salamis fölé;”

Nyilvánvalóan a második változat a sikerültebb. A negyedik sor fordítása azonban — véleményünk szerint — az 1845-ös változatban hübb és érthetőbb volt:

- [1845] „S tömérdék nemzet: — mind övé.”
 [1859] „Had, nemzet-számra: — mind övé.”
 [Byron] „And men in nations; — all were his.”

Az 5. versszakban az első változat átköltés volt, a második sokkal ponosabb megoldás:

- [1845] „Nem zajlik a hős tábor itt”
 [1859] „Nem zendül itt a hős koboz”
 [Byron] „The heroic lay is tuneless now.”

A 6. versszak első két sorát részben átírta Arany, itt ismét jobbnak érezzük az első fordítást:

- [1845] „Ér valamit, ha nincs babér,”
 [1958] „Még valami — ha nincs babér —”
 [Byron] „’Tis something, in the dearth of Fame”

A második és harmadik sorban azonban kétségtelenül sokkal jobb, természetesebb a második változat:

[1845] „Bár lánczon, szolganép közén —
Legalább pirúlni honfilag,”

[1859] „Bár szolganép közt láncokon, —
Pirúlni honfi módra, mint”

[Byron] „Though linked among a fettered race,
To feel at least a patriot's shame,”

Az olyan régies formák, mint „közén” és „honfilag” valóban átdolgozásra szorultak.

A 7. versszakban csekély eltérés található a két variáns között, de az átdolgozás azért nyert költői erőben. Az utolsó két sor fordítása valóban Arany János-i remeklés:

[1845] „Háromszáznak csak hárma kell,
És Thermopylaenk ujra kel.”

[1859] „A háromszázból *hármat* adj:
És Thermopylaenk ujra nagy!”

[Byron] „Of the three hundred grant but three,
To make a new Thermopylae!”

A 8. versszakról nagyjából ugyanazokat mondhatjuk el, mint az előző versszakról, az első változatban levő „élőn kül” helyett a másodikban már „Élőn kívül” szerepel.

A 9. versszakban érdekes megjegyezni, hogy mindkét változat költői, bár az első pontosabb volt és egy szép „v” alliteráció is volt benne:

[1845] „Te skíi vessző vérit ontsd!”

[1859] „Vért néked ontson a borág!”

[Byron] „And shed the blood of Scio's vine”

A 10. versszakban a „You have the letters Cadmus gave” fordítása valamivel jobb az átdolgozásban, de még így is elég nehézkes; az utolsó sor ismét tökéletesnek mondható:

[1845] „Kadmos betűivel éltek — de
Ő szolganépnek szánta-e?”

[1859] „Kadmos betűje fennvagyon —
De rabnak szánta-e, vajon?”

[Byron] „Think ye he meant them for a slave?”

A 11. versszakból csak a „served” ismétlése maradt ki és a „made Anakreon divine” sort tömörítette „Az ihleté Anakreont”-ra.

A 12. versszak második sorát némiképpen átköltötte Arany és Byron két jelzővel hangsúlyozott antitézisést kissé leegyszerűsítette:

[1845] „Lám Chersones tyrannja is
Szabadságnak lón bajnoka,”

[1859] „Lám, Chersonéz’ tyrannja is,
Szabadságnak hó bajnoka;”

[Byron] „The Tyrant of Chersonese
Was Freedom’s best and bravest friend;”

A 13. versszakban a versmondat szórendjén változtatott a költő, amely így természetesebbé, a ritmus pedig feszebbé vált:

[1845] „Samos borával töltés helyett,
Suli bércezen, s Parga partin, még
A dór anyák szülöttihez
Van egy hasonló nemzedék;

[1859] „Samos borával töltés helyett!
Bérce Sulin, s a pargai
Parton, van még egy faj, minőt
Szültek a dórok anyjai;”

A 14. versszakban két változtatás található, a „Török hadak” helyett „Ozmán erő” van és az utolsó sorban „Megtörni fognak vértetek” helyett, a nyelvhelyességnek is jobban megfelelő és költőibb: „Megrontanak hős vértetek.”

A 15. versszak változatlanul maradt, az eredeti szövegből egyetlen jelző (black) maradt ki, a két változat teljesen megegyezik, de nem is lehetett volna másképp, szebben fordítani.

Az utolsó (16.) versszakot viszont majdnem teljesen átköltötte Arany, vitathatatlanul szebbé, a byroni gondolatot jobban kifejezővé téve az 1859-es változatot:

[1845] „Tégy Sunium márvány bérceire,
Hol senki, mint én s a habok,
Hallgassuk egymást búgni; hadd
Halok meg, hattyudallal, ott:
Rab föld ne földjön engemet —
Zúzd földre Samos-kelyhemet.”

[1859] „Tégy Sunium párkányira,
Hol senki, mint én, s a habok,
Hallgassuk egymást búgni, míg
Dallal, mint hattyu elhalok:
Hon nem hazám, mely láncot hord —
Csapd földhöz a samosi bort!”

[Byron] „Place me on Sunium’s marbled steep,
Where nothing, save the waves and I,
May hear our mutual murmurs sweep;
There swan-like, let me sing and die:
A land of slaves shall ne’er be mine —
Dash down yon cup of Samian wine!”

Arany János átdolgozott fordítása még ma is megtartja helyét legjobb és legszebb műfordításaink sorában. Nem költői nagyságának nimbusza készíttette erre a megállapításra, hanem a fenti szövegelemzés. Ez, az említett csekély eltérések kivételével, az elérhető filológiai hűséget bizonyítja. Azonban e hűségnél is jelentősebb szép költői dikciója, őszinte pátosza és végig fenntartott tónusegysége.

Bár a Don Juan-t sokan és sokszor fordították — közülük említést érdemel Ábrányi Emil teljes fordítása és ennek korszerűsített, egységesített átdolgozása: Garay Gábor munkája — mégis elmondhatjuk, hogy Arany János „Az új görög dálnok éneke” fordítása nemcsak költői értékei és kongeniális tolmácsolása miatt foglal el fontos helyet Byron fordításaink sorában, hanem, mert egy adott történeti időszakban, a Bach-korszakban, a szabadságeszme kifejezésének egyik lehetőségévé vált.

JUDITH PUKÁNSZKY

SOME THOUGHTS ON THE BYRON TRANSLATIONS OF JÁNOS ARANY

(Summary)

On the development of the Hungarian Romanticism the fight for independence of 1848 exerted a great influence. In the former period, the so-called Reform Era Byron's staunch concern for liberty was admired and our greatest poets were engaged in the translation of his works.

Memorable—and the theme of this essay—is the congenial rendering of the patriotic song from the third canto of *Don Juan* by János Arany. He translated it at first in 1845, during the first stage of his English studies. It was revised and partly rewritten by Arany before publication in 1859.

The author compares the two versions and tries to point out the most important differences between them. The latter is indisputably the more poetic and true, a really congenial translation, which has a special importance that it gave opportunity for the Hungarian poet to express his own patriotic feelings too.

„GESCHICHTE DER BIBLIOTHEKEN — GESCHICHTE DER ERZIEHUNG“

am Beispiel bibliothekspädagogischer Bestrebungen in Deutschland und Österreich
des 17. und 18. Jahrhunderts

Die Dialektik von Spezialisierung und Integration der Wissenschaften als eines der wichtigsten objektiv wirkenden Entwicklungsgesetze der Wissenschaft betrifft auch die Bibliothekswissenschaft. Wollen wir tiefer in diese Prozesse eindringen, so ist es notwendig entsprechende historische Untersuchungen anzustellen. „Die Bibliotheksgeschichte hat die Aufgabe, auf der Grundlage der allgemeinen gesellschaftlichen Entwicklung die historischen Gesetzmäßigkeiten herauszuarbeiten, die sich aus dem Wechselverhältnis zwischen der jeweiligen Gesellschaftsordnung und der bibliothekarischen Praxis ergeben.“¹ Da der Bibliothekar im Sozialismus „Informator und Erzieher“² ist und er deshalb in zunehmendem Maße pädagogische Tätigkeiten im täglichen Arbeitsprozeß ausübt, ist die Pädagogik als Wissenschaftsdisziplin für die Bibliothekswissenschaft von besonderem Interesse. Das 17. und 18. Jahrhundert sind uns trotz Comenius und Leibniz kaum bekannt. Wir erfassen auch mit den Begriffen „Barockpädagogik“, „pietistische Pädagogik“, „Früh- und Hochaufklärung“ sehr wenig von einer auch pädagogisch bewegten Zeit. Diese beiden Jahrhunderte sind Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus und haben für die europäische Entwicklung interessante Details hervorgebracht. Zu diesen Entdeckungen, die Bestandteil des kulturellen Erbes sozialistischer Nationen sind, gehört auch die Entstehung und erste Entwicklung der bürgerlichen Bibliothekspädagogik. Weil der Bibliothekspädagogik in der VR Ungarn ein so großes Interesse entgegengebracht wird und hier wichtige theoretische Arbeiten und praktische Ergebnisse veröffentlicht wurden,³ sei diesen Publikationen etwas Historisches hinzugefügt.

¹ Gegenstand und Methoden der Bibliothekswissenschaft. Leipzig 1963. S. 338.

² A. a. O. S. 129.

³ Zsolnai, J.: A könyvtárpedagógia körvonalai. In: Könyvtári figyelő 18 (1972) 1, S. 99–110. — Zirc, P.: Könyvtárpedagógia és pszichológia. Budapest: OSKMKK 1971. 24 S. — Tánczos, G.: A könyvtár pedagógiai funkciói. In: Könyvtáros 21 (1971) 8, S. 450–452; 9, S. 512–513; 10, S. 585–587.

1. Die Entstehung der bürgerlichen Bibliothekswissenschaft im 17. Jahrhundert

Der europäischen Bibliothekswissenschaft und Bibliographie, wie sie besonders durch Molbech,⁴ Schrettinger,⁵ Zoller⁶ und Petzholdt⁷ nach 1830 eigentlich für Zwecke der Bibliothekare und der bibliothekarischen Berufsausbildung begründet und entwickelt wurde, geht ein bisher verkanntes Frühstadium im 17. und 18. Jahrhundert voraus, in dem Bibliothekswissenschaft und Bibliographie eindeutig für die Zwecke der Wissenschaftler, Studenten und Schüler und damit primär für die Zwecke der Leser betrieben wurde. Die Bibliothekswissenschaft hat also im Kapitalismus zwei Stadien durchlaufen: das eine war vorwiegend pädagogisch bestimmt und entsprach dem Geist der Aufklärung, das andere war ganz eng auf technisch-organisatorische und historische Gesichtspunkte der Bibliothek für den eigenen Beruf und Berufsnachwuchs beschränkt. Erst im Sozialismus und Kommunismus werden beide Seiten der Bibliothekswissenschaft gleichzeitig berücksichtigt und entsprechend dem Informationsbedürfnis und den Bildungsmöglichkeiten systematisch weiterentwickelt.

Es gibt viele Beispiele für die pädagogische Tätigkeit des Bibliothekars im 17. und 18. Jahrhundert. Vorwiegend in Deutschland waren es mehrere Generationen, die sich in Universitäten, in Gymnasien und an einigen feudalen Höfen dieser Aufgabe mit großer Hingabe widmeten. Sie gingen dabei meistens vom Bildungs- und Erziehungsideal des um 1680 entstandenen Pietismus aus. Der Pietismus wollte als religiöse Bewegung eine interkonfessionelle Frömmigkeit, er wollte eine christliche Gemeinschaft ohne Standesunterschiede schaffen. Für diese Ziele setzte eine große Agitation ein, die besonders in religiösen, philosophischen und pädagogischen Bereichen in vielen Schriften formuliert wurde.⁸ Der Kampf um die Verbesserung der Zustände, der den Pietisten anfangs sogar Verbote der noch herrschenden feudalen Klasse einbrachte, blieb aber zu sehr auf das Religiöse und Teile der Erziehung beschränkt und war durch die doch vollzogene Beibehaltung der Standesunterschiede kein revolutionäres Aufbegehren des Bürgertumes.

In den Bibliotheken waren sowohl pietistisch als auch rationalistisch orientierte Mitarbeiter tätig — beide Richtungen bestrebt, die pädagogische Orientierung ihrer Zeit und die einsetzende verstärkte Quellenforschung mit ihren spezifischen Mitteln zu unterstützen.

⁴ Molbech, Chr.: Ueber Bibliothekswissenschaft oder Einrichtung und Verwaltung öffentlicher Bibliotheken. Leipzig 1833. VIII, 303 S.

⁵ Schrettinger, M.: Handbuch der Bibliothek-Wissenschaft. Wien 1834. X, 187 S.

⁶ Zoller, E.: Die Bibliothekswissenschaft im Umrisse. Stuttgart 1846. VI, 72 S.

⁷ Petzholdt, J.: Katechismus der Bibliothekenlehre. Leipzig 1856. X, 217 S.

⁸ Bahner, W.: „Aufklärung“ als Periodenbegriff der Ideologieggeschichte. Berlin 1973. S. 17–22. — Winter, E.: Frühaufklärung. Berlin 1966. 423 S. — Schöffler, H. Deutsches Geistesleben zwischen Reformation und Aufklärung. (2. Aufl.) Frankfurt a.M. (1956). 245 S.

2. Die Bildungsstätten in Hamburg und Kiel

In Hamburg und Kiel, zwei von den Auswirkungen des Dreißigjährigen Krieges verschont gebliebenen Städten, entsteht nach 1650 die bürgerliche Bibliothekswissenschaft mit den im ersten Abschnitt genannten Aufgabenstellungen.

Peter LAMBECK (1628—1680), der am Hamburger Gymnasium lehrte und später Bibliothekar der Wiener Kaiserlichen Hofbibliothek wurde,⁹ hielt von 1656—1657 in Hamburg Vorlesungen zur Wissenschaftskunde unter dem Begriff „*Historia literaria*“. Die Vorlesungen wollte Lambeck als „*Prodromus historiae literariae*“¹⁰ herausgeben. Dieses Werk, der erste Versuch der bürgerlichen Wissenschaftskunde, blieb durch den frühen Tod Lambecks unvollendet. Es reicht in den ausführlichen Darlegungen „vom Anfang der Welt bis auf den Zug der Argonauten nach Kolchis“. Das gesamte Werk sollte aus 38 Büchern bestehen, von denen hier nur die „*Sciagraphia*“ begedruckt wurde. Hauptinhalt sollte die Darstellung von „Ursprung, Aufstieg und Niedergang sowie Erneuerung und Ausbreitung der Wissenschaften und Künste seit der Schöpfung“ sein — das Ganze also eine Art Weltchronik, die durch den frühen Tod Lambecks ein Torso blieb. Lambeck gehörte zu den ersten Bibliothekaren, die Handschriften katalogisierten; er tat dies im Auftrage Leopold I. in der Wiener Kaiserlichen Bibliothek.

Am Gymnasium Johanneum in Hamburg waren bibliothekarisch auch VINCENT PLACCIVS (1642—1699) und JOHANN ALBERT FABRICIUS (1668—1736) tätig. Placcius¹¹ schrieb die erste bedeutende Veröffentlichung über die Exzerpierung¹² mit einem Abriß zur Geschichte der Technik der geistigen Arbeit. Fabricius¹³ bemühte sich besonders um die Herausgabe der Schriften von Lambeck, Placcius und Morhof und verfaßte selbst zahlreiche Fachbibliographien im aufklärerisch auswählenden Sinne.¹⁴

Gehen wir nach Kiel. Dort finden wir die zentrale Persönlichkeit in DANIEL GEORG MORHOF¹⁵ (1639—1691), Bibliothekar an der dortigen Universität und Verfasser des berühmten „*Polyhistor*“,¹⁶ des ersten Hand- und Lehrbuches der Wissenschaftskunde. Das erste Buch des ersten Hauptteiles ist das „*liber bibliothecarius*“. Es handelt von der Literaturgeschichte, dem Buch- und Bibliothekswesen, gelehrten Gesellschaften, Zeitschriften, Katalogen und enzyklopädischen Schriftstellern und wird so zum ersten bibliothekswissenschaftlichen Buch der Aufklärungszeit. In Ergänzung zum „*Polyhistor*“ hielt Morhof mehrfach wissenschaftliche Vorlesungen, Einführungen in das akademische Studium und bibliothekswissenschaftliche Kollegien. Diese pädagogi-

⁹ Hoffmann, Fr. L.: Peter Lambeck (Lambecius) als bibliographisch literarhistorischer Schriftsteller und Bibliothekar. Soest 1864. 29 S. — (Wilkins, N.): Leben des Gelehrten Petri Lambecii. Hamburg 1724. 168 S.

¹⁰ Lambeck, P.: *Liber primus Prodromi historiae literariae*. Hamburg 1659. 311 S.

¹¹ Lemcke, J.: Vincent Placcius und seine Bedeutung für die Anonymen- und Pseudonymenbibliographie. Hamburg 1925. III, 84 S.

¹² Placcius, V.: *De arte excerpendi*. Vom gelahrten Buchhalten. Hamburg 1689. 228 S.

¹³ Verner, M.: Johann Albert Fabricius. In: *The papers of the Bibliographical Society of America* 60(1966) S. 281—326.

¹⁴ Z. B. Fabricius, J. A.: *Bibliotheca graeca*. 4. ed. Vol. 1—4. Hamburg 1790—1811. — Fabricius, J. A.: *Bibliotheca latina*. 3. ed. Vol. 1.2. Hamburg 1721—1722.

¹⁵ Eymmer, W.: D. G. Morhof und sein *Polyhistor*. In: *Programm des K.K. deutschen Staatsgymnasiums in Budweis* 22(1892—93) S. 1—38. — Kern, M.: *Daniel Georg Morhof*. Dissertation. Universität Freiburg 1928. V, 101 S.

¹⁶ Morhof, D. G.: *Polyhistor*. Lübeck 1688.

schen Elemente in der bibliothekarischen Tätigkeit sind ein Wesensmerkmal der deutschen und österreichischen Aufklärung, der wir bei den nachfolgenden Bibliothekaren immer wieder begegnen.

Die Nachfolger Morhofs JOHANN BURCHARD MAY (1652—1726) und SEBASTIAN KORTHOLT (1675—1760) setzen diese Bestrebungen fort, wobei letzterer die verdienstvolle Abhandlung „De Bibliotheca Academiae Kiloniensis“¹⁷ verfaßte. Sie enthält neben einer historischen Beschreibung der Bibliothek und den Aufgaben des Bibliothekars auch eine Aufforderung an die Mitarbeiter und Studenten der Universität, die Bibliothek häufig zu besuchen und die Bestände ausgiebig zu nutzen.

VALENTIN AUGUST HEINZE (1758—1801) erhielt 1787 in Kiel einen Lehrauftrag für „Geschichte der Gelehrsamkeit und Bücherkenntnis“¹⁸ und sah darin eine enge Verknüpfung von Bibliothek und Enzyklopädie. Seine Vorlesungen setzten die Morhof'schen Traditionen fort.

3. Die Bibliotheken feudaler Herrscher

Ein wichtiger Faktor bei der Entwicklung der bürgerlichen Bibliothekswissenschaft waren auch die Bibliotheken feudaler Herrscher in Wolfenbüttel, Wien und Dresden. Wenn auch das bibliothekspädagogische Element in der praktischen Arbeit relativ kurz kommen mußte — es fehlten ja auch die zu Erziehenden und Auszubildenden —, so haben sich doch einige Bibliothekare Verdienste um die theoretische Vorbereitung des bibliothekspädagogischen Feldes erworben.

In Wolfenbüttel arbeiten u.a. DAVID HANISIUS (?—1682), GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ (1646—1716) und GOTTHOLD EPHRAIM LESSING (1729—1781). Hanisius,¹⁹ ein heute vollkommen unbekannter Bibliothekar, hat noch vor Leibniz Gedanken der bürgerlichen Bibliothek durchzusetzen versucht. Hierher gehören besonders die Liberalisierung der Ausleihe und die Einführung des auswärtigen Leihverkehrs schon 1667 — auch unter dem Blickwinkel der Bibliothekspädagogik zu sehen.

Der Polyhistor Leibniz²⁰ wird der erste deutsche Bibliothekar, der den Begriff und Inhalt einer bürgerlichen Bibliothek geprägt hat. Seine Ideen sind nur verstreut in Berichten, Eingaben, Entwürfen und Briefen zu finden. Kurz zusammengefaßt stellt Leibniz folgende Forderungen an eine Bibliothek:

1. Sie muß eine Schatzkammer des menschlichen Geistes sein und alle wichtigen Ideen, die jemals schriftlich fixiert wurden, enthalten.

¹⁷ Kortholt, S.: *Dissertatio de Bibliotheca Academiae Kiloniensis*. Kiel 1705. 16 S.

¹⁸ Heinze, V.: *Ankündigung der Vorlesung des sel. Gesner's primas lineas isagoges in eruditionem universalem*. Kiel 1788. 11 S.

¹⁹ Burckhard, J.: *Historia Bibliothecae Augustae quae Wolfenbuttel est*. 1.2. Leipzig (1746). S. 269—312.

²⁰ Z. B. Guhrauer, G. E.: *Gottfried Wilhelm Freiherr von Leibnitz*. 1.2. Breslau (1842—43). — Guhrauer, G. E.: *Bibliothekarisches aus Leibnizens Leben und Schriften*. In: *Serapeum* 21(1851) S. 1—16, 17—30, 32—43. — Löffler, K.: *Leibniz als Bibliothekar*. In: *Zs. für Bücherfreunde* N. F. 9(1917) S. 95—100.

2. Sie muß einen festen Etat haben, aus dem alle wissenschaftlich wertvollen Neuerungen angeschafft werden können.

3. Sie muß die Bestände durch verschiedenartige Kataloge für alle Benutzer zugänglich machen.

4. Sie muß durch ausgedehnte Öffnungszeiten, Heizung und Beleuchtung auch praktisch nutzbar sein.

Nach diesen Prinzipien handelte Leibniz auch in Wolfenbüttel und sorgte mit seinen Hilfskräften für eine gute Erschließung der Bestände und eine pädagogische Führung zu diesen Beständen.

Der Schriftsteller und Dichter Lessing²¹ hat auch viel für die Erschließung der Wolfenbüttler Bestände getan.

Kommen wir nun zur Wiener Kaiserlichen Bibliothek. Neben dem Bibliothekar Hugo Blotius (1575—1608), der sich um die Herausgabe wissenschaftlicher Hand- und Lehrbücher von Johann Jakob Frisius (1547—1611) kümmerte, und dem schon erwähnten Polyhistor Lambeck, der auch an der Wiener Bibliothek pädagogisch und bibliothekswissenschaftlich tätig war, gehört zu den Bibliothekaren mit europäischem Ruf und pädagogisch umfangreicher Arbeit Johann MICHAEL DENIS²² (1729—1800). Er zählt zu den ersten Bibliothekaren Österreichs, die die Selbständigkeit des bibliothekarischen Berufes forderten und die Bibliothekswissenschaft methodisch bereicherten. Das wichtigste seiner Werke ist die zweibändige „Einleitung in die Bücherkunde“,²³ die aus dem „Grundriss der Bibliographie“ und dem „Grundriss der Literaturgeschichte“ hervorging und für frühbürgerliche Bibliothekslehre, Bibliothekspädagogik, Bibliographie und Wissenschaftskunde gleichermaßen bedeutend ist. Ihre Absicht ist, dem Laien und dem Fachmann Bücherkenntnisse zu vermitteln, da Buch und Bibliothek nach Denis entscheidend für jede Gelehrsamkeit, ja sogar für die mittelmäßige seien. „Ich hatte immer gewünscht, Bibliographie und Literaturgeschichte möchten in unsere Pädagogik gezogen werden“,²⁴ so Denis kurz nach Aufnahme von Vorlesungen (mit Leistungsnachweis durch eine Prüfung!) am Theresianum in Wien. In beiden Bänden der „Einleitung“ wird das Bibliothekswesen ausführlich behandelt, Leibniz'sche Ideen werden ebenso sichtbar wie die Arbeitsergebnisse von Lambeck und Morhof.

²¹ Herse, W.: Lessing und die Gelehrten Geschichte. In: Zentralbl. für Bibl. wesen 46(1929) S. 424—433.

²² Z. B. Hoffmann—Wellenhof, P. v.: Michael Denis. Innsbruck 1881. 378 S. — Denis, M.: Literarischer Nachlaß. 1.2. Wien 1802.

²³ Denis, M.: Einleitung in die Bücherkunde. 2. Aufl. 1.2. Wien 1795—1796.

²⁴ Denis, M.: Einleitung 2. Aufl. 1. Vorrede.

4. Die Universitäten in Jena, Göttingen, Erlangen und Altdorf

Zentrum der Bibliothekspädagogik sind die Universitäten in Deutschland, vorwiegend die durch den Pietismus beeinflussten Einrichtungen.²⁵ Einige Beispiele sollen folgen.

Ausgangspunkt ist die Jenaer Universität, an der hervorragende Bibliothekare gewirkt haben, die über Generationen hinweg pädagogische Elemente in ihre Arbeit einfließen ließen.

CASPAR SAGITTARIUS (1643—1694)²⁶ leitete mit dem Bibliotheksdirektor Cummer eine Reorganisation der Universitätsbibliothek ein, die wesentlicher Bestandteil der Jenaer Bibliothekswissenschaft wurde und ihr Vorbild in der Anlage und den Katalogen der Wolfenbüttler Hofbibliothek hatte. Sagittarius hielt erstmals vor Jenaer Studenten Vorlesungen zur Bibliothekskunde unter dem Titel „De bibliothecis et historia litteraria“ und ein Zeitungskolleg.²⁷ Er verfaßte auch einen „Unterricht vom Studiren“.²⁸

Sein Schüler BURCARD GOTTHELF STRUVE (1671—1738)²⁹ schloß die Reformierung der Universitätsbibliothek ab und formte eine den aufklärerischen Tendenzen entsprechende wissenschaftliche Bibliothek mit dem Ziel kontinuierlicher wissenschaftlicher Vermehrung und bestmöglicher Erschließung. Diesem Ziel dienten auch die Abfassung einer ersten Geschichte der Bibliothek,³⁰ die wissenschaftskundlichen und bibliothekspädagogischen Vorlesungen³¹ sowie die beispielgebende und für Generationen von Studenten bedeutende Schrift „Introductio in notitiam rei litterariae et usum bibliothecarum“³² (8 Auflagen!). Struve fügte die wesentlichen, bisher getrennt behandelten Teile der Wissenschaftskunde und Bibliothekswissenschaft zusammen, löste sie aber gleichzeitig aus der reinen Büchertitelgelehrsamkeit der Polyhistorie. Die „Introductio“ steht methodisch weit über den Schriften von Lambeck und Morhof, sie ist ein vorzügliches Kompendium der Bibliothekswissenschaft, Bibliographie, Technik der geistigen Arbeit und Wissenschaftskunde für den Laien und Fachmann — u.a. mit umfangreichen Abhandlungen zur Bibliotheksbenutzung, zur Kenntnis in Katalogen und Karteien, zur Bibliographie und zur Bedeutung von Zeitschriften.

²⁵ Z. B. Feyl, O.: Die neuzeitlichen Anfänge der Universitätsbibliothek Jena 1650—1750. In: Geschichte der Universitätsbibliothek Jena. 1549—1945. Weimar 1958. S. 205. — Feyl, O.: Zur Rolle der Jenaer Polyhistorie. In: Wiss. Zeitschrift Universität Jena 7(1957/58) Gesellschaftswiss. Reihe S. 49—55. — Winter, E.: Der hallische Pietismus. In: Aus 500 Jahren deutsch-tschechoslowakischer Geschichte. Berlin 1958. S. 137—147.

²⁶ Schmid, J. A.: Commentarius de vita et scriptis Caspari Sagittarii. Jena 1713. 176 S.

²⁷ Darauf nehmen Bezug Olearius, J. G.: De utilitate et necessitate rei litterariae in jurisprudentia. Königsberg 1713 und Beyer, G.: Schediasma de utili et necessaria autorum juridicorum notitia. 1688.

²⁸ Sagittarius, C.: Unterricht vom Studiren wie es insgemein nicht recht angefangen werde. Frankfurt 1692. 80 S.

²⁹ Über Struve gibt es kaum biographische Skizzen. Am ausführlichsten noch in der Geschichte der Universitätsbibliothek Jena. 1549—1945. Weimar 1958, an mehreren Stellen, vor allem durch O. Feyl.

³⁰ Struve, G.: Historie et memorabilia bibliothecae Jenensis. In: De bibliothecis. Helmstedt 1705. S. 279—292.

³¹ Winkler, W.: Die urkundliche Geschichte der Pädagogik an der Universität Jena. 1548—1763. Dissertation, Universität Jena 1956. S. 228—229.

³² Struve, B. G.: Introductio in notitiam rei litterariae et usum bibliothecarum. Jena 1703.

Auch Struves Fachbibliographien³³ sind bedeutsam. Erstmals in der Geschichte der Bibliographie gibt es hier die auswählende (rätsonnierende) Fachbibliographie, die den Wissenschaftler und Studenten in ein Wissenschaftsgebiet einhört und ihm gleichzeitig aus der Titelfülle herausführt.

Struves Schüler setzen die begonnene pädagogische Arbeit fort. CHRISTIAN GOTTLIEB BUDER (1693—1763)³⁴ wird zu seinem engsten Freund und Berater und hält zahlreiche Vorlesungen. GOTTLIEB STOLLE (1673—1744)³⁵ verfaßt eine Vielzahl vorzüglicher Schriften zur Wissenschaftskunde mit Abschnitten zur Bibliothekswissenschaft und Bibliographie, die von den Studenten gern benutzt wurden,³⁶ und hielt Vorlesungen über sie. MARTIN SCHMEIZEL (1679—1747)³⁷ ist ebenfalls mit wissenschaftskundlichen Büchern vertreten.³⁸ Bemerkenswert bei ihm auch die „Anrede an die Herren Studenten“,³⁹ mit denen er an der Universität Halle, an die er später berufen wurde, seine Kollegen in pädagogisch vorzüglicher Form ankündigte. Unter diesem ausgeprägt pädagogischen Einfluß wirkte in Jena auch JOHANN GEORG WALCH (1693—1775) mit seinem „Entwurf der allgemeinen Gelehrsamkeit und Klugheit zu studiren“.⁴⁰

In der späteren Zeit der Aufklärung wirkten in Jena JOHANN SAMUEL ERSCH (1766—1828), CHRISTIAN GOTTFRIED SCHÜTZ (1747—1832) und GOTTLIEB HUFELAND (1760—1817), die sich besondere Verdienste um die deutsche Lexikographie, die Klassifikation der Wissenschaften und die Technik der geistigen Arbeit erwarben.

Gehen wir nach Göttingen. Die 1734 gegründete Universitätsbibliothek zählt neben Wolfenbüttel und Jena zu den bürgerlichen Bibliotheken, die in der Zeit der Aufklärung vorbildlich verwaltet wurden. Einige ihrer Bibliothekare waren auch bibliothekspädagogisch tätig.

JOHANN MATTHIAS GESNER (1691—1761)⁴² schrieb ein Lehrbuch der Technik der geistigen Arbeit für Schüler unter dem Titel „*Primae lineae isagoges in eruditionem universalem*“,⁴² dessen Manuskript er auch seinem Unterricht an Gymnasien

³³ Z. B. *Struve*, B. G.: *Bibliotheca iuris selecta*. 6. ed. Jena 1725. 840 S. — *Struve*, B. G.: *Bibliotheca Saxonica*. 1.2. Halle 1736. — *Struve*, B. G.: *Bibliotheca philosophica*. Jena 1704. 203 S.

³⁴ *Schulze*, F.: *Leben und Wirken des Jenaer Professors der Rechte und der Geschichte Christian Gottlieb Buder (1693—1763)*. In: *Zs. des Vereins für Thüring. Geschichte und Altertumskunde* 23(1918) S. 347—402; 24(1920) S. 89—104, 307—328.

³⁵ *Stolle*, G.: *Anleitung zur Historie der juristischen Gelahrtheit*. Jena 1745. S. 1—66: Vorrede von Buder über Stolle, S. 67—94: Bibliographie der Schriften von Stolle.

³⁶ Z. B. *Stolle*, G.: *Anleitung zur Historie der Gelahrtheit*. 3. Aufl. Jena 1727. 778 S. — *Stolle*, G.: *Anmerkungen über D. Heumanns conspectum reipublicae literariae*. Jena 1738. 1972 S.

³⁷ Z. B. *Martin Schmeizel*. In: *Monathl. Nachrichten von gelehrten Leuten* (1726) S. 528—532. — *Schmeizel*, M.: *Jenaische Stadt- und Universitäts-Chronik*. Jena 1908. Vorwort S. III—IV über Schmeizel von E. Devrient.

³⁸ Z. B. *Schmeizel*, M.: *Versuch zu einer Historie der Gelehrtheit*. Jena 1728. 903 S. — *Schmeizel*, M.: *Rechtschaffener Academicus*. Halle 1738. 706 S.

³⁹ Z. B. *Schmeizel*, M.: *Vierdte Anrede an die Herren Studenten zu Halle, in welcher denselben ein Collegium Publicum zur Academischen Klugheit eröffnet wird*. Halle 1734. 48 S.

⁴⁰ *Walch*, J. G.: *Entwurf der allgemeinen Gelehrsamkeit und Klugheit zu studiren, zum Gebrauch eines academischen Collegii aufgesetzt*. Leipzig 1718. 260 S.

⁴¹ *Sauppe*, H.: *Johann Matthias Gesner*. In: *Jahresbericht über das Wilhelm-Ernstsche Gymnasium zu Weimar*. Weimar 1856. S. 3—16.

⁴² *Gesner*, J. M.: *Primae lineae isagoges in eruditionem universalem*. 1.2. Leipzig 1784.

zugrunde legte, in denen er zusätzlich noch tätig war. Seine hohen Forderungen an einen Bibliothekar seiner Zeit legte er in einem Gutachten nieder.⁴³ Darin fordert er auch umfangreiche Kenntnisse in der Wissenschaftskunde.

JOHANN DAVID MICHAELIS (1717—1791)⁴⁴ schuf der Aufklärungszeit entsprechende Bibliotheksgesetze für Göttingen und veröffentlichte ein „Project einer Instruction für den künftigen Bibliothecarium“.⁴⁵

GEORG CHRISTOPH HAMBERGER (1726—1773) hielt Vorlesungen zur Wissenschaftsgeschichte und Bücherkenntnis und begründete die Göttinger Schule der Fachbibliographie und Lexikographie. GEORG MATTIA (1708—1773) hielt medizinhistorische Vorlesungen und beschäftigte sich dort auch mit der Bücherkunde und der Einführung in die Bibliotheksbenutzung.

An der Universität Erlangen hielt JOHANN PAUL REINHARD (1722—1779) wissenschaftliche Vorlesungen, die nach seinem Tode als „Einleitung zu einer allgemeinen Geschichte der Gelehrsamkeit“⁴⁶ erschienen. Herausgeber war GOTTLIEB CHRISTOPH HARLES (1738—1815), der übrigens diese Vorlesungstätigkeit auch fortsetzte.

In Altdorf wirkte JOHANN DAVID KÖHLER (1684—1755)⁴⁷ bibliothekspädagogisch. Er arbeitete an einigen Auflagen Stollescher Schriften mit,⁴⁸ verfaßte Anweisungen für reisende Gelehrte, die erst nach seinem Tode erschienen⁴⁹ und hielt bibliotheks- und wissenschaftskundliche Vorlesungen. An der gleichen Bildungsstätte wirkte auch GEORG ANDREAS WILL (1727—1798),⁵⁰ der wohl bedeutendste Gelehrte der Altdorfer Universität im 18. Jahrhundert. Sein „Entwurf einer vollständigen Literärgeschichte“⁵¹ wurde auf Wunsch der Studenten veröffentlicht, vor denen der Verfasser mehrfach Vorlesungen hielt. Auch dem Bibliothekswesen werden entsprechende Abschnitte gewidmet. In seinem Nachlaß finden sich zahlreiche Vorlesungsmanuskripte, u.a. zur Wissenschaftskunde und zur Zeitungswissenschaft.

⁴³ Franke, J.: Ein Gutachten Johann Matthias Gesners über die Anforderungen des bibliothekarischen Berufes. In: Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 8(1895) S. 98—104.

⁴⁴ Michaelis, J. D.: Lebensbeschreibung von ihm selbst abgefaßt mit Anmerkungen von Hassencamp. Rinteln, Leipzig 1793. XXXV, 314 S.

⁴⁵ Fick, R.: Michaelis und die Krisis des Jahres 1763. In: Beiträge zur Göttinger Bibliotheks- und Gelehrten-geschichte. Göttingen 1928. S. 40—54.

⁴⁶ Reinhard, J. P.: Einleitung zu einer allgemeinen Geschichte der Gelehrsamkeit. Bd 1. (Hrsg.: G. Chr. Harles). Erlangen 1779. — Mehr nicht erschienen.

⁴⁷ Wenig, E.: Johann David Köhler, der Buchdruck und die Bibliotheken. In: Archiv für Geschichte des Buchwesens 13(1973) Sp. 1625—1840.

⁴⁸ So bei der Anleitung zur Historie der Gelahrheit, vgl. Lit.-Nr. 36.

⁴⁹ Es erschienen zwei verschiedene Ausgaben: Köhler, J. D.: Anweisung für reisende Gelehrte. Leipzig 1762. 284 S. — Köhler, J. D.: Anweisung zur Reiseklugheit für junge Gelehrte. 1.2. Magdeburg 1788. 932 S.

⁵⁰ Bock, Fr.: Georg Andreas Will. In: Mitteilungen des Vereins für die Geschichte der Stadt Nürnberg 41(1950) S. 404—427.

⁵¹ Will, G. A.: Entwurf einer vollständigen Literar-Geschichte in fünf Abteilungen. 2. Aufl. Altdorf, Nürnberg 1784. XII, 48 S.

5. Die Gymnasien in Eisenach, Augsburg und Braunschweig

In den Gymnasien entwickelten sich in der Aufklärungszeit neue Lehrfächer, zu denen auch die Technik der geistigen Arbeit und die Wissenschaftskunde gehören, und wurden die Bestände der Schulbibliotheken erstmals planmäßig in den Unterricht einbezogen. So bildeten sich auch bibliothekspädagogische Aspekte heraus, von denen einige Beispiele genannt werden sollen.

In Eisenach wirkte CHRISTIAN JUNCKER (1668—1714). Er verfaßte die „*Lineae primae eruditionis universae et historiae philosophicae*“, ⁵² die zu den ersten wissenschaftskundlichen Darstellungen für den schulischen Gebrauch gehören. Seine „*Historische Nachricht von der öffentlichen Bibliotheque*“ ⁵³ des Eisenacher Gymnasiums ist eine vorzügliche Werbung bibliothekarischer Arbeit und enthält im Anhang ein Verzeichnis von Themen zu Bibliotheks-Vorträgen, die Juncker im Unterricht vergab und die in freier Rede zu halten waren. Juncker beschäftigte sich übrigens auch mit dem Zeitungswesen ⁵⁴ und hielt entsprechende Vorträge.

Im Augsburger Gymnasium wirkte HIERONYMUS ANDREAS MERTENS (1743—1799). ⁵⁵ Sein „*Hodegetischer Entwurf*“, ⁵⁶ der aus Vorlesungen an diesem Gymnasium hervorgegangen war, wandte sich an „Leute, die bald auf Universitäten gehen wollen, oder kaum dahin gekommen sind“. Vorzüglich ist auch sein „*Viaticum*“, ⁵⁷ in dem er sich an die Schüler wendet und ihnen Ratschläge zur wissenschaftlichen Arbeit erteilt. Auf Seite 16 heißt es u.a.: „Versäumen Sie den Besuch der öffentlichen Bibliothek nicht, womit jede Universität versehen ist. Denn jetzt ist es Zeit, sich eine Bücherkenntniß zu erwerben.“ Mertens ist auch einer der ersten bürgerlichen Bibliothekspropagandisten: Er veranstaltete häufig öffentliche Zusammenkünfte und machte auf diesen die Benutzer mit dem Büchervorrat bekannt.

Einer der bedeutendsten Vertreter der Bibliothekspädagogik überhaupt und an den Schulen insbesondere ist JOHANN JOACHIM ESCHENBURG (1743—1820), ⁵⁸ der im Collegium Carolinum Braunschweig, dem Vorläufer der heutigen Technischen Hochschule, lehrte. Er verwendete als Erster den Terminus „Wissenschaftskunde“ (statt Enzyklopädismus, *Historia litteraria* oder Literärgeschichte), der alsbald in den deutschen Sprachgebrauch einging. Er hielt zahlreiche Vorlesungen zur Wissenschaftskunde

⁵² Juncker, Chr.: *Lineae primae eruditionis universae et historiae philosophicae*. Altenburg 1714. 334, 206 S.; Supplement von Chr. Fr. Wilisch. Altenburg 1714 (?) S. 207—267.

⁵³ Juncker, Chr.: *Historische Nachricht von der öffentlichen Bibliotheque des Fürstl. Gymnasii zu Eisenach*. Eisenach 1709. 102, 24 S.

⁵⁴ Er setzte fort von Weise, Chr.: *Curieuse Gedancken von den Nouvelles oder Zeitungen* Leipzig 1703—06.

⁵⁵ Z. B. Schmidbauer, R.: *Die Augsburger Stadtbibliothekare durch vier Jahrhunderte*. Augsburg (1963). S. 201—215.

⁵⁶ Mertens, H. A.: *Hodegetischer Entwurf einer vollständigen Geschichte der Gelahrtheit*. 1.2. Augsburg 1779—80.

⁵⁷ Mertens, H. A.: *Viaticum eines Schullehrers für seine Schüler und Zuhörer, besonders für die, welche nach Universitäten zu gehen gedenken*. Augsburg 1793. 20 S.

⁵⁸ Meyen, Fr.: *Johann Joachim Eschenburg. 1743—1820*. Braunschweig 1957. 130 S.

und zum Bibliothekswesen für die Schüler des Gymnasiums. Daraus entstand sein „Lehrbuch der Wissenschaftskunde“,⁵⁹ das von 1792 bis 1825 sieben Auflagen erlebte und zu den beliebtesten Leitfäden wurde. Es setzt die bibliothekspädagogischen Traditionen von Lambeck, Morhof, Struve und Denis fort.

6. Bibliotheken kirchlicher Einrichtungen

Auch in kirchlichen Einrichtungen finden wir in der Zeit zwischen 1650 und 1800 bibliothekspädagogische Bestrebungen. Das hat mehrere Ursachen, eine der wichtigsten ist die Tatsache, daß in einigen Städten die Kirchenbibliotheken besser mit Literatur und Personal ausgestattet waren als die Universitäten und Schulen.

In Halle wirkte JOHANN OLEARIUS (1546—1623), der schon 1615 eine bemerkenswerte „Oratio de bibliothecis“⁶⁰ verfaßte. In Magdeburg wirkte JACOB FRIEDRICH REIMANN (1668—1743), der Verfasser der weit verbreiteten Schrift „Versuch einer Einleitung in die historiam literariam“.⁶¹ In mehreren sächsischen Städten wirkte JOHANN CHRISTIAN KOCH (1678—1738), der die Schrift „Schediasma de ordinanda bibliotheca“⁶² schrieb. In Berlin und Breslau wirkte ERDUIN JULIUS KOCH (1764—1834), der mit seinem „Compendium der deutschen Literaturgeschichte“⁶³ die erste Bibliographie zur deutschen Literatur schuf und der mit der „Hodegetik für das Universitäts-Studium in allen Facultäten“⁶⁴ ein bedeutendes Lehrbuch zur Technik der geistigen Arbeit verfaßte.

7. Schlußbemerkungen

Diese Miszellen konnten nur andeuten, welche Vorgeschichte die sozialistische Bibliothekspädagogik im Zeitalter des Übergangs von der feudalen zur kapitalistischen Gesellschaftsordnung hat. Viele Details⁶⁵ sind zu Unrecht vergessen worden oder wurden in anderem Zusammenhang als dem bibliothekarischen und pädagogischen dargestellt. Dem Verfasser kam es darauf an, die Vielfalt aufzuzeigen und zur bibliotheksgeschichtlichen Arbeit unter pädagogischem Aspekt anzuregen. Weitere tiefergehende Betrachtungen sind zukünftigen Abhandlungen vorbehalten.

⁵⁹ Eschenburg, J. J.: Lehrbuch der Wissenschaftskunde, ein Grundriss encyclopädischer Vorlesungen. Berlin, Stettin 1792. 351 S.

⁶⁰ Olearius, J.: Oratio de bibliothecis. Halle 1615.

⁶¹ Reimann, J. Fr.: Versuch einer Einleitung in die historiam literariam.

⁶² Koch, J. Chr.: Schediasma de ordinanda bibliotheca. Leipzig 1713. 128 S.

⁶³ Koch, E. J.: Compendium der deutschen Literaturgeschichte. 2. Aufl. 2. Bde. Berlin 1795—98.

⁶⁴ Koch, E. J.: Hodegetik für das Universitäts-Studium in allen Facultäten. Berlin 1792. XIV, 173 S.

⁶⁵ Biographische Notizen zu den behandelten Bibliothekaren wurden größtenteils auch bekannten biographischen Lexika bestimmter Zeiten, Völker oder Berufe entnommen.

GYULAI PÁL

(Születésének 150. évfordulója alkalmából)

Gyulai Pál, aki 1873—1909 között a legjelentősebb magyar folyóirat, a Budapesti Szemle szerkesztője volt, a köztudatban úgy szerepelt, mint az akadémikus felfogású szigorú kritika kissé összeszűkülő horizontú őre. Ha nem is mindig csalhatatlan helyesgű, de mégis nagyon jelentős kritikai és irodalomtörténeti munkássága mellett kissé elhalványult túljózan lírája. A „Harcos Gyulai Pál” nem éppen fantáziadús, de lendületes versei mégis érdeklik a zenetörténészt is, a velük szövetkező számos zenemű révén. Kétségtelen „egyetlen szilárd pont volt irodalomszemléletében — a romantikaellenesség”,¹ mely gyengítette versei szárnyalását. Mégis egyik-másik, így a *Hadnagy uram* széles körben elterjedt, mint a 48-as vérzivataros időknek emelt értékes obeliszk. A hozzá kapcsolódó megzenésítések közül említhető Szabados Béla feldolgozása (1867—1936). Szabadost a konzervatív tábor egyik jelentős zeneszerzőjének tekintjük századunk első évtizedeiből. *A bolond*, *Fanni* című operája jelentős állomás az énekes színpadunk útvonalaán. *Hadnagy uram*ja jó, tömör férfikari hangzást revelál, dinamikai fokozásai hatásosak. A verscím ismétléseit, mindig ugyanazzal a kis fejmotívummal jelezte a szerző.

Részletesen foglalkozunk *A sellő* dallamosításaival, mert négy különböző muzsika is csatlakozott soraihoz. Az első és legjelentősebb feldolgozását Mihalovich Ödönnek köszönhetjük. Mihalovich a Zeneakadémia igazgatója volt 1887-től 1918-ig, s a magyar zeneélet akkori vezető személyének tekintették. *A sellő* inspirálta szimfonikus költeményt 1874-ben, 32 éves korában írta, lelkesedve a wagneri gondolatért. A wagneri zenedráma hangvétele teljes mértékben befolyásolta stílusát, s abban a hiszemben követte ezt az utat, hogy ez biztosítja a haladást a zenében. Elfedte tekintetét a magyar dal hanglejtése elől, mert képzelete Bayreuthban szárnyalt. *A sellő* egyébként élénk visszhangot keltve bemutatóra került a budapesti Filharmóniai Társaság 1875. március 24-i hangversenyén. A Pesti Napló kritikusa felismerte azt az igazságot, hogy „Mihalovich a Wagner-iskola híve”.² Dicsérte az előadást, melyet a kiváló, világhírű, győri

¹ Kovács Kálmán: Fejezet a magyar kritika történetéből. Akadémiai k. 1963. 278 l.

² Richter és Rubinstein. Pesti Napló 1875. III. 25.

születésű karnagy, Richter János vezényelt kitűnően. A Hon című lap említette „Mihalovich gyönyörű compositioját, melyet Gyulai Sellő-jéhez írt”.³ Különösen kiemelte a kritikus a szerző hangszerelését, hiszen ezt jól eljátszhatta Cornelius vezetése alatt és Wagner környezetében.

A *sellő* sikere eljutott Gyulai Pálhoz is Bertha Sándor levele nyomán. Bertha, a jelentős zeneíró egyik Gyulaihoz címzett levele utóiratában kérdezi a poéta doctust: „Hallotta-e már A sellő-t?” (Mihalovich Ödön szerzeményét.)⁴ Egyébként Liszt is megbecsülte a művet. Egyik értesítésében (Mus. Ep. 10.) közölte a szerzővel, hogy „bőjtben Pestre utazik, s megszólaltatja A sellő-jét.”⁵

Mihalovichnak nagy apparátusú zenekari művei, operái rég kivesztek a köztudatból, mert epigonizmusuk szembeűnő, de annak idején külföldön is előadásra kerültek kompozíciói, így A *sellő* 1883. májusában a müncheni zenekari esten, és 1887. február 17-én az angersi Festival Hongrois-n⁶ szerepelt műsoron.

A *sellő*nek még három zenéjéről tudunk. Bertha Sándor (1843—1912), aki jól ismertette a magyar zenét, Párizsban, átkomponáltan, dolgozta fel férfikarra strófáit, azaz minden versszakra más zenét szerzett. Hatását gyengítette, hogy gyakran hangszerszerűen kezelte a szólamokat. A harmadik megzenésítés Farkas Ödön (1853—1902) nevéhez fűződik, aki mint a kolozsvári Zeneiskola igazgatója, a múlt század utolsó évtizedeiben az ottani zenei életet irányította. Balladáját énekszólóra szánta, zenekari kísérettel. Kromatikával átítatott énekszólama operaáriára emlékeztetett, prozódiaja korához képest haladást jelentett. Oly magyartalanságok nem akadtak nála a szó és hang összecsendülésében, mint kortársai tömegénél. Hangszerelése színes, még a hárfát is bevonta a zenekari együttesébe. Továbbá Mikus Csák István szimfonikus költeményét említjük meg, amely ügyes hangszerelésű.

A Gyulai-versek férfikari feldolgozása a múlt századi igényeknek megfelelő volt. Bartalus Istvánt, a kiváló zenetörténészt és pedagógust a *Búcsú* szövege inspirálta. Bár ennek lüktetése nem kívánta, mégis choriambikus ritmizálású zenét komponált soraira. Ugyancsak férfikari letétben ismeretesek Zsák Vilmos *Virágnak mondanéldak*, Szügyi József *Baráti körben* című megzenésítései, melyek a korabeli dalárdák igényét elégíteték ki. Sablonos feldolgozásuk kortűnet, a „dalár”-ok ezeken lelkesedtek s énekelték különböző alkalmakon. Wusching Konrád (1827—1900) *Enyhe szellő... és Rajtam ne csodálkozzatok* című két műve közül az utóbbit ismertette a korabeli zenei újság, a *Zenészeti Lapok*.⁷ Ajánlotta a hazai dalárdáknak „különösen amelyek szép hangú tenoristákat is számolnak tagjaik között”.

A vegyeskari literatúrába tartozik Kapy Gyula (1850—1923) két száma. Kapy Sop-

³ Richter. A Hon 1875. III. 25.

⁴ Isov Kálmán: Zenei kéziratok jegyzéke. Magyar Nemzeti Múzeum. 1921. 503. sz. levél.

⁵ Kereszty István: Liszt kéziratai a Nemzeti Múzeumban. Magyar Könyvszemle 1911. III. füzet. 193—204. l.

⁶ Major Ervin: Mihalovich Ödön. Muzsika I. (1929) 5. sz. 21 l.

⁷ Kompozitori szemle. Zenészeti Lapok VII. (1866) 7. sz. 106 l.

ronban működött, mint tanítóképző intézeti tanár, így az osztrák zenekultúra hatását szívta fel. *A hősök sírja*-t összetett dalformában dolgozta ki. *Vidd el fecske* kezdetű darabja sem magyar intonációjú, inkább a német vegyeskari stílus kisugárzásának útjába esik.

Egy Kodály-kórusmű is akad a költő versei nyomán. Kodály az *Este* című költemény vegyeskari feldolgozását közvetlenül a zeneszerzési tanszak elvégzése után komponálta 1904-ben, egyetemi tanulmányai befejezése előtt. Ebben ő még a szólamok számának növelésével akarta elérni a hatás fokozását. Helyenként 8-9 szólamúvá dagadt az énekkar a számos divizi következtében. Dallamvezetése nem oly üde, mint korosabb éveiből való énekkari szerzeményeiben, mert ekkor még nem ismerte meg a népzene virágoskertjét. Az első, mátyusföldi gyűjtésére csak 1905 augusztusában került sor, tehát ez még nem éreztethette hatását az *Este* kidolgozásában. Érdekes harmóniai effektusai, néhány akkord ingamozgásszerű váltakozása, akkordpár centrális, mixtúra-hatások kiaknázása azonban önáruló, előlegezte későbbi módszerét. Talán javított is utólag rajta a nagy önkritikájú szerző, hiszen ez csak 1931-ben jelent meg Bécsben. Ebben egy szótagra sokszor egész dallamívek kerültek, mely sajátság Kodály későbbi műveiben egyre ritkult. Ugyanezt a szöveget dallamosította 32 évvel azelőtt Wusching Konrád férfikarra, sablonosan. A gyermekkari irodalomból kiválik Ádám Jenő humoros darabja *A farkas és a szűnyogok* című versre, amelyet előadtak a rádióban 1975. augusztus 3-án.

Egy melódráma is akad ebben a termésben. Káldy Gyula (1838—1901) a kuruckori melódiák buzgó népszerűsítője, az *Éji látogatás* hangulatát sűrítette zenébe. Eredetileg zenekarra szánhatta ezt, amire következtethetünk a megjelent zongorakivonatból, amelyben jelezte gyakran a hangszerek belépését is. Harmóniakezeléséből gyakran elővillannak wagneri reminiszcenciák. Ez is kortünet: a múlt század második felének magyar szerzőire döntő befolyással volt a német géniusz művészi felfogása.

A dalfeldolgozásokban főhely illeti meg id. Ábrányi Kornélt (1822—1903), akinek igazi érdeme nem kompozícióiban rejtett — melyek azóta megfakultak —, hanem kitűnő, agilis lapszerkesztői tevékenységében. Mégis szót érdemel *Nem dalol már a lombágon* kezdetű dala. Természetesen gördülő, szekvenciálisan képzett énekének formálása megnyugtató. Kevésbé természetes ívelésű a *Csillagos ég* melódiája, amelynek a kísérete nagyon zongoraszerű. Ábrányi 25 eredeti magyar dal című gyűjteményében jelent meg Vas Etelka *Hideg szél fű* című szerzeménye is a magyar nóták modorában tartva. Ennek zongorakísérete tartalmazza az ének szólamát is. Épp így a nótázó kedv kibomlásának tekinthető ifj. Szotyori Nagy Károly (1821—97) *Debreceni nefelejtsek* című kiadványa, amely két *Gyulai vers*, *Jaj de szép* és *Ez a kislány a barna* dallamát adja a zongorakíséretében bőségesen alkalmazott díszítő futamokkal. A XX. századi dalok közül említhető Kelen Hugó (1890—1956) *Igazság és hamisság* című éneke, amelynek metrumán végigvonul a jambikus mértékű ritmizálás.

Két bicínium, egy népdalra applikált dal nyolc zongora — három zenekari kíséretes ének, nyolc férfi — öt vegyes — egy—egy gyermek—egyneműkari darab egy melódráma, tehát 19 vers 30 zenéje nem tekinthető jelentős termésnek, nem képviseli maradandóan Gyulai költészetét. Azonban a kritikai és irodalomtörténeti működésre predesztinált

munkássága centrumába nem kerülhet túlságosan tudatosan koncipiált lírája. Jelentősége zenei vonatkozásban is inkább csak szerkesztői tevékenységéhez fűződik. A Budapesti Szemle hasábjait — ha ritkán is, de — megnyitotta a zenei publicisztikai írások előtt. Így például a Párizsban élő Bertha Sándor *A magyar zene és a cigányok* című Revue des Deux Mondes-ban 1878-ban megjelent tanulmányát közölte — kihagyásokkal és Bartalus István átdolgozásában — az 1879. évi 37. számban (182—197. l.). A rövidítésbe egyébként beleegyezett Bertha is.⁸ Arany János barátját, Bartalus Istvánt igen sokra becsülte Gyulai, halála alkalmával nekrológot is mondott róla a Kisfaludy Társaság 1899. február 22-i ülésén.

A vitákat a zenében is, akárcsak az irodalomban, szívesen hívta életre és vállalta Gyulai. Az 1896. évi 235. és 237. számban Érdy Lajos vitázott Berthával a magyar zene jellegéről. Az 1904. évfolyam 328—30. számaiban Seprődi János, a kiváló székely tudós bírálta szigorúan, de helyesen Molnár Géza *A magyar zene elmélete* című könyvét. A kritikára felelt ugyan a könyv szerzője, de az utolsó szót Seprődi igényelte. Egyébként a fiatal Bartók Béla is célba vette az idézett könyvet Molnár nevének említése nélkül *A magyar zenéről* szóló, először az Auróra című folyóiratban megjelent cikkében.⁹ Még Schütz Miksa zenei cikkei is közölte gyakran.

Gyulai, bár magát laikusnak tekintette a zenében, figyelemmel kísérte a Zenészeti Lapok tartalmát s egy ízben megemlítette Arany János szerkesztésében megjelenő Koszorú című folyóiratban a szerkesztő, idősebb Ábrányi Kornél következtelen magatartását, aki „egykor keveset tartott Reményiről, most pedig egekig emeli”.¹⁰ Ábrányi azzal védekezett a Zenészeti Lapokban közölt válaszában, hogy a kritikus az idők folyamán változtathat a nézetén.¹¹ Reményi Ede hegedűművész azonban aligha fejlődött a későbbi években, talán más szempontok játszottak közre abban, hogy Ábrányi kritikáinak éle eltompult Reményivel szemben. Egyébként maga Reményi is válaszolt Gyulainak ugyancsak a Koszorú hasábjain, mert őt is következtelenséggel vádolta a nemzet nagy kritikusa. Reményi válasza és Gyulai viszontválasza a Koszorú ugyanazon számában jelent meg.¹² A vita abból keletkezett, hogy Reményi egy ízben az olasz operákat magasztalta s más alkalommal, más sajtóorgánumban pedig Wagnert dicsőítette. Emiatt vádolta őt is következtelenséggel Gyulai. Reményi mentegetőzött, ő az új olasz zene szellemét dicsérte, de „Wagnert tekintette legigazabbnak”. Gyulai mindkét esetben helyesen tapintott rá a valóságra, a két muzsikusz ingadozó felfogására. Vitái nem voltak céltalanok: elősegítették az eszmék megvilágítását, a zenei gondolkör kiszélesítését.

⁸ Isov Kálmán i. m. 503. levél.

⁹ Bartók Béla: *A magyar zenéről* — Bartók Béla válogatott zenei írásai (Szöllősy András gondozásában) M. K. 1948. 10 l.

¹⁰ Gy. P. [Gyulai Pál] Színházi dolgok. Koszorú I. (1863) II. félév 5. sz. 118 l.

¹¹ Szerk. Gyulai Pál. Zenészeti Lapok III. (1863) 45. sz. 362 l.

¹² Reményi Ede. Koszorú I. (1863) II. félév 6. sz. 140—41. l. és Gy. P. [Gyulai Pál] válasza uo. 141—43. l.

A MEGZENÉSÍTETT GYULAI PÁL VERSEK REPERTÓRIUMA

A farkas és a szűnyogok (Gyermek-mesék sorozatból)

1. *Perényi Géza* bicínium—*Geszler Ödön*: Magyar Daloskönyv 1912. Rozsnyai kiadás 33. sz.
2. *Ádám Jenő*: gykar. Kéz. Előadta a rádió 1975 aug.

A hősök sírja

Kapi Gyula vkar. Kéz. Zeneművészeti Főiskolai könyvtár 8733 sz.

A sellő

1. *Bertha Sándor* vkar.—*Bartalus—Gyertyánffy*: Négyes dalok zsebkönyve. 2. kiad. 1887. 54. sz.
2. *Farkas Ödön*: én. zkar. 1894. Kéz. Ms. mus. 1147 és 1505.
3. *Mihalovich Ödön*: én. zkar. 1874 Schott E. 1879.
4. *Mikus Csák István* én. zkar. Ms. mus. 5373/2a—b 1916.

A távozó

Fejes Gábor én. zg.—*Apolló V.* (1876) 15. sz.

Baráti körben

Szügyi József: fkar.—*Apolló XXV.* (1892) 17. sz.

Bölcsődalok c. sorozatból

1. *Perényi Géza*: bic.—*Geszler Ödön*: Magyar Daloskönyv I. köt. 1912. R. 76. sz.
2. *Szigethy Gyula*: fkar.—*Apolló* 1927. 587. sz.

Búcsú

Bartalus István vkar.—Bartalus—Gyertyánffy: Négyes dalok zsebk. II. kiad. 1887. 25. sz.

Csillagos az ég

1. Id. *Ábrányi* Kornél: én. zg. — Négy zenemű 4. sz. Tábornsky k.
2. *Hajdu* Mihály én. zg. 1935. Kézirat.

Estve

(Enyhe szellő suttog halkan)

1. *Wusching* Konrád fkar. *Apollo* I(1872) 40. Vö. Zeneszeti Lapok 1872. aug. 4. 708. l.
2. *Kodály* Zoltán vkar. Wien, Universal E. 1931. II. k. M. K. 1943. 7503 sz. III. k. Kodály Vegyeskarok. Z. V. 1963.

Ez a kislány a barna

ifj. *Szotyori Nagy* Károly én. zg. — Debreceni nefelejtsek

Rózsavölgyi k.

Égyszer egy időben

Papp Lajos bic. — 35 kétszólamú egyeneműkar. Z. 1970.

Éji látogatás

Káldy Gyula melodráma zg. 1894.

Hadnagy uram

1. *Gáspár* János fkar. Vö. Zeneszeti Lapok I. (1861) 39. sz. 306—06 l.
2. *Szabados* Béla fkar.—*Révfy* Géza: Új magyar férfikarok zsebkönyve. R. 1911. 268. l. Újból k. *Antalfy* Zsiross Dezső: A transzponálás módszere R. 1913. 44. l.
Fehér László c. népdalra applikálja szövegét a romániai magyar Énekeskönyv VII. oszt. tankönyve. Vö. az
3. Ének-zene tanítása VII. 2. sz. 73. l.
4. *Harmat* Artúr fkar. Ms. mus. 5589
5. *Vikár* Sándor egyen. kar. Ró. 1936.

Hideg szél fú (ősszel)

Vas Etelka én. zg.—Ábrányi Kornél 25 eredeti magyar dal 1. sz. 1853.

Igazság és hamisság

Kelen Hugó én. zg. Ms. mus. 4843.

Jaj de szép vagy

ifj. Szotyori Nagy Károly én. zg. — Debreceni Nefelejtsek.

Nem dalol már a lombágon

d. Ábrányi Kornél: én. zg.—Csengery Gyula 104 magyar népdal. Klöckner k. 1896. 77 626 sz. 77. 1.

Rajtam ne csodálkozzatok

Wusching Konrád: fkar. op. 39. Évszám és kiadó megnevezése nélkül.

Vidd el fecske (Szilágyi és Hajmásiból)

Kapi Gyula: vkar. Kéz. a Zeneművészeti Főiskola könyvtárában. 8733 sz.

Virágnak mondanálak (Kedveshez)

Zsák Vilmos: fkar. — Apollo 1872. 1 sz.

Rövidítések jegyzéke

bic.	Bicínium
E.	Edition
én.	Ének
fkar.	Férfikar
gykar.	Gyermekkar
k.	Kiadás
köt.	Kötet
kéz.	Kézirat
M. K.	Magyar Kórus cég kiadványa
Ms. mus.	Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárának kéziratgyűjteménye
R.	Rozsnyai Károly cég kiadványa
Ro.	Rózsavölgyi cég kiadványa
vkar.	Vegyeskar
zg.	Zongora
Z. V.	Zeneműkiadó Vállalat kiadása
zkar.	Zenekar

Ha a megjelenés helye nincs jelezve, Budapest értendő.

MARÓTHI GYÖRGY HÁROM KIADATLAN LEVELE

(Bevezetésül: Maróthi leveleinek stílus-sajátságairól)

A debreceni KLTE könyvtára 1970-ben és 71-ben *Könyv és könyvtár VIII:1*, illetve *VIII:2* c. kiadványában Lengyel Imre és Tóth Béla gondozásában kiadta Maróthi György ötven levelét, melyeknek egy részét külföldi tanulmányútjáról, más részét pedig Debrecenből Jakob Christoph Beck nevű bázeli barátjához, az ottani egyetem tanárához intézte.¹ A levelezés tartalmát és könyvészeti vonatkozásait a kísérő tanulmányok és jegyzetek bőségesen feltárták, nem esett szó viszont a levelek stílusáról, pedig hazai latin irodalmunk szempontjából ennek is megvan a jelentősége. Maróthi levelei ugyanis nemcsak egyszerű, tájékoztató jellegű írások, hanem szándékosan irodalmi szempontok szerint készült alkotások, ún. humanista írói levelek. Kitűnik belőlük, hogy írójuk tudatosan az antik, illetve humanista epistolographia szabályai szerint fogalmazta őket, s példaként ennek legkiválóbb képviselői: Cicero, Erasmus és a korabeli filológusok, tudósok levelezése lebegett előtte.

Irodalmunkban Moholi Ernuszt Hanna tanulmánya: *A humanista levél* (E. Ph. K., 1947., 22—36. l.) foglalta össze a műfaj legjellemzőbb sajátosságait. Eszerint az itáliai korai humanisták személyes mondanivalóik mellett környezetük irodalmi s egyéb eseményeiről tájékoztatták levelező társaikat, közben igyekezték bizonyosságot tenni saját tudásukról, műveltségükről is. Így töltötte be ez a levélforma a még hiányzó újság, folyóirat szerepét, s lett egyúttal a művészi tanulmány, az essay elődje.

Mindezek a sajátosságok megtalálhatók Maróthi leveleiben is. A közvetlen baráti, olykor tréfás hang mellett, ami lehetővé teszi a levélíró jellemének őszinte, sokoldalú megnyilatkozását, megtaláljuk itt a saját magáról, olvasmányairól, irodalmi élményeiről szóló hírek mellett a megismert jelentősebb személyekről szóló beszámolókat, a címzett számára távoli városok, egyetemek életével kapcsolatos tudósításokat, pl. a berni, groningeni eseményekről, amelyeket Maróthi olykor egyenesen „újság”-hírnek szán

¹ J. Chr. Beck levelezését kivonatos formában kiadta Ernst *Staelin*: Die Korrespondenz des Basler Professors Jakob Christoph Beck, 1711—1785 (Basel, 1968) címmel.

barátja folyóirata, a *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen* számára.² De olvashatunk érdekes útleírásokat svájci utazásairól, Hollandiába vagy hazafelé vezető útjairól, s ha a helyzet úgy hozza magával, kisebb értekezéseket is, pl. a magyar *Isten* szó eredetéről³ stb. — Van ezeknek a leveleknek, mint általában a humanista leveleknek egy olyan sajátága, hogy szerzőik szemelláthatóan többek olvasására, sőt már eleve kinyomtatásra szánták őket. Nyilvánvalóan ilyen pl. a Johan Jakob Haug zürichi lelkészhez intézett beszámoló az 1739. évi debreceni pestisről, mely Thukydidesnek az athéni pestisről szóló leírásához méltó képet fest a nagy veszedelemről.⁴

A levélírás klasszikus hagyománya a rómaiakhoz fűződik, és legfőbb példaképe Cicero az „Ad familiares” intézett levelekkel. Itt társult először messzehatóan a személyes hang az irodalmi kidolgozással. Sambucus (Zsámboki) János is *Epistularum conscribendarum methodus* c. munkájában (Basel, 1552) őt jelöli meg a levélírás legfőbb példaképéül. Az ő nyomán mondja: „... scribere volenti, debet esse curae, ne simpliciter ac quoquo modo in mentem venerit, eam exaret: sed studiose ac multa cum arte.”⁵ A levélíró Maróthi előtt is ott lebegtek ezek a szempontok, s egyre tudatosabban, sikeresebben valószínűsíti meg őket. Leveleiben pl. eleinte tréfálkozik Beck ciceronianus voltán,⁶ később azonban egyre inkább kiderül, hogy az ő leveleinek stílusát, hangját illetőleg is Cicero levelezése adja a mintát. Ezeknek a leveleknek a közvetlensége, problémáik átélte, átértett volta, emberi hangja, amely azonban mindig tiszta, nemes fogalmazásban jut kifejezésre, lehetett számára a legfőbb példa. Íme néhány sor a Debrecenből Beckhez írott harmadik levélből: „Si scirem, quo in me animo sis, Clarissime mihi que antehac amicissime Becki, aut meum te Beckium, ut antehac, in ipso principio Epistolae appellessem, aut a scribendo plane abstinuissem; jam vero aliter te alloqui non possum, nisi ut ignotus ignotum solet. Ego certe si dicendum est aperte, fidem et candorem illum Helveticum in te desidero, quem vos quasi proprium vestrae genti asseritis; quod si verum fuit, profecto aut degenerasse Helvetios ab avita virtute oportet ex quo ego Helvetiam reliqui, aut te non esse Helvetium. Quae inter nos amicitiae foedera fuerint, quae facta promissa de ea conservanda, testes mihi sint parietes illius mei tuique Musei, quorum nunquam sine summa animi voluptate recorderar, nisi frigus hoc tuum identidem animo recurrens largam vicissim dolendi materiam mihi suppeditaret; testis mihi pons ille vester; super quo deambulantes aeternae amicitiae foedera icimus. A ceteris me negligi tui longe facilius; at illud qui credidisset, DI boni! Beckium Marothii amicitiam flocci non esse facturum, nisi cui notum est varium et mutabile semper Humanum ingenium (prope Helveticum dixi, nec forsan a vero aberrassem). Plures jam litteras ad te dedi, et de tuo prorsus ἀναπολογία silentio graviter sum conquestus; quarum saltem unas atque alteras ad manus tuas pervenisse certissime scio: Beckius autem ad haec

² L. Lengyel Imre — Tóth Béla: Maróthi György külföldi tanulmányútja, Debrecen, 1970. (a továbbiakban L-T. I.), 51, 72. l.

³ L-T. I. 38–39. l.

⁴ A levél ugyancsak a bázeli egyetemi könyvtárban a Beck levelei között s valószínűleg az ő másolatában maradt fenn. Részletesen ismertettem a debreceni Déry Múzeum 1972. évi Évkönyvében (487–496. l.).

⁵ Idézi Ernusz H., említett mű, 31. l.

⁶ L-T. I. 54. l.

οὐδε γού O tempora! o mores! o Helvetia! Heu quam disparibus dominaris dominis! quodsi cum talibus amicis res mihi esset diu, Timon me hercule μισάνθρωπος evaderem!”⁷ A Ciceróra oly jellemző érzelmes hang, az érzelmekre hatni akarás törekvése mellett megtaláljuk itt a nagy rétor körmondatainak ünnepélyes hullámszását is. — De a tudatos stilisztát árulják el az ilyen mondatok is, melyeket egy 1735 áprilisában írt levelében találunk: „Gloriolam praecipue non magni facio, quae nec nimis utilis, imo paene inutilis est res et inanis, et si utilis esset, maximo labore quaeritur, rarissime obtinetur, difficillime conservatur, perdita vix ac ne vix quidem reparatur. Videsne me jam etiam Patrum more scire rhythmicè scribere?”⁸ Vagyis, ahogy egy kis öngúnnnyal mondja, a régi kor íróinak ritmikus prózáját is tudja utánozni.

A humanista epistola stílusához illik pl. a görög s esetleg más idegen szavak használata is, amelyeneket szép számmal találhatunk Maróthi leveleiben. De kedvelik a humanisták, s nyomukban az egyébként is tréfálni szerető, szellemes Maróthi, a szójátékokat is. Ilyen pl. a jambon — Jean Bon (Johannes Bonus), mindjárt az első levélben, s a Galli — gallinae szavakkal való játék a hatodikban.⁹

A tudatos stilisztára vall, hogy olykor archaizál: *qui* írja a *quo* (modo) helyett, s *siet* írja többször is a *sit* megfelelőjeként.

Természetesen, egy részletesebb, filológiai elemzés a humanista leveleknek több vonását is megmutathatta volna Maróthi leveleiben, de egyrészt a kiadás körülményei (könyvtári kiadvány), másrészt pedig célunk, mely arra irányult, hogy a bevezetésül előadottakkal elsősorban az itt közölt levelekkel kapcsolatos megjegyzéseinket támaszszuk alá, véleményünk szerint fölöslegessé teszi ez alkalommal egy átfogóbb tanulmány közlését. Reméljük azonban, hogy az említett stilisztikai sajátságok meggyőző példákat szolgáltatnak arra is, hogy Maróthi levelei forrásértékükön túl a magyarországi latin nyelvű irodalomnak is értékes alkotásai.

Maróthi leveleinek említett kiadásai óta újabb négy levél került elő. Három a bázeli egyetem könyvtárából s egy a zürichi Zentral-Bibliothekból. A bázeli levelek közül a Johann Jakob Haughoz (Haugius) írottat, mint jeleztem, már ismertettem a debreceni Déri Múzeum 1972. évi Évkönyvében. A másik kettő Anton Birrhez (1693—1762) szólt, aki orvosi oklevéllel a görög nyelvet tanította a bázeli egyetemen, Maróthi idejében mint „Privatlehrer” (magántanár), ti. csak 1747-ben lett professzor. A negyediket Johann Caspar Hagenbuch¹⁰ (1700—1763) zürichi történész- és archeológushoz intézte Maróthi. Itt az utóbbi három levelet közöljük a szükségesnek látszó magyarázatokkal.

⁷ Lengyel I. — Tóth B.: Maróthi György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei, Debrecen, 1971. (a továbbiakban: L-T. II.), 69. l.

⁸ L-T. I. 49. l.

⁹ L-T. I. 36. és 47. l.

¹⁰ Maróthi tévedésből írja J. Jacob Hagenbuchnak.

Quantopere sim conturbatus, Vir Clarissime! cum tam illiberalis facinoris me suspectum apud te factum esse cernerem, verbis satis exprimere non queo; nam coram eo Viro videbam existimationem meam periclitari, cui studia moresque meos meque adeo ipsum vel imprimis probari cupiebam. Solabar tamen me interea innocentiae primum meae conscientia, tum etiam tua aequitate, qua sperabam fore, ut si quid ad removendam a me istam suspicionem tibi scripsero, quantum ab isto crimine absim, sis perspecturus. Nam quisquis est ille tam futilis mihi quaeque invidus (quanquam quid mihi possit invidere, vix sane quicquam reperio) sed tamen invidus delator, is profecto nec me, nec illum (intelliges Vir Exper. quem innuam etiam suppresso nomine) multo minus meum erga te atque illum animum et voluntatem novit. Aut si me de facie novit hominem non modo inhumanissimum sed et turpissimum *πολυπράγμονα* et stultissimum, levissimumque putet, necesse est, oblitumque adeo istius regulae, quam ego sequendam mihi in omni mea peregrinatione proposui, dandam esse operam, ut bonis me probem quam plurimis, laedam autem minime multos. Nam si ille in Comoedia jure queritur tantam vecordiam cuiquam innatam, ut malis gaudeat alienis et quae sequuntur, et queritur quidem ille, qui nihil commodi ex altero isto vel ceperat, vel capturum se sperare poterat, quid de me erit dicendum, si eius gavisus fuerim incommodis, cuius et antea iam fidele consilium eram expertus, et postea inprimis summam humanitatem atque eruditionem maxima mihi et adjumento et ornamento in plurimis rebus esse posse certo confidebam? *Πολυπράγμοσύνην* notam multo minus effugere, si id feci, potero, qui ys rebus, quae nihil ad me attinerent, tam incredibili levitate immiscuerim. Incusavi me paene Vir Clarissime, dum excusare laboro. Sed recte est: eo enim id feci, ut quam belle haec vitia, quae ex isto crimine consequi posse, et ipse (nisi plane bliteus fui) multo ante debui praevidere, quam belle haec inquam cum reliqua mea vita et moribus conveniant, ipse iudices. Sed ipsum Illum quaeso juxta mecum consideres. Non dicam hoc loco quicquam de Hominis ingenio, quod (!) quantum ego quidem conjectura assequi possum, vix ullius alius praeterquam suis inventis gaudet. Mitto haec; et de necessitudine, quae mihi cum illo interesset, agam. Quam sit humanus, quam affabilis, quam comis, quam ad ineundam tuendamque amicitiam natus, quam jocundus, non dicam erga peregrinos, meique similes imprimis homines obscuros, sed erga eos, cum quibus assidue versatur, tibi judicandum futurum. Ad me quod attinet, sancte et bona fide testor, me non modo familiarem ei non fuisse, sed ne quidem plus quam ter (si bene memini cum eo loquutum, semel praeterita aestate salutatum resalutasse idque per viam; tum deinde te disputante cum vicinus ei essem in Auditorio, bis fortasse alloquutum, atque postremo, ut Sextum Empiricum, quem tum se ut legerem, daturum promiserat, cum inquam ut auferrem, postridie ejus diei Illum convenisse, idque tam honorifice acceptum, ut ne considerare vel unico verbo me iusserit. Haec est, Vir Clarissime, omnis mea quae cum eo est necessitudo, quam si bona fide a me descriptam esse dubitas, maximopere te rogo, uti eos qui me aut illum interius norunt, atque imprimis Doctissimum Beckium consulas. Quae iam obsecro esset ista vecordia vel mea, si istam ferme nullius momenti observationem, ei, quem vix noveram, amicum (ut nihil dicam gravius) nunquam habui, cum summa levitate atque impudentia obruderem? vel illius, si eam a me homine ignoto tam fidenter acciperet, atque interim non cogitaret minime sibi honorificum futurum, si ego, de ejus fide certus esse nondum poterat, a me id illum accepisse palam facerem? Sed sim si ita videtur et inhumanus, et *πολυπράγμων*, et levis, etiamne tam stultus ero, ut de hominum merito nullo modo queam judicare ut non videam ab hac parte esse Virum humanissimum, summa eruditione, ejus ego favorem atque benivolentiam non auro contra caram duco, quamque adeo mihi conciliare oporteat omni ope anniti, ab altera eum, qui mihi benivolusne sit an inimicus, non ciccum ut loquar cum comico, interdum. Ex quo fonte et illud potest per facile refutari, quod dici posset me gloriolae alicuius studio ductum id fecisse, nam quae esset ista gloriola? apud unicum hominem non sane magni momenti (ne accipias quaeso in malam partem, si quae scripsero audacius, ab justissima indignatione coactus) cum summa iniuria, levitate parta. Mihi quidem lectum esse ab Illo eum librum, vel illud arg[umen]to est, quod in universo suo specimine, nihil contra illius Auctoris observationes peccaverit. Habere etiam alia nonnulla Vir Experientissime! quae addere Amicorum interventus non sinit. Deum illum *καρδιογνωστην* testor, eumque ut me meaque male perdat, si ego illi homini ea in re quicquam adjumento fui; precor. Te, Vir Clarissime etiam atque etiam rogo, ut istam de me suspicionem penitus ejicias,

tibique certo persuadeas, nullum esse, qui te magis quam ego, suspiciat. Ego quoque operam dabo, ut me tui esse observantissimum omnes aequi et iniqui cognoscant. Epistolam hanc raptim, ut et scriptio et maculae ostendunt, scriptam aut conscinde aut combure, te vehementer rogo. Vale Vir Clarissime! meque ama.

E levélnek sajnos sem keletkezési idejét, sem írásának pontos okát nem ismerjük. Ez utóbbiról csak annyit tudunk, amennyi magából a levélből kivehető: valamilyen rosszakarója Maróthit olyasmivel vádolta Birr előtt (mintha valamilyen könyvre tett megjegyzésről volna szó), amit az rossz néven vehetett, s miután Birr sértődésének híre eljutott Maróthihoz, ez egy szenvedélyes hangú levélben hárítja el magáról a rágalmat.

A jelzett hiányok ellenére a levél érdekes és jellemző dokumentum, mert a humanista levél néhány jellegzetességén kívül Maróthit olyan oldalról mutatja be, amilyennel többi levelében nem igen találkoztunk: a kitűnő érvelőt látjuk itt, aki „iustissima indignatione”, jogos felháborodásában az antik rétorika eszközeit egy rendkívül éles elme-logikájával társítva s az érzelmi hatás eszközeit is igénybe véve, még a gyanú ellen is védelmezi magát és igazát. Mintha egy shakespeare-i hőst látnánk a Cicero tógájában.

1. A levél írója legelőször az érzelmi hűrt pendíti meg: felháborodásának ad hangot, s a „captatio benevolentiae” érdekében előjáróban a Birrhez fűződő kapcsolatának értékes voltát emeli ki, majd lelkiismeretének tisztaságára s Birr méltányosságára hivatkozik.

Ezután sajátos, fonák érveléssel azt hangsúlyozza, hogy a „futilis, invidus delator” (Minden szónak súlya van!) vagy nem ismerte, vagy igen hitvány embernek kellett hogy tartsa őt, aki pedig egész „bujdosása” (peregrinatio) idejére azt az elvet tűzte maga elé, hogy azon fog igyekezni, hogy minél több jó embernek tessen, s minél kevesebb embert bántson meg”. Érveit fokozza azzal, hogy mint írja, még a komédiában is panaszkodnak azon, hogy valaki olyan rosszindulattal született, hogy örül a más bajának, amiből pedig semmi haszna nem lesz. Mit kellene akkor mondani ő róla, ha olyan ember kellemetlenségén örülne, aki eddig is segítette, s bízik abban, hogy segítségére, javára lesz továbbra is. Ha ilyen mérhetetlen könnyelműséggel járna el, méltán illetnék a bajkeverő, okvetetlenkedő bélyegével. Hogy milyen tudatosan szövi gondolatait, mutatják az érvcsoporthoz összefoglaló szavai: „Jóformán vádolom magam, . . . miközben mentetetni igyekszem. De jól van ez így: azért tettem ezt, hogy te magad ítéld meg, hogy azok a hibák, amelyek ebből a gonosz cselekedetből (ex isto crimine) következhetek volna, s amelyeket magamnak is eleve látnom kellett volna (ha nem vagyok teljesen ostoba), ismétlem: te magad ítéld meg, mennyire illenek össze az életemmel és erkölceimmal” (A kifejezés gunyoros csillogását, melyet a megismételt „quam belle” [mily szépen] kifejezés hordoz, szinte lehetetlen a fordításban visszaadni).

2. De felhívja Maróthi Birr figyelmét a „delator” (rágalmazó, besúgó) személyére is. Nem veszteget rá sok szót, hiszen nem is nagyon ismeri, s nem akar az ő hibájába esni, csak a leglényegesebbet mondja róla: olyan ember, aki csupán a saját leleményeinek (suis inventis) tud örülni (vagyis annak, amit mások ellen kitalál).

Érvként használja fel levélírónk azt is, hogy elmondja az illetővel való kapcsolata történetét. Ez ugyanis meglehetősen felületes volt. Először itt is amannak személyi tulaj-

donságaira utal, s ennek megítélését is Birre bízta, bár jónéhány pozitív tulajdonság fel-
említésével, melyek az illetőből nyilván hiányoztak, szinte sugallja Birrnek a szempon-
tokat. Kapcsolatuk felületes voltát bizonyítja, hogy kb. háromszor találkoztak, futólag.
Egy ízben nála is járt ugyan, mert az illető egy Sextus Empiricus-könyvet ajánlott neki
elolvasásra, de mikor érte ment, le sem ültette. Állításának tanújaként többek között
J. Chr. Beckre hivatkozik.

3. Az eddig elmondottak mintegy alapul szolgálnak a további logikai érvekhez. Elő-
ször is, hogy erőltetett volna még oly jelentéktelen észrevételt is tenni olyan emberre,
akit alig ismert, barátja pedig még kevésbé volt; másodszor: ha az elfogadta volna tőle,
mint ismeretlentől amaz észrevételt, „nem gondolkozott azon, hogy egyáltalán nem vá-
lik tisztességére a jövőben, ha én, akinek a becsületességéről még nem győződhetett
meg, elárulom, hogy azt tőlem kapta?” (Meglehetősen csavaros érvelés!)

4. Ezután az erkölcsi (érzelmi?) logikai érveknek újabb szellemes kombinációja kö-
vetkezik: „Legyek, ha úgy tetszik, embertelen, bajkeverő, ingatag, de lehetek-e olyan
ostoba, hogy ne tudjak az emberek értékéről ítélni, hogy ne lássam, egyik részről itt
van egy igen emberséges, nagy műveltségű férfi, akinek a jóindulatát aranynál többre
becsülöm, s amelynek megnyerésére, úgy gondolom, nekem éppen ezért minden erőm-
mel törekedni kell, másrészt pedig ott van az, akivel szemben mit se számít, hogy a
komédia-író módján ne kerülgessem a kását: jóindulatú-e hozzám vagy ellenségem.”
S ezt az érvet is lehet fokozni: „Ez alapon az is könnyen cáfolható, ha felvetnék, hogy én
azt bizonyos dicsőiségvágytól indítva tettem. Mert miféle dicsőség az, amelyet egyetlen,
nem is jelentős embernél (ne vedd rossz néven, ha kissé merészebben írok, de a jogos fel-
háborodás késztet) becsületlenül, hitványsággal szerzünk”.

Ezután arra utal, hogy biztos benne, az illető olvasta azt a könyvet. Ez bizonyára is-
mét érv lenne, a maga javára, még hozzá, helyéről ítélve nem is jelentéktelen, ha tud-
nánk, miféle könyvről van szó.

A további érvek előadásától barátainak „közbenjárása” (interventus) tiltja.

Befejezésül a szíveket ismerő (καρδιογνωστῆρ) Istent hívja tanúul, s kéri Birrt, hogy
iránta való gyanúját vesse ki szívéből, s ígéri, mindent megtesz, hogy nagyrabecsülését
mindenki megismerje.

Nem véletlenül céloztunk a levéllel kapcsolatban Shakespeare-re. A kis írásmű több
tekintetben emlékeztet Antoniusnak a nagy drámaíró *Julius Caesar*jában elmondott be-
szédére. Az egész hangjának visszatartott érzelmektől való átfűtöttsége mellett külön-
ösen logikai felépítése látszik rokoníthatónak. Amott a hallgatóság, itt a Birr megnyeré-
sét szolgáló kijelentések, s mindkettőben az ellenfélnek tett látszólagos engedmények, a
negatív érvelés, amelynek segítségével mintegy aláhúzza a pozitív oldalt, s egyáltalán
a nagyszerű logikai felépítés, az, hogy mindketten szinte nulláról indulnak, s ezzel
mintegy becsalogatják a maguk utcájába a hallgatóságot, illetve a levél címzettjét, s fel-
építik a számukra legkedvezőbb gondolatmenetet, amellyel újabb és újabb „figurát”

söpörnek le ellenfeleik táblájáról, igazi kis remekművé, egy kitűnő ügyvéd pompásan felépített védőbeszédévé teszik ezt a levelet is.

A tartalmi érveken kívül természetesen megcsillogtatja Maróthi Birr előtt latin tudásának, stílusának fényét is. A legfinomabb gondolatmeneteket, fordulatokat tökéletesen, hajszálnyi rezdületekig kifejező mondatépítmények mellett ezt szolgálja választékos szóhasználata (bliteus, obtrudere, interduim, görög szavai), s humanista műveltségét eláruló utalásai (pl. a komédia-író emlegetése).

Hogy a levél (védőbeszéd) nem maradt hatástalan Birre, arra nézve bizonyíték továbbbi kapcsolatuk, mely Maróthi egész bázeli tartózkodása alatt igen élénk lehetett, ami abból is kitűnik, hogy Maróthi minden Bernből, Groningenből, Debrecenből írott levelében melegen üdvözli őt.

2.

Viro Experientissimo ac Clarissimo D.

Antonio Birrio Georg. Maróthi S. D.

Cum essem apud te nuper, fecisti Vir Clarissime mentionem Grammaticae (si bene meminì) Clenardi, ab Antesignano, Henrico Stephano (:tertius quis fuerit, non sat scio:) auctae,¹¹ eamque uti sicubi possem, emerem, svasisti. Eum librum ego inveni, sed cum additis solius Antesignani observationibus an commentarijs. A[nno] 1580 in 4to editum, apud Henricum Stephanum, quantum ex caractere potui conjicere, nomen enim typographi rescissum erat. Quamobrem te Vir Exp. magnopere rogo, qui cum librum sine dubio possides, ut si tibi non molestum est, triduum hoc aut quadriduum saltem ejus mihi copiam inspiciundi facias solum, quo hoc pacto, quid ab alijs praeter Antesignanum ad illud opus Grammaticum collatum siet, ipsemet videre, deque emendo statuere possim. Nam etsi liber mihi non displicuit, tamen si posterior editio multis partibus esset auctor, huius emendae occasione expectare malle, quam multis Grammatices systematibus conquisitis me onerare. Id ut a te petere audeam, facit non modo summa tua erga me humanitas, sed etiam quod credam tibi meam in alienis libris tam curandis, quam reddendis diligentiam atque fidem probe esse perspectam. Vale. In Museolo meo 15. Dec. 1733.

Ebben az 1733. dec. 15-én, Bázélben írott s ugyancsak A. Birrhez intézett levelében Maróthi a címzettől egy görög nyelvtant kér kölcsön, amelyet N. Clenardus készített s később P. Antesignanus, Henricus Stephanus s még valaki egészített ki. (Ennek neve nem jut a levélírónak eszébe), s amelyet Birr tanácsára meg szeretne vásárolni, de nem tudja megállapítani, hogy a kezébe került példány azonos-e a Birr által javasolt kiadás-sal, mert a nyomtató neve le van vágva róla. Azért kéri kölcsön tanára példányát, hogy az azonosítástelvégezze. A levél tartalma, hangja jó bizonyítéka a Maróthi és Birr között

¹¹ Maróthi valószínűleg a következő kiadványra gondol: *Clenardus Nicolaus: Graecae linguae institutiones cum scholiis et praxi P. Antesignani. A Frid. Sylburgio denuo recognitae, notationibus H. Stephani illustratae.* Francofurti, Wechel MDXCI. — Clenardus, Nicolaus (? – 1542) 16. sz.-i grammatikus. Írt görög, latin, héber, arab nyelvtanokat. — Antesignanus, Petrus, grammatikus, 1540 táján működött. Többek között írt egy commentariust *Clenardus Institutiones Graecae c. művéhez.* — Sylburgius, Fredericus (1536 – 1596) korának nagynevű filológusa, aki nagyszámú görög auktor-kiadása mellett, mint látjuk, Clenardus nyelvtanát is jegyzetekkel egészítette ki. — Stephanus (Étienne), Henri (1528 – 1598), Robert Stephanus fia, a nagy nyomdászcsalád tagja, korában a görög nyelv legkiválóbb ismerője, amit számtalan görög auktor-kiadása s *Thesaurus Linguae Graecae* c. hatalmas szótára bizonyít. — A debreceni Kollégium könyvtára Clenardus művének őt 1612-ig megjelent kiadásával rendelkezik.

jó viszonynak, illetve ha ez a levél később íródott, mint az előbbi, kapcsolatuk helyreállításának.

3.

Viro Celeberrimo ac Clarissimo Jo. Jacobo
Hagenbuchio s.p.d. Georgius Marothi

Epistolae omnes, Vir Clarissime, aut de rebus maioris momenti publicis vel privatis scribuntur, aut benevolentiae tantum et observantiae amorisque contestandi causa. Mihi autem de negotiis publicis belli aut pacis, quae fere solent a curiosis hominibus avidius expeti, scribere neque lubet, utpote cum sciam ista omnia limpidiora ad vos sincerioraque perferri, neque omnino licet, sive quia periculosae plenum est opus aleae, sive quia nimia festinatio ornatissimi hujus Juvenis, per quem istas litteras accipies, spatium mihi ad scribendum non reliquit,¹² si quid eius generis, quod ad me pertineat, quodque cognosci a te mereatur, si tamen aliquid est, ea omnia copiose tibi poterit hic ipse Vir Praestantissimus enarrare, utpote cui nihil rerum mearum latet. Reliquum igitur est, ut meam tibi observantiam amoremque summum erga te meum declarem; quod me praecipue ad scribendum impulit, quodque meum in te studium spero te et aequi bonique consulturum, et non difficile crediturum etiamsi nec re ipsa is comprobare possim, nec multis verbis aut magna adseveratione confirmem. Statueram hac aestate Transsilvaniam perlustrare, quod si fecissem, fortasse occasionem fuisset habiturus aliquot vetera marmora describere, quod ego memini te a me ut facerem petiisse; verum ab isto consilio cum multa alia, tum praecipue turbulentissimus rerum in ista regione status me deterruit, remque istam totam in aliud tempus rejicere coegit.¹³ Ceterum ne nimis multa tibi promittam, praedicendum mihi est mature, etiamsi id futurum est, tamen me vereri, ne desiderio tuo possim non satisfacere; neque enim is est rerum mearum status, ut me diu domo abesse patiat. Si quid tamen praestare potero, spondeo tibi, me promissis non defuturum. Deceveram et Celeb. Breitingero scribere,¹⁴ sed cum nihil omnino habeam dignum scribi, sufficit quaeso mihi per te, nisi molestum est, plurimam ei salutem dicere, eumque de mea in eum summa observantia certiores facere. Deus O. M. vos omnes servet bonis litteris. Vale.

D. Debrecini a. d. XVIII. Kal. Sept. MDCCXXXVIII¹⁵

Hunc Juvenem Optimum majorem in modum tibi commendo.¹⁶

A zürichi történészhez és régészhez 1738. augusztusában Debrecenből írott levél stilisztikailag is, tartalmilag is érdekes mondatokkal kezdődik. Az első mondat találós a humanista levelekre is jellemző szentenciózus megállapítást tartalmaz a levélírás értelméről általában: „A leveleket, tudós férfiú, vagy nagyjelentőségű köz- vagy magánügyekről írják, vagy csupán a jóakarat, tisztelet és szeretet kifejezése végett.” Ezután jön egy, a korabeli magyar és debreceni viszonyokat megvilágító kijelentés: „Nekem . . . a háború és béke közérdekű dolgairól írni, amelyekre pedig az érdeklődőbb emberek kíváncsibbak szoktak lenni, egyrészt nincs ínyemre, még ha mindazokat tisztábban és

¹² A levelet tehát, mint a későbbiekben is látszik, egy Debrecenből Zürichbe induló ifjú, valószínűleg ösztöndíjas diák, viszi magával, amint ez gyakori formája volt a Debrecen és Svájk közötti összeköttetésnek.

¹³ Talán a pestisre gondolt, mely Erdélyben ekkor már javában „grassált”, s amely Debrecen 1739 tavaszán érte el.

¹⁴ Johann Jakob Breitingerről (1701–1776) van szó, aki 1731 óta a görög nyelv és ékesszólás tanára volt a zürichi egyetemen.

¹⁵ A dátumot Maróthi sietségében valószínűleg elírta, mert ha „szószertin” vesszük a 18 nappal szept. elseje előtti kelteztést, akkor az a római időszámítás szerint augusztus 11-et jelenti, az ahhoz legközelebb eső határnap pedig aug. Nonae-ja, 13-a.

¹⁶ Az utolsó levél jelzete: Zürich, Zentralbibliothek, Ms. C.269. 1738. ep. 31. — A bázeli levelek jelzetét nem kaptam meg. — A levelek xerox-másolatának megküldéséért Ernst Staehelin professzornak és Steinmann Judithnak, a Zentralbibliothek munkatársának ezúton is köszönetemet fejezem ki.

őszintébben tudnám is előtökbe tártani, másrészt egyáltalán nem lehet, mind azért, mert a dolog tele van veszedelmes kockázattal, mind pedig mert az a kiváló ifjú, akinek a révén ezt a levelet kapod, nagyon siet, s így nem hagy időt az írásra.” (Ez a mondat némi humort is rejt magában, szembeállítva az előző mondatok emelkedett, komoly hangmegütésével). Egyébként ő részletesen be fog számolni a levélíró dolgairól, mert azokat hiánytalanul ismeri. Megemlíti még, hogy a nyár folyamán szerette volna Erdélyt meglátogatni, s akkor talán sikerült volna Hagenbuch részére is néhány régi márványt (feliratos követ) leírni, de visszatartották az ottani zavaros viszonyok, és saját helyzete sem engedi meg a hosszú távolmaradást. Szeretett volna még Breitingernek is írni, de most csak üdvözlét tudja neki küldeni. A levélvivő ifjút viszont Hagenbuch figyelmébe ajánlja.

**DREI NICHT VERÖFFENTLICHTE BRIEFE VON GYÖRGY MARÓTHI.
EINIGE STILISTISCHE BESONDERHEITEN DER BRIEFE**

(Zusammenfassung)

Die Briefe von György Maróthi sind neben ihrem inhaltlichen Wert auch bedeutende Literaturwerke. Der Verfasser dieser Briefe hat in ihnen bewusst und niveauvoll die charakteristischsten Merkmale der humanistischen Briefe verwirklicht, indem er sich die europäischen humanistischen Schriftsteller, vor allem Erasmus, aus der römischen Literatur Cicero, zum Vorbild nahm.

Aus demselben Gesichtspunkt sind die im Anhang angegebenen drei Briefe von Maróthi von Bedeutung, die bisher nicht veröffentlicht wurden. (Die ersten zwei von ihnen werden in der Baseler Universitätsbibliothek aufbewahrt, der dritte befindet sich in der Züricher Zentral-Bibliothek.)

15. Dec. 1733 88

Viro Experientissimo ac Clarissimo D. Antonio Birrio
Georg. Marothi S. D.

Cum essem apud te nuper, fecisti Vir Clarissime mentionem Gram-
maticae (si bene meminim) Clenardi, ab Antefignano, Henrico
Stephano (: tertius quis fuit, non fat scio) aucta, camp' uti
fieri possem, emere, fraxisti. Eum librum ego inveni, sed cum
additi solius Antefignani observationibus ac commentarijs. It.
1580. in 4to editum, apud Henricum Stephanum, quantum ex ~~tha~~ cha-
racteribus potui conjicere, nomen enim typographi relictum erat.
Quamobrem te Vir Exp. magnopere rogo, qui cum librum sine du-
bio possides, ut si tibi non molestum est, triduum hoc aut grati-
dum saltem ejus mihi copiam inspicere facias solum, pro
hoc pacto, quid ab alijs prater Antefignanum ad illud opus Gramma-
ticum collatum sit, ipsemet videre, deq' emendo ~~te~~ statuere possim.
Nam etsi liber mihi non displicuit, tamen si posterior editio mul-
tis partibus esset auctor, hujus emendae occasionem expectare mal-
lem, quam multis Grammaticis systematibus congruere me ~~me~~ me-
rare. Id ut a te petere audeam, facit non modo summa tua erga
me humanitas, sed etiam quod credam tibi meam in alienis libris
tam curandis, quam reddendis diligentiam acq' fidem probe esse
perspectam. Vale.

In Museo meo 15. Dec. 1733.

X

Maróthi levele Birrhez

[Basel], 1733. dec. 15.

Eredeti a bázeli Egyetemi Könyvtárban

NÉPSZAVA NAPTÁR AZ 1920-DIK ÉVRE

(Egy ismeretlen Népszava Naptár és sorsa a Tanácsköztársaság bukása után)

Magyarországon a XIX. században kibontakozó ipari fejlődés a magyarországi munkásosztály gyors ütemű létszámbeli megerősödésével, s ezzel együtt a politikai mozgalom szervezeti megalapozásával járt együtt. 1868-ban megalakult, s 1870-ben alapszabályai belügyminiszteri megerősítésével hivatalosan elismert politikai szervezetté vált a szocialista munkásszervezkedés útjának első mérföldköveként: az Általános Munkásegylet. E korai szervezkedéssel párhuzamosan megjelentek a magyarországi szocialista újságírás első hírnökei: az Általános Munkásújság című hetilap és német nyelvű testvérlapja az Allgemeine Arbeiterzeitung. A Külföldi Viktor szerkesztésében kiadott hetilap első száma 1870. április 30-án Budapesten jelent meg. A lap alcímeként szereplő „A magyarországi Munkáspárt Közlönye” a szerkesztőségnek az egységes munkáspárt megalakításának előkészítését segítő szándékáról vall. Az anyagi megalapozás hiánya következtében rövid életűnek bizonyult társlapok már 1870. június 25-én megszűntek, de 1873. január 5-étől újra jelent meg munkásújság: a Munkás Heti Krónika és német nyelvű testvérlapja az Arbeiter Wochen Kronik. A szerkesztőség 1878-tól 1893-ig kiadta a Magyar Munkás Naptár-t is.

1880. február 1-étől, a pártegyesülestől, a Munkás Heti Krónika utódaként — annak számozását is folytatva — a Népszava és német nyelvű lapja az Arbeiter Wochen Chronik lett a Magyarországi Szociáldemokrata Párt lapja. A Népszava a hagyományt követve 1896-tól szintén adott ki naptárt: az 1893-ban megszűnt Magyar Munkás Naptár utóda a Népszava Naptár nevet viselte.

A Népszava Naptár első megjelenési évétől, 1896-tól a Népszava kiadásában rendszeresen megjelenik az 1918-ban készült 1919. évi naptárig. Eddigi ismereteink szerint, a szakirodalom és bibliográfiák közlései alapján, csak az 1921-ben szerkesztett és kiadott, az 1922-dik évre szóló Népszava Naptár-ról volt tudomásunk. 1922 és 1943 között újra rendszeresen megjelent a naptár a Népszava mellékleteként, 1944-ben pedig a Munkás Naptár címet kapta.

Nem célom a Népszava Naptár történetének feldolgozása. Politikai és kulturális szerepének részletes elemzése a Népszava évfolyamainak s a magyar munkásmozgalom

történetének, benne a Szociáldemokrata Párt szerepének alapos vizsgálatát igényelné. Csupán az eddig ismeretlen, az 1919. év végén, az ellenforradalom hatalomra jutása után készült, s az 1920-dik évre szóló kiadásra kész Népszava Naptár-ral kívánok foglalkozni. Az 1920-ra szóló naptár az ellenforradalom tobzódása idején, illegalitásban készült, és a tördelt korrektúra formájáig eljutott, de az olvasók kezébe már nem kerülhetett. Sorsát feltehetően elsősorban a Világosság nyomdának 1919. december 8-án történt barbár feldúlása pecsételte meg. Minden valószínűség szerint ekkor a kefelevonatok jórésze is elpusztulhatott.

A dokumentumot a debreceni Egyetemi Könyvtár 3464/1939. gyarapodási napló-számmal vette állományának nyilvántartásába. Nem a könyvraktárban helyezték azonban el, hanem hasonló anyagokkal együtt, rendezetlen, szórványanyagok között, csonka és zilált állapotban, ismeretlenül lappangott. Valószínű, hogy a könyvtár az ellenforradalmi időszakban, mint zárolt politikai anyagot nem is kívánta nyilvánosságra hozni.

A laza lapokból álló naptárt összetartó, elsárgult borító lapon, — mely nem tartozik a naptárhoz, csupán a könyvtáros helyezte rá — a következő könyvtárosi feljegyzést találjuk: „1920-ra a magyarországi vörösök által kiadni szándékolt *naptár* 1919. november táján (ld. 54. lap) meg nem állapítható helyen és nyomdában készült *kefelevonata*. (1—26. lap: naptári rész és 2 cikk, továbbá az 59—60. lap hiányzik.)” Eddig az 1939. évi feljegyzés. Maga a megmaradt dokumentum azonban — mely az 1939. évi feljegyzésnek megfelelően, eredeti csonka állapotában maradt meg a mai napig — ennél több és pontosabb tájékoztatást is nyújt. Megmaradt ugyanis a tartalomjegyzék, s ez pontosan közli a hiányzó részek, cikkek címét és lapszámát. Így megállapítható, hogy a 114 lapos Népszava Naptárból elveszett elsősorban a naptári rész (3—14. lapig) és az évente ismétlődő posta- és táviratdíjszabás (15—17. lap) valamint a Jegyzeteknek címet viselő általában szokásos egy üres lap (18. lap). Tartalmi szempontból nézve elveszett: a 19—20. lapon *Farkas Antal*: Bukás után című verse, és a 21-től 26. lapig hiányzó lapokon közölt: *Buchinger Manó*: Múlt és jövő című cikke, továbbá *Jászai Samu*: A magyarországi szakszervezetek a háborúban és a forradalomban című tanulmányából két lap (59—60. lap). Összesen tehát a naptár szöveges részéből 10 lap veszett el.

A szerkesztést tekintve, a naptár tartalmi vonatkozásban alapjában megegyezik az előző évek Népszava Naptár-aiban követett szerkesztési elvekkel. Tanulmányokat és beszámolókat közöl az előző év politikai eseményeiről, szakszervezeti mozgalmáról s beszámol a folyamatban levő legfrissebb hazai és külföldi eseményekről. Részletes tudósítást ad a munkásmozgalom eseményeiről. Külföldi és hazai haladó és szocialista írók tollából közöl időszerű és más politikai kérdéseket tárgyaló tanulmányokat, elbeszéléseket és verseket.

Közelebbről vizsgálva az 1920. évi Népszava Naptár tartalmát: a naptárra reá nyomja bélyegét az a körülmény, hogy közvetlenül a Tanácsköztársaság leverése után, illegális körülmények között készült. Erre utal is a *Regiszter* álnéven író szerző (ld. 54. lap) közlése az 1919. év eseményeiről.

A Népszava Naptár politikai cikkei, csakúgy mint magának a Népszavának az irányvonala is, időről-időre tükrözte a Szociáldemokrata Párt vezetőségének a nemzetközi és hazai politikai élettel kapcsolatos állásfoglalásait. Fóruma volt egyszersmind mind a politikai életben, közelebbről a pártéletben feszülő radikális irányzatoknak, de a kompromisszumra törekvő liberális nézeteknek is. A Népszava az első világháború előtt az II. Internacionálé kongresszusával összhangban állást foglalt a háborús előkészületek, a fegyverkezés ellen, de a háború kitörése után már szociálszocialista irányzatot képviselt. Az 1918. évi polgári demokratikus forradalom győzelme után a szocialista forradalom ellen lépett fel, és támadta a Kommunisták Magyarországi Pártját. 1919. márc. 21-dike után, mint az egyesült párt reggeli lapja sok tekintetben hangot változtatott ugyan, és kommunista szerzők írásait is közölte, de számos kérdésben a proletárdiktatúra idején is tért nyitott a jobboldali szociáldemokrata ellenzék nézetei kifejtésére. A szakszervezeti kormány idején félhivatalos lapként jelent meg, 1919. augusztus 4-től pedig a még újjá sem alakult Szociáldemokrata Pártot jelezte kiadóként. A Friedrich-kormány alatt három héten át nem jelenhetett meg, ekkor csupán Somogyi Béla szerkesztésében a Szociáldemokrata Röpiratok, majd Szociáldemokrata címen kiadott tájékoztató látott napvilágot.

1919. szeptember 28-án a Szociáldemokrata Párt központi közlönyeként *Somogyi Béla* szerkesztésében újra megjelent a Népszava. A lap elítélte ugyan a fehérterror garázdálkodásait, de megtagadta a Tanácsköztársaságot is. Horthy 1919. novemberi budapesti bevonulása után a Népszava szerkesztősége a terrorkülönítmények zaklatásait és súlyos támadásait szenvedte el. 1919. december 8-án pedig szétrombolták a szerkesztőséget is és a nyomdát. Erre az időszakra esett a következő évi Népszava Naptár megírása és szerkesztése is. A féktelen terror uralma a szociáldemokraták jobb- és radikális baloldali rétegeit egyaránt sújtotta. A létbizonytalanság és politikai kiszolgáltatottság viszonyai között kellett az 1919-dik év politikai életéről a naptáríróknak, s az események krónikásának pedig egy elbukott forradalom értékelését, elvi, politikai elemzését adni.

Tartalmi szempontból az adott viszonyok között különösen figyelemre méltó a szerkesztőségnek az a törekvése, hogy a naptár politikai cikkek és tanulmányok közlésével a helyzethez alkalmazkodva, de a párt szellemének és célkitűzéseinek is megfelelően széles körű információt nyújtson olvasóinak. Ilyen cikk a *Regiszter* álnevet használó szerző — minden bizonnyal *Révész Mihály* maga, vagy az ő gondolatait és előző tanulmányait ismerő és tolmácsoló író: Három forradalom című munkája. A tanulmány négy részes tagolásban, az adott keretekhez és műfajhoz viszonyítva részletesen tárgyalja az eseményeket: I. Az őszirozsás forradalom — Károlyi-korszak, II. A proletárdiktatúra, III. A szakszervezeti minisztérium, IV. Az ellenforradalom korszaka. Ezt követi *Jászai Samu*: A magyarországi szakszervezetek a háborúban és a forradalomban című írása. *Jászai* cikkének két első lapja hiányzik ugyan a tárgyalt dokumentumból, a megmaradt rész azonban figyelemre méltó adatokat közöl és értékelést ad a forradalom idejének szakszervezeti fejlődéséről és helyzetéről. — „Mi történt külföldön” címen. *S. D.* kézzel írt, az asztalosok szakszervezeti mozgalmából induló, s később tartós londoni, párizsi és berlini tartózkodás után 1906-ban hazatért s a Népszava külpolitikai rovatveze-

tőjeként működő *Schöner Dezső* ad beszámolót. Széles körű külpolitikai kapcsolatok és ismeretek birtokában 21 országról ad rövid politikai esemény-tájékoztatót. A politikai cikkek sorában jelentős *Szakasits Árpád* tanulmánya: A keresztény szocializmusról. — *Magyar Lajos*, a Világ, majd a Tanácsköztársaság idején a Népszava munkatársa, a baloldali Szocialista Kommunista Újságírók Egyesülete direktóriumának tagja *M. L.* kézzel írt megleghangú, értékelő, a naptár színvonalát emelő tanulmányt. A tanulmányok sorát *Hrubik Géza*: *Francisco Ferrer*-ről, halála tizedik évfordulójára emlékező írása zárja.

Szépirodalmi jellegű közleményeiről szólva, a naptárban: *Farkas Antal*: Bukás után, *Gyagyovszky Emil*: És ha győznénk? — *Bodrogi Zsigmond*: Ne csüggedj, és Csön-des most a pusztá, valamint *Vanczák János*: Ave Cézár, *Markó József*: Az élet vágya új című versei fejezik ki a nehéz időszak szomorú, de csüggedésnek helyet nem adó hangulatát. Tartalmaz a kötet néhány novellát s kisebb közleményt is. Ilyenek: *Theodor Etzel*: Az oroszlan. — Mese a népről és a militarizmusról című kis karcolata, valamint *Farkas Antal*: Hó lesz, *Anatol France*: A két szabó és *Bacsó Béla*: Az utolsó hangverseny c. novellája.

Végül következett a naptár „Fontosabb címek” elnevezést viselő része. Ez közli a magyarországi munkásmozgalom intézményeinek címeit, cím és hely szerint tájékoztat a párt- és szakszervezetekről, pártszervezetekről.

A naptárban közölt politikai és történelmi cikkek és tanulmányok sorából a legjelentősebb a *Három forradalom* című írás. Mint utaltunk rá, szerzője *Regiszer* álnév mögé rejtőzik. Nemcsak az őszirózsás forradalommal foglalkozó első fejezetében található hivatkozás („A részleteket lásd e füzetben: A győzelmes magyar forradalom. Írta dr. Révész Mihály. Szocialista Agitációs Iratok 21. sz. Budapest, 1918. Népszava könyvkereskedés. Ára 30 fillér”) hanem sokkal inkább terjedelmes részek és sajátos kifejezések egyezései Révész szerzőségének valószínűsége mellett vallanak. Jellemző a cikk alcíme: *Az őszirózsás, a véres-vörös és a dühös fekete*. A két utóbbi jelzője a szerzőnek a kritikai szemléletet meghaladó ellenszenvét is mutatja. A tanulmány Révész könyve mellett a Népszavát jelöli meg az események ismertetésénél használt vezérfonálul. Emellett csak általánosságban jelzi, hogy tárgyilagosságra törekedve a „szociáldemokrata férfiak följegyzései” mellett állandóan ügyel a „polgári krónikások és publicisták” adataira is. Nem ígér eredetiséget, de hűséget igen, s minél teljesebb képét az országot — szavai szerint — alapjaiban megrázó forradalomnak.

Az események számbavételével a szerző saját, illetőleg a Szociáldemokrata Párt álláspontjának népszerűsítése mellett, a történetek krónikájának rögzítésére azért is törekszik, mert harcolni akar az ellenforradalom hatalomra jutásával megindult történethamisítás ellen, amely „a megelőző két nagy történelmi eseménynek minden nyomtatványát, minden adatát pusztítja, s még az emléket is szeretné kiirtani”. (27. lap) A történetírásnak nem csak a források elpusztításában jelentkező módszeréről beszél. Utal arra is, hogy mind a proletárdiktatúra, mind az ellenforradalom korszakát csak néhány vonással és csak egy-két adattal ismerteti. Eljárása magyarázatul a naptár, és azon belül a saját cikke

készítése időpontjában (1919. november első két hete, 58. lap) uralkodó viszonyokra hivatkozik. Ezek kényszerítik a bővebb jellemzés vagy éppen bírálat mellőzésére. Úgy vélem e megállapítás megtevéletét nem az ellenforradalmi terrortól való félelme motiválja, hanem az, hogy nem akarja segíteni az ellenforradalom történethamistóit. Nyíltan kimondja ugyanis ezekről, hogy a „győzelmes ellenforradalom részéről a ferdtések olyan halmaza jelentkezett, hogy a későbbi nyugodtabb időben jelentkező krónikásoknak kemény munkájuk lesz — nem annyira az igazság megállapításával, mint inkább elhíttetésével.” (49—50. lap)

A cikk a hazai forradalmi mozgalom balratolódását illető megállapításaiban telítve van ellentmondásokkal. Ezek csak részben tükrözik a történelmi helyzet valóságos ellentmondásait, sokkal inkább a Szociáldemokrata Párt ideológiájának belső ellentmondásait tárják fel. Ilyen jellegű ellentmondás mutatkozik például az őszirózsás forradalmat követő idők politikai erőviszonyainak mérlegetelésére vállalkozó megállapításaiban. A szerző a Szociáldemokrata Párt és a Népszava hangoztatta felfogással azonosulva az 1918. november végétől követendő politika irányvonalát a radikális polgársággal együtt történő kormányzásban jelölte meg. Mindenféle érdekl ellenkező „kalandor politika”-nak bélyegezte, hogy az adott viszonyok között „egyetlen osztály emberföltötti erő kifejtése” kísérelje meg az ország kormányzását. „Véres és komoly bonyodalmak” előidézésével s végül a külföldi támogatást igénybevevő reakció győzelmének elősegítésével vádolta meg a Tanácsköztársaság életrehívóit. (38—39. lap) A cikk szerzője állást foglalt ugyan a radikális polgársággal összhangban és karöltve történő kormányzás mellett, nem hallgatta azonban el az együttműködés nehézségeire utaló tényeket sem.

Beszámolt tehát a régi polgári pártok „elnémulás”-áról, de arról is, hogy a forradalom ügyével azonosuló politikai pártoknak — véleménye szerint — nem volt tömegbázisa, vezérek mögött nem állt tábor.

A szerző a forradalmak korszakát megelőző eseményekről adott visszatekintésében beszél a háborús élelmiszerhiány és drágaság következtében erősödő elégedetlenségről, s ennek, valamint az oroszországi események hírének a hazai munkásmozgalom fellendülését előmozdító hatásáról, megjelöli a forradalom kirobbanása felé vezető út fontosabb állomásait. Jellemzi a magyar uralkodó osztályok pártjainak elnyomó politikáját: a sajtó- és véleményszabadság, valamint a gyülekezési jog elkobzását megvalósító rendőr-, csendőr- és katonauralmat. A Wekerle-kormány működését pedig a közalkalmazottakra, a vasutasokra, sőt az ország egész népére kiterjesztett „vérrel és vassal, erőszakkal és elnyomással való kormányzás”-ként mutatja be. Mérföldkőként említi a MÁV Gépgyárban 1918. júliusában a munkásságra zúdított sortüzet s a nyomában kirobbant tömegsztrájkot. Ettől az időtől számítja, hogy a magyar szervezett proletariátus a „kormánnyal teljesen háborús viszonyba” került. (28. lap)

Az őszirózsás forradalmat követő időből beszámol a magyar uralkodóosztályok sorraiban meginduló ellenforradalmi szervezkedésekről is. Már az 1918. decemberében nyíltan jelentkező, ellenforradalmi kísérleteket is számon tartja, 1919 elején pedig a reakciós elemek dühöngéséről ír. A királypártiak, az aktív tisztek és az ébredő magyarok

szervezkedéséről szólva, a polgári sajtó cinikus, nyíltan uszító hangnemére is utal. Hálatlansággal vádolta a burzsoáziát, amely a forradalom idején oly sokat köszönhetett az életet és vagyont éjt-napot egyg  tev  fáradhatatlanul vigyázó szervezett munkásságnak, aztán pedig k r rvendezve n zt k a „köztársaság k rm ny nak, és szociáldemokrata pártjának az egyre veszedelmesebbé váló és egyre nagyobb lavin val váló birkózását”.

Már a forradalom el   szakaszáról szólva az ellenforradalmi szervezkedést és a cinikus polgári t tlen s get megbélyegző megállapításoknál is élesebb szavakkal illeti a forradalom radik liz l d s t képviselő jelenségek jelentkezését. 1918 november végén, amikor szerint  a „bolsevik i  ket m g csak sutto t k, a bolsevik jelszavak m g  g szen idegenszer ek voltak”, a „még ekkor  g szen egységes” magyarors gi munkásmozgalmat felbomlással fenyegető veszélyként s a „véres és kilátástalan” bonyodalmak i jeszt  jeleként értékeli, hogy a Szociáldemokrata Pártba tízezrével özönlöttek a szakszervezet és a párt nevelő munkájától nem iskolázott tömegek. Érezhetően ezzel az áramlattal összefüggő sajnálatos jelenségnek minősíti a forradalmat megteremt  és egyedül v delmez  munkásságnak, értekezleteken, gy l seken, munk stan csi gy l seken nagyobb súlyt követelő „keményebb, erősebb és élesebb” kijelentéseit. Ezeket a „munkásmozgalom viharai n m g meg nem edződött” tömegeket, és a munkásmozgalom szempontjából  g szen műveletlen, vagy f lm veltnek bélyegzett „intellektüel‐ tömegeit egyaránt azért  t lte el, mert „a szélső, a radikalizmus jelszavait hangoztat  bolsevizmus” kedves volt s mukra. (39—41. lap)

A nagy szovjet szocialista forradalom hatásáról el  sorban, mint bomlasztó tényezőről beszél. A hadifoglyok közt folytatott agitációban főként a magyarors gi Szociáldemokrata Párt ellen folytatott „roppant erős kritikát” sérelmezte, s azt a vádat, hogy a párt „lepaktált a háborús k rm nyokkal és usz lyhordoz iv  szegődött”. *K m Bélát, Vántus Károlyt, Rabinovics Józsefet  s Szamuely Tibort* a magyar munk smozgalm n addig nem ismert testvérharc vez reik nt bélyegezte meg. Minden munk sgy l sre el  ld tt sz nokaikat pedig ferdítésekkel, vakmerő hazudoz sokkal, az orosz állapotoknak minél csillogóbb sz nre váló festésével vádolta. Elítélte a kommunisták tanácsokat és tan csk zt rsas gokat s proletárdiktatúrát követelő jelszavait.

A Tanácsköztársaság gondj ir l, nehézségeiről hidegen, szinte kárörömmel beszél. Az  j forradalmi korszakban kialakuló politikai helyzetből el  sorban az érdekli, hogy hamarosan megmutatkozott a proletáriátus egységének hiánya: voltak „agresszív, mindent változtatni, s t: mindent pusztítani akar  bolsevikiek, és voltak tartózkodó, mérsékelt szociáldemokraták, ha ezek egy pártban . . . jelentkeztek is.” (50. lap)

A szakszervezeti minisztérium című p r soros fejezetben nem tesz értékelő megállapításokat. A k rm ny megalakul s n és tagjai felsorolásán kívül csupán egy rövid elismerő nyilatkozatban foglalja össze álláspontját: „az új k rm ny nagy igyekezettel fog a munkához, a rendf nntart s, az építés és a béketeremtés munkájához”. (54. lap) A helyzetre hivatkozva vázlatos képet ad az ellenforradalom korszakáról is. Ebben a rövid jellemzésben azonban, ha nem is minden részletre kiterjedő, de az ellenforradalom addig  t lt szakaszának lényegre t r  b tor jellemzését adja. *Friedrich* erőszakos módszerének  br z l sa mellett az ellenforradalmi rendszer embertelens geir l a történelmi folyamat

egy-egy jelenségének kiragadásával is hű képet ad. Friedrich politikai tevékenységéről szólva, keserű gúnnyal nevezi miniszteri listáját *Lovászi Márton és Nagyatádi Szabó István* mellőzése miatt a koncentráció „csúf karikatúra”-jának, kabinetjének szereplőit pedig „operett-alakok”-nak. Még keményebb ítéletet is mond róla: „Friedrich az egyoldalú párt- és felekezeti uralom eszközévé tette a politikai üldözés mindenfajta formáját, és a még a magyar politikai életben is hallatlanul vakmerő rágalmozó hadjáratot, amit Garami Ernő, Lovászi Márton és Nagyatádi Szabó István ellen folytatott.” A minisztériumában egymást követő „botrányos változások”-ról beszél, s Friedrichnek tulajdonítja a hivatalokban, a fővárosban és a Dunántúl a zsidóüldözés mesterséges fokozását (54—65. lap).

Említést tesz a szerző a szakszervezeti kormány bukását követő vandál pusztításról a Népszava szerkesztőségében és a Világosság nyomdában (50. lap). Szól a fehérterror méltán „borzasztó”-nak mondott eseteiről, a gyűjtőfogházban, ügyszékeken, rendőrségen ezrével található „meggyötört emberek”-ről, a Tanácsköztársasághoz a legcsekélyebb mértékben is kötődő személyek összefogdosásáról, a vad szociáldemokrata- és zsidó üldözésről (54—56. lap). A politikai jogok korlátozása ismertetése során beszámol a kommunista irodalom üldözésének cégérével a Szociáldemokrata Párt kiadványainak megsemmisítéséről, az ellenforradalom első napjaiban a Népszava és a Világosság nyomda házainak megszállásáról, s a Népszava szerkesztőségében elkövetett első, „vandál pusztítás”-ról (54., 56—58. lap). Majd szeptember 28-án a lapok, köztük a Népszava megindulásáról szól. Keserűséggel számol be „a keresztényszociális uszító lapok egész sorozatát”-nak útrairdítása mellett az ellenzéki lapokra, elsősorban a Népszavára nehezedeő zsarnoki elnyomásról, a Népszava terjesztésének korlátozásáról, a szervezett munkásság lapjainak ezrével történő elégetéséről, s a szervezett munkásságnak még szeptember és október hónapban is végrehajtott tömeges bebörtönzéséről (58. lap).

A „jobboldali” és a „baloldali ellenforradalom”-mal (46. lap) történelmi áttekintésben oly kérlelhetetlenül harcoló szerző, aki a magyarországi kommunista agitációban csak „bomlasztó irányú fellépés”-t és „testvérharc”-ot látott, (41., 44—45. lap) elismerőleg kizárólag a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezeti mozgalom tevékenységét méltatta. Bennük látta a józan, körültekintő politika megvalósítóit, akiknek tevékenysége nyomán a szervezett munkásság ereje egyre nagyobb lett (46. lap). A szociáldemokrata vezetőket a szerző csupán a kommunistákkal szemben engedékeny magatartásukért bírálta. A Népszaváról ugyan elismeréssel említette meg, hogy időnként „idézetekkel, megállapításokkal, kemény, vitatkozó módon verte vissza a hazug, rágalmozó állítások tömegét, de a párt vezetőségét elítélte, mert a kommunista agitáció kezdetén „nem ismerte föl annak a helyzetnek a veszedelemességét, amelyet az új apostolok teremtettek, s hiányzott belőlük „a magyar bolsevikiek vezetői”-t jellemző aktivitás. „A Kommunista Párt vezetői a röpiratok ezreivel árasztották el a munkásságot, de a szociáldemokrata párt vezetősége szociáldemokrácia igazságai, pártunk elvei és gyakorlati politikája mellett” — mintha méltóságán alulinak tartotta volna: a támadásokra alig reagált (41. lap).

A szerző a politikai harcok konkrét ábrázolása során a kommunista törekvések tö-

megeréjének gyengeségét s a szociáldemokrácia erejét igyekszik bizonygatni. A proletárdiktatúra kikiáltását közvetlenül megelőző időben, a politikai helyzet jellemzése során a szociáldemokraták erejét oly nagyra értékeli, hogy a megkezdett agitációjukat folytatva — úgy véli — csupán két heti politikai munkára lett volna szükség, hogy hamarosan szociáldemokrata többségű nemzetgyűlés és szociáldemokrata vagy szociáldemokrata többségű minisztérium kormányozza az országot (48. lap). Március hónapot viszont úgy jellemzi, hogy ez „már szinte teljesen a bolsevizmus jegyében folyik le” (47. lap), de a kommunisták előretörését és sikereiket főként a kommunista vezetők erőszakosságával magyarázza (46—47. lap). Egyrészt az erősödő „bolsevik agitáció”, a leszerelt katonák akciói és az „egyre terjedő dezoláltság” következményeként jelentkező kétségbeesés miatt a „bolsevizmus felé rohanó úton csupán egyetlen megállót lát, másrészt a Szociáldemokrata Párt mögött hatalmas tömeg felsorakozásáról beszél. Mintegy mentegetni kívánja a letartóztatott kommunistákkal tárgyalásokat folytató szociáldemokrata vezetőket. Nem kerülhetik el azonban a megrovást sem: szembeállítja a párt szocialista kötelességét nyugodtan végző zömét és néhány vezetőjét azokkal a vezetőkkel, akiknek „némelyike már teljes egyetértésre jutott azoknak a csoportjával, akikkel való éles harcban gondolta magát a magyar szociáldemokrácia” (47—48. lap). Ismételten hangsúlyozza azonban, hogy ezek a szociáldemokrata vezetők a testvérharcot, a németországi jeleneteket akarták megakadályozni (uo.). Nem kutatja, mert nyugodtabb idő eljövetelét várja annak megközelítő tisztázásához, kik voltak a megtévesztők s kik a megtévelyedtek. Eddig mindig olyan személyekről nyilatkoztak, akik a nyilatkozat elhangzása idején távol voltak. Azt azonban megállapítja, hogy az események alakulását döntően befolyásolta az orosz forradalom megerősödésének, a forradalmi hadseregnek Magyarország és Románia irányába özönlésének híre (49. lap).

A naptárnak a munkásosztály ideológiai felvértezése szempontjából jelentős része Szakasits Árpád cikke: A keresztény szocializmusról. Szakasits cikkében is felbukkan ugyan a proletárdiktatúra megőrzésének kísérlete, ő is beszél a „szerencsétlen kísérlet”-ről, s megállapítja, hogy „a kommunista állam vezetői és a hatalom gyakorlói nem voltak mindannyian becsületes emberek”, gondolatmenetében azonban ezek a megállapítások elszigetelten jelentkeznek, szinte elvesznek a szöveg egészének a kapitalizmus tarthatatlanságát nagy erővel bizonyító érveléseinek sodrában. És ha a magyar Tanácsköztársaságról tesz is odavetett bíráló megjegyzéseket, tüstént megállapítja azt is, hogy „egyetlen tudományosan gondolkodó fő sem akad, aki a kommunizmus kivihetetlenségét, a hazai sikertelenséggel kívánná bizonyítani”, s a Tanácsköztársaság összeomlásából oktalanság arra következtetni, hogy a „magántulajdon pillérei megtámadhatatlanul szilárdak” és ez a bukás nem is jelenti a „szocializmus elméletének csődjét”, mivel a „marxizmus egyetlen igazságát sem törte össze” (70. lap). A bukás okát elsősorban az anyagi lehetőség hiányában keresi.

Szakasits a kapitalizmus csődjéről beszél. E csőd jele a világgpiacokért vívott kapitalista versengés következménye: a világháború. Ezzel a kapitalizmus olyan vállalkozásba kezdett, „amely aktíváiból sokkal többet követelt . . . mint amennyit ebbe a kapitalista

szempontból tiszta üzleti vállalkozásba befektetni szabad lett volna. A világháború előzményeitől és következményeitől függetlenül széles történelmi távlatban állítva is megállapítja, hogy a „magántulajdonnal egyidős az ellene való küzdelem”, s mindaddig amíg a társadalomban „éppen a termelés lényegének következtében különböző érdekű csoportok helyezkednek el, mindaddig kikerülhetetlenek azok az összeütközések, amelyeket ezek az érdekek támasztanak” (70—71. lap).

Határozottan kimondja a szerző, hogy a bér munkások és a kapitalisták harcának mozgatója gazdasági természetű, ezért „csak szánakozó mosollyal lehet kísérni” azokat a törekvéseket, amelyek a tőke és a munka eme hatalmas küzdelmébe vallási és nemzeti motívumokat akarnak vinni. „A tőkének, a pénznek, a termelőeszköznek nincsen vallása, nincsen nemzetisége, lelke sincsen” vallja Szakasits, s ugyanezt mondja a termelőeszközök urairól is: osztállyá verbuválódásuk és osztályérdekeiknek védelmezése nem nemzeti és nem vallási jellemvonásúak. A tőke lényegétől hajtva növekedni akar, könyörtelenül letiporja a munkásságot, a bér munkásság pedig ezt felismerve szervezkedik, nem vallási, nem nemzeti, hanem „tisztán *osztályharci* alapon, mert *csak ilyen* szervezkedéssel volt lehetséges, a vallástalan és nemzetietlen tőkével szemben a harcot eredményesen megvívni” (73. lap).

Elismeri a szerző, hogy a munkásosztály egy részének egységét átmenetileg sikerül ugyan ellentétek szításával megbontani, de életössztöne az elsodortakat is visszaviszi eredeti helyére. Nem lélekmentés a munkásság vallási és nemzeti alapon történő megszervezésének kísérlete, hanem a munkásosztály egységének megbontására irányuló törekvés. A keresztény-„szocializmus” célja a szocializmus erejének megrontása, a papság féltelme a lelkek felett élvezett hatalmuk elvesztésétől. XIII. Leo pápa is azért tett „a dogmatikus kereszténység rovására engedményeket” mert leplezni akarta „a haladás ellen való küzdelmet”. Nem a kereszténységet védtek a szocializmustól, hanem „*a papi hierarchia uralmi rendszerét a feltörekvő munkásosztállyal szemben*”. A szociáldemokrácia hatalmas erejét többé nem lehet huzamosan bénítani. Szakasits megállapítja, hogy a keresztény-szociális szervezetek a világon mindenütt sztrájkterő szervezetek; ilyenek voltak Németországban is, ott azonban már nem merik olyan nyíltan követni játékaikat, mivel félnek, hogy „amúgy sem mélyen lenyúló gyökereik kiszáradnak” (70—75. lap).

Végezetül Szakasits a hazai állapotokkal foglalkozik. Megállapítása szerint nálunk is mind a politikában, mind a gazdasági szervezkedés terén régóta eredménytelenül kísérletezik a keresztény-szocialista mozgalom. Otromba eszközeik s az általuk is szított „antiszemita hecccek” ellenére törekvésük meddő maradt. Szakasits a magyarországi helyzet jellemzése során viszonyainkat egészségesebbnek mondja annál, hogy hazugságaik befogadásra találtak volna: „ebben az országban a munkásmozgalmak területén csak a szociáldemokrácia vezetése érett”. A világháború sem tudta a magyarországi munkásságot legázolni, sőt megacélozta erejét, s „már építette nagyszerű erőfeszítéssel a gazdasági jobblét útjait”. Cikke záró részében a szerző újra bírálja ugyan a kommunista törekvéseket, de támadása éle az ellenforradalmi törekvések, a munkásság soraiba furakodó „ébredő magyarok fajtája” és a „hamis cégérű kalandorok”-nak minősített keresztény-szocialisták és a keresztény-szociális antiszemita agitáció ellen irányul. Azt fejtegeti,

hogyan az októberi forradalom után az emberiség ingerlékenyebb lett és a külső hatásokra a munkásság is gyorsabban reagált, és az imperialista háború mellett az ellenforradalmi „sötét agitáció” is elvadította „a mérséklet útján” haladó elemeket. Meggyőződéssel vallja, hogy a „felekezeti és gyűlölet lángja nem lehet és nem lesz maradandó. Futó szalmatűz csupán, melyet elolt a szociáldemokrata munkásmozgalom vihara”.

Jászai Samu: A magyarországi szakszervezetek a háborúban és a forradalomban című tanulmánya hiányossága, két lapjának elpusztulása ellenére is érdekes, adatokban gazdag, részletes ismertetést ad a szakszervezeti életről. Közlése szerint 1918. december 31-én a 721 437 főnyi teljes taglétszámból 591 771 személy (89,11%), fizikai munkás, a kereskedelmi és közalkalmazottak, valamint a rokonfoglalkozásúak száma 129 666 fő (11,89%). 1918-ban a Szakszervezeti Tanácshoz kilenc szakszervezet csatlakozott: a pénzügyi tisztviselők, a fényképészek, a gyógyszerészek, az ipari és közlekedési tisztviselők, az irodai segédmunkások, a munkásbiztosítási tisztviselők, a közalkalmazottak, a mérnökök és a téglagyári munkások szervezetei. 1919-ben csatlakoztak: a bérházi- és alkalmi munkások, a gabonamunkások, a házfelügyelők, a háztartási munkások, a kertészek, a képzőművészek, az orvosok, a pilóták, a postások, a színészek, a szoba- és ablaktisztítók, a tanítók, az újságírók és a zenészek szakszervezetei.

Jászai jellemzése szerint a „szervezkedés láza hónapról hónapra és különösen a proletárdiktatúra kihirdetése után emelkedett”. Megállapítja, hogy noha a szakszervezetek a háború első két évében taglétszámuk 59%-át elvesztették, 1917-ben nemcsak a veszteséget pótolták, hanem a „béketaglétszám” 100%-át, 1918-ban pedig kb. 400%-át nyerték. Magyarország szervezett munkásságának létszámát adatok és becslések alapján 1919 júniusában egymilliót minden bizonnyal messze meghaladónak tartja.

A proletárdiktatúra időszakáról szólva beszámol arról, hogy annak egyes vezetői feleslegesnek minősítették a szakszervezeteket, maga állapítja azonban meg, hogy a politikai fordulat nem fékezte, hanem fokozta a szervezkedést. Beszámol a szakszervezetek összes vezetőinek részvételével 1919. április 2-án megtartott értekezletről. Megállapította, hogy a szakszervezetek régi taktikája ez időszakban megváltozott; bérmozgalmak helyett a termelés fokozásának kérdése került előtérbe. Ilyen értelemben határoztak a szakszervezeti vezetők is, s felhívták valamennyi szakszervezetet: „ügyeljenek arra, hogy a munka ne csak zavartalanul folytatódjék, hanem . . . a termelés a lehetőségekhez képest fokozódjék”. A tanácskozás foglalkozott a bérkérdés rendezésével, és az egységes bérrendszer kialakításában a szervezetek közreműködését kívánta meg, s főfeladatként jelölte meg a tudományos és szakmai képzést.

Rövid, de a helyzet fő vonásait határozottan kiemelő jellemzést ad az ellenforradalom első hónapjairól is. A szakszervezeti élet válságba jutásának megállapítása mellett figyelmét elsősorban a munkásság nyomasztó anyagi viszonyainak ábrázolása köti le. A „munka mindenütt megszűnt” — állapítja meg. Nőtt, sőt tömegjelenséggé vált a munkanélküliség: a munkanélküliek száma szeptember végén Budapesten és környékén 160 000 volt. A Friedrich-kormány nemcsak munkaalkalmakat nem teremtett, hanem a munkanélküli segélyt is megszüntette, és a pénz értékét is leszállította. A szakszervezetek a

nehézségek ellenére is tevékenykedtek. A Szakszervezeti Tanács október 10-re munkánküli gyűlést hívott össze, s ez munkát és kenyeret követelő határozatot hozott, amit az antant misszióhoz is eljuttattak.

Keserű szavakkal emlékezik meg a politikai üldözésekről, az ezrével összefogdosott munkásokról, a „keresztényszociálisok” és más ellenforradalmi alakulatok szervezkedéséről. Elégtétellel állapítja meg, hogy a magyar munkásokat nem tévesztette meg a kormány erkölcsi és anyagi támogatását élvező ellenforradalmi agitáció: „az ipari munkások vajmi kevesen csatlakoztak a keresztényszociálisokhoz”. Nemcsak az egyének ellen intézett támadásokról szól. Beszámol a Szakszervezeti Tanács kötelékéhez tartozó szakszervezetek üldözéséről, a vasúti munkások és a városi alkalmazottak szövetségének feloszlatásáról. A közalkalmazottak szövetségének feloszlatását taktikai lépésként értékeli, igazi célját a szervezet tagjainak a keresztényszocialista szervezetbe irányításának előkészítésében látja.

Jászai beszámolója komor képpel, de ennek ellenére optimista hangvétellel zárul: „a szervezetek elleni hajsza még javában tobzódik” — írja lakonikus rövidséggel, mégis bizalommal néz a jövőbe. Reménye abból a meggyőződésből táplálkozik, hogy a sok és nagy üldözések tüzeiben edződött szakszervezetek a Friedrich és más reakciós kormányt is túlélnek.

Jászai cikke „Regiszter” történelmi áttekintéséhez hasonlóan — bár az utóbbihoz viszonyítva kissé óvatosabban — nyíltan, leplezetlenül s az adott viszonyok között bátran ír az ellenforradalom minden demokratizmust elfojtó, a munkásosztály haladó törekvéseivel szemben alkalmazott gyilkos retorziójáról. Nem mentes azonban az egész naptár ideológiai állásfoglalásaiban jelentkező ellentmondásoktól sem. Igyekszik hangsúlyozottan elhatárolni magát és a szociáldemokrata mozgalmat a kommunista törekvésektől és a proletárdiktatúrától. Állásfoglalása nem elemző bírálat formájában jelentkezik. Az ellenforradalmi terror jellemzése során azt írja: „ártatlan munkásokat fogtak el, akiknek semmi közük sem volt a proletárdiktatúrához”. Az „ártatlan” kifejezés nem egyszerűen azt a való ténytet közli, hogy az ellenforradalom terrorja nemcsak harcos ellenfeleket üldözött, hanem a feltehető és lehetséges ellenvélemény képviselőit sem kímélte. A cikk és szerzője szemléletének ismeretében azonban tudjuk, hogy annak a jobboldali szociáldemokrata szemléletnek a megnyilatkozásáról van szó, amely az események felelősségét a kommunista politikusokra hárítva, a proletárdiktatúra szereplőit vétkeseknek nyilvánította.

A naptár cikkeihez mérten terjedelmesnek mondható megemlékezés értékeli Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg forradalmi tevékenységét. Meleg együttérzéssel emlékezik meg az ellenforradalmi tömeg bestialis vérengzése következtében elszenvedett halálukról, s a nemzetközi munkásmozgalom „kimagasló”, „nagyszerű” egyéniségeiről, „akik munkásságukkal maradandó emléket biztosítottak maguknak a proletárság felszabadító harcának történetében”. Liebknecht halálával kapcsolatban nem pontosan tájékozott. Elfogadja a polgári sajtó közlését, amely szerint menekülés közben érték a halálát okozó golyók. A valóság az, hogy elfogatása után lőtték agyon. (Tokody Gyula—

Niederhauser Emil: Németország története. Bp. 1972. 278 l.). A cikk (Két vértanú. Lieb knecht Károly és Luxemburg Róza.) M. L. betűkkel jelölt szerzője feltehetően Magyar Lajos volt. Magyar Lajos művelt, a társadalmi kérdések iránt érzékeny, polgári újságíróként kapcsolódott be az „őszirózsás” forradalom politikai mozgalmába. Újságírói tevékenysége mellett a Nemzeti Tanács végrehajtó bizottságában is szerepet vállalt, az Újságírók Szabad Szakszervezetének pedig főtitkára volt. A forradalom sodra a Tanácsköztársaság harcosainak táborába vitte. A Népszava munkatársa volt s emellett a Szellemi Termékek Országos Tanácsa sajtóbizottsága vezetőjeként s mint a Szocialista-Kommunista Újságírók direktóriumának tagja is széles körű társadalmi-politikai munkát végzett. A Tanácsköztársaság leverése után letartóztatták, de felesége segítségével kapcsolatot tartott Somogyi Bélával a Népszava főszerkesztőjével. Az ellene indított per idején kommunistának vallotta ugyan magát, de felesége szavai szerint korábbi „elvi tévedései felismeréséhez az ellenforradalom börtöneiben” érkezett el. (Magyar Lajos: Késői tudósítások. Bp. 1966. 9—11. l. [Péchy Blanka előszava]). Mindezek alapján érthető a szerző személyére vonatkozó feltételezés: a műre ugyanis a szocializmus ügyének rendíthetetlen vállalása mellett a szervezett proletárság testvérharcát, a Spartacus-mozgalmat elítélő nézetek jellemzőek, úgy azonban, hogy a szocializmus igenlése — Szakasits Árpád cikkéhez hasonlóan — sokkal erősebb hangot kap, mint a „kisebbség”-nek tulajdonított diktatórikus törekvések elítélése.

A cikk fényes emléket emel a nemzetközi és a német munkásmozgalom két kiemelkedő alakjának. Elsősorban nagyságuk tényét emeli ki, s kisebb jelentőségűnek mondja „tévedésüket”. A berlini harcot azonban a német forradalom legszomorúbb fejezetének, a munkásság egységén mély sebet ütő testvérharcnak minősíti, melyben a „szervezett proletárság ontotta egymás vérért az ellenforradalmi tábor vigyorgása között” (81. l.). E harc kirobbanásának felelősségét a megemlékezés elsősorban a Spartacusok mozgalmára hárítja, s így Lieb knecht politikáját és taktikáját, mint Rosa Luxemburgét is tévesnek mondja. Utal mindkettőjük elszakadására pártjuk szélesebb tömegeitől s vezetőitől. Lieb knechtről azt mondja: „pártja mindegyre ingerültebb idegenkedéssel nézte politikai működését.” (82. l.) Rosa Luxemburgról is azt állapítja meg, hogy fokozódó elszigeteltségében „már csak Lieb knecht táborában talált menedéket.” (84. l.) Luxemburg tévedését, mint Lieb knechtét és általában a Spartakuszokét is Lenin taktikájának követésében s általában az orosz forradalmi munkásmozgalom merev másolásában jelöli meg (82. l.). Rosa Luxemburgról szólva azt kifogásolja, hogy Németországban is orosz módszerekkel kívánt dolgozni, „holott a német proletárság már rég túl volt azokon a követeléseken, amelyekért az orosz munkásságnak még élethalálharcot kellett vívnia a cárizmussal.” Lieb knecht és Luxemburg közös tévedésének tartja, hogy a legélesebb harcot vívták a többségi párt és a függetlenek ellen (83. l.), és a „forradalom demokratikus vívmányainak a megsemmisítésével és a kisebbség terrorisztikus diktatúrájával akarták megteremtteni a szocialista társadalmat”. Még a magyar Tanácsköztársaság bukását is felidézi „szörnyű tévedésük” bizonyítására (84. l.). A Spartacus mozgalom bár olyan feladatok megvalósítására vállalkozott, amire a Német Kommunista Párt még nem volt elég erős, a terrort nem a diktatúra, hanem az ellenforradalmi erők képviselték. E politikai terror légkörében

1919 elején megtartott választások a szociáldemokrata pártokra adott nagyszámú szavazat ellenére sem nyertek abszolút többséget: a német munkásosztály számos alapvető jog ellenére is politikai vereséget szenvedett. (Az események tömör jellemzése: Tokody—Niederhauser i. m. 273. s következő lap.)

Bíráló szavaihoz a szerző a két forradalmár egyéniségének nagyságát elismerő szavakat csatol. Liebkechtnek elsősorban mocsoktalan jellemét dicséri. Tisztaszívű, sziklaszilárd jellemű szocialistának tartja, aki mindvégig jót akart és utolsó percéig hitte, hogy csak az általa megjelölt út vezet céljához a proletariátust. Élete kockáztatásától sem riadt vissza, s rendíthetetlenül harcolt meggyőződéséért. Különös hévvel és elszántsággal harcolt a gyilkos militarizmus ellen (82. l.). A porosz militarizmus megdöntésének és Németországának a demokratikus továbbfejlődés útjára lendítésében Rosa Luxemburg szerepét is jelentősnek tartja. Az ő jelleméről is meglehetősen szavakkal emlékezik. Főként férfias tetterejét, elszántságát, lángoló lelkesedését említi, igazi forradalmárként jellemzi, „aki meggyőződéséért elszántan verekedett, szenvedett és meghalt” (uo.). „Hatalmas forradalmi lelkével” együtt nagyra értékeli tudását, fegyelmezett gondolkozását és európai ismereteit s ezekből és temperamentumából fakadó irányító képességeit, okosságát s széles körű elméleti irodalmi tevékenységét (84. l.).

Visszaemlékezés, egyben azonban a századelő szociáldemokrata és haladó demokratikus szellemű polgári nevelésszerményének összefoglalása is *Hrubík Géza*: *Francisco Ferrer*ről, a vértanúhalált halt spanyol forradalmárról. Ferrer (1859—1909) változatos pályát megtett spanyol forradalmár a szociálpedagógiai és szabadiskolai törekvések jelentős képviselője élete utolsó évtizedében 1901-től, a Barcelóniában általa megalapított Escuela Moderna létrejöttétől a spanyolországi haladó nevelési törekvéseknek szentelte életét. Első iskoláját 1901. szeptember 6-án nyitotta meg Barcelonában 60 hat-tizenöt éves fiú- és leánygyermekkel, 1906-ban a jezsuiták nyomására összes iskoláját bezárták. Ekkor már Barcelónában magában 14 ilyen iskola volt; 1908-ban azonban 50 iskola támadt új életre 6000 tanulóval, kiváló tanítókkal (96—97. l.).

1909-ben Barcelónában a súlyos népelnyomás és nyomor felkelést robbantott ki. A Ferrer nevelési törekvéseinek sikerétől feldühödött reakció őt vádolta e mozgalom értelmi szerzőségével, s erre hivatkozva — vérpadra hurcolták.

Hrubík Géza megemlékezése nagy együttérzéssel szól *Ferrer* tanairól. A szociálpedagógia a századforduló óta Európa-szerte széles körben hódított. Nem tagadhatók nemes, humánus célkitűzései, de alapvető tévedései sem. Az elkülönült osztályok létét, annak következményeivel együtt, a nevelés különbözőségével magyarázza, s azok megszüntetését is kizárólag nevelési tényezőktől — az egységes neveléstől várta (*Natorp*, Paul: *Socialpedagogik*. Stuttgart, 1898. 2. 194—245. p.) A művelődési tényezők mellett a politikaiak kisebb-nagyobb mellőzése lényegében a politikai harc megkerülésére irányuló szándékot leplezi. A cikk szerzője Ferrer nézeteivel azonosulva elítéli kora társadalmát, s benne „a civilizált kannibalizmus vérivásának tobzódását”, s a „baromi létfeltétel mellett robotoló nagy tömeg” rabszolgaságát látja, és olyan boldog társadalom kialakulása után vágyakozik, melyben kizárólag „az igazságosság, a kölcsönös szeretet

és megértés ideáljai találnak majd gondos ápolásra és visszhangra”. (94—95. l.) A Ferrer óhajtotta átalakulás eszközei között elsősorban a nép életét középpontba állító történelem-tanítást állítja, s a rideg valóságot és az eszményi társadalmat szembeállító erkölcsi tartalmú jellemformáló olvasmányokat helyezi (95—96. l.). „A történelmet és földrajzot ebben az iskolában a legmodernebb antropologikus felfogás értelmében tanítják — írja Hrubik —, ahol a fősúly a kultúra, civilizáció és tudomány, nemkülönben a nép élete és erkölce fejlődésére helyeződik.” (96. l.)

A szociálpedagógiai elvek megvalósításának lehetőségét Ferrer a szabad iskolák keretében kereste, s törekvései sikere érdekében részt vett, sőt irányító szerepet vállalt a hasonló törekvések nemzetközi szervezetének létrehozásában. Kiemelkedő személyek vettek részt a mozgalomban, amelyeknek Brüsszelben, Rómában, Párizsban, Frankfurtban és Bécsben alakultak nemzetközi központjai. Hrubik különös melegséggel és elismeréssel beszél Sebastian Faure Párizs környéki elhagyott vagy ínséges sorsú gyermekek nevelőintézetéről. Lelkesedéssel beszél a szervezkedés szervezeti eredményeiről, de a legjelentősebb kezdeményezések, példaként megemlített intézmények mellett főként a fő irányelvek meghatározása ragadja meg figyelmét (98. l.).

A szabadiskolai törekvések egyik fontos alapelve nem az ismeretek halmozása, hanem az ember belsejében szunnyadó érzések, értékek fölélesztése. A cikk szerzője a törekvések képviselőivel azonos nézetet vall s a régi rendszer iskoláit kárhoztatja, mivel lemondanak a gyermek lelkének fejlesztéséről, s tehetségei kibontakoztatása helyett inkább degenerálják azt. A nemzetközi szervezet (Ligue internationale pour l'éducation rationnelle d'enfance) valamennyi szabad iskola működésének gerincét képező programja az egész emberi lény harmonikus fejlesztésére törekedett, s az értelmi fejlődés mellett a közügyesség fokozására és szakmai ismeretek közlésére is kiterjedt. Ésszerűséget követelt, vagyis a hit helyett az értelemre és a kor tudományos ismereteire épített. Nem jámborságra és kényszerre alapozott, hanem az egyéni (emberi) méltóság kibontakoztatására. A nemre egyenlő a coeducativ nevelés híve, mert benne a beteges kíváncsiság helyett „az oltalomnak és a magas erkölcsiségnek” biztosítékát látja. Szabadságra törekszik, vagyis a tekintély megsemmisítésével olyan szabad emberi egyéniségek kialakítására, akik mások szabadsága iránt tiszteletet és szeretetet, magukkal szemben pedig nemes önfegyelmet tanúsítanak (98—99. l.).

Ferrer iskolájának az Escuela Moderna-nak módszeréről is elismeréssel ír a szerző. Fontosnak tartja, hogy nem ismeri a záróvizsgát, s a tanulók tehetségük és tapasztalataik alapján évközben is felsőbb osztályba léphetnek, és a tanulók szorgalmát egyedül az érdeklődés felkeltésével fokozzák, nem fenytetés, és félelem révén. A fegyelmet és csendet sem kényszerrel tartják fenn. Szigorú viszont az iskola igazgatósága a felvételnél, s a szülőktől megköveteli, hogy gyermekét az iskola falain kívül hittanra ne tanítsa, mert „a racionális tanítás céltalan volna, ha otthon éppen ellenkezőre tanítanak a gyermeket, mint amit az iskolában tanítottak neki.” (97. l.) Hrubik méltán nagyra tartja Ferrer érdemét, midőn kimondja, hogy iskolái a régi iskola megdöntésével, a rabszolga szellem, a „kizsákmányoló, rablóöszönű állam bástyáit ostromolták”. Művét és szellemét

Giordano Bruno, Savanarolla és Gallilei tevékenységével állítja egy sorba, s hisz abban, hogy nevét „a jövő társadalom szabad emberei hálával és tisztelettel fogják kiejteni”.

Meg kell emlékeznünk még a *Mi történt külföldön?* című rövid, közleményről (64. s köv. lapok). Ez a tárgykör a Népszava naptár évente rendszeresen visszatérő témája volt. Az *S. D.* szignóval jelzett cikk szerzőjét minden valószínűség szerint *Schöner* Dezső személyében kereshetjük. *Schöner* 1907. május óta a lap belső munkatársaként dolgozott, s egyidejűleg a külpolitikai rovatvezetője lett. *Schöner* előbb Budapesten az asztalosok mozgalmában vett részt. 1893-ban vezetőségi tag, 1894-ben a szaklap munkatársa, később pedig felelős szerkesztője lett. A mozgalmon belül önerőből állandóan fejlesztette tudását, bővítette ismereteit. Erre használta fel külföldi útjait, amelyek során fontos társadalmi és mozgalmi tevékenységet is végzett: Londonban a magyar szociáldemokrata egyesület elnökévé is megválasztották. Párizsban a magyar egyesület alelnöke, Berlinben pedig a Petőfi-egyesület elnöke volt. 1906-ban gazdag tapasztalatokkal tért vissza Budapestre. A következő évben került a Népszava szerkesztőségébe, addig pedig a *Famunkás Szövetség* másodtitkáráként dolgozott.

Széleskörű nyelvtudása s közvetlen tapasztalatból szerzett széleskörű ismeretei alapján a Népszava külpolitikai rovatának szerkesztését színvonalasan látta el. A naptárban betűrendben 21 ország neve alatt, de annál valamivel többről közöl pár soros összefoglalást. A legrövidebb 2 sor (Hollandia), a leghosszabb 33 sor (Németország). Egyes címszavakban a kialakulóban levő államokról is szól, pl. Ausztriánál Csehszlovákiáról és Jugoszláviáról.

A szerzőt különösen a külpolitikai és a társadalmi kérdések érdeklik. Ausztriával kapcsolatban pl. szól az új államalakulatokról, megértéssel beszél a súlyos bajokkal folytatott reménytelen küzdelemről, s hogy az élelmiszerek és a szén hiánya „megbénítja iparát és a lakosságot az éhínség áldozatává teszi.” Az egész internacionálé súlyos veszteségeként beszámol *Adler* Viktor haláláról. Angliáról szólva a győzelmi mámor elpárolgását követő hatalmas sztrájkokról beszél, s ezek között is különösen a szállítómunkások, a vasutasok és a bányászok nagyerejű megmozdulásáról. Nemcsak az anyaország, hanem a gyarmatok munkásságának megmozdulását is fontosnak tartja a megemlézésre.

Argentínáról szóló rövid, három soros tájékoztatása is engedményekkel záruló forradalmi megmozdulásokról beszél. Hasonló közlést ad az Amerikai Egyesült Államokról is (64. l.). Bulgáriából erős köztársasági mozgalmakról tudósít. Viszonylag részletesen ismerteti a Németországban lejátszódó politikai küzdelmeket, a különböző szocialista csoportosulásokról s azok viszonyáról éppúgy szól, mint azoknak és a demokratikus polgári elemeknek az ellenforradalmi erőkkkel vívott küzdelméről. Megemlíti *Liebknecht* Károly és *Rosa Luxemburg*, valamint a 73 éves korában tüdőgyulladásban elhunyt *Franz Mehring*, s a merényletnek áldozatul esett *Hugo Haase* halálát (66–68. l.).

Oroszországgal kapcsolatban 1919 végén az ellenforradalmi hadseregek győzelmének lehetőségét valószínűnek tartja, s a hatalmas birodalom „szertehullását”-ról tényként beszél. Olaszországból belső forrongásokról, Portugáliából hatalmas sztrájkokról, Spanyolországból pedig a nép forrongásáról tájékoztat. Svájcra szólva kiemeli a kormány

által fegyveres erővel levert kiterjedt munkásmegmozdulásokat, a II. Internacionálé újjraéledését, a Bernben megtartott nemzetközi szocialista kongresszust, majd az Internacionálé Luzernben tartott tanácskozását.

Csupán néhány sorban kívánok szólni a naptár szépirodalmi részéről. *Farkas Antal*: Bukás után című verse hiányzik a korrektúralapok közül (19. l.), megtalálható azonban a fennmaradt anyagban: *Hó lesz* című novellája (85. s köv. l.). A tél ürügyén az elmúlásról, a kikerülhetetlen pusztulásról beszél a reménytelenség hangján. Hasonló érzelmeket közvetít *Gyagyovszky Emil*: *És ha győznénk* című, Kaukázus 1918. keletkezésű költeménye (69. l.).

„Ki adhatja vissza lelőtt sasnak röptét,
Esett lelkünk útját a kék magasságban?” —

Indítja versét a költő. A válságba sodródott emberi életről és a pusztuló természetről adott gazdag anyag, a gyötrődő hangulatot a vers gondolati és nyelvi ritmusával is fokozva adja meg végző választát:

„Csöndes most a házunk, holt emlékek benne,
Oly szomorú minden, mintha kriptá lenne,
Asszony régi csókját, gyermek kacagását
Hogyha százszor győzünk, nincs ki visszaadja...”

Kevésbé csüggedt hangú, sőt bátorító visszhangú *Bodrogi Zsigmond*: *Ne csüggedj...* 1919. szeptemberi keltezésű verse (78. l.). Vezető gondolata: „a múlt sötétje, átka véget ér” ... „mi nem leszünk alul” ... „Ne csüggedj sorstestvér!” *Bodrogi* másik, *Csöndes most a pusztá...* című 1919. augusztusi keltezésű versét a bánat és a bosszúvágy hangja hatja át. A csöndes pusztá néma lett, mintha az élet is kihalt volna. Őszi szellő sír, a „fekete-gyász” borul a pusztára:

„Magyar urak, zokog a föld
átkát szórja rátok...
Ti hoztátok rája a gyászt:
meglátjátok, fog majd
rajtatok az átok.”

Mankó József: *Az élet vágya úz...* című verse egyéni leszámolás formájában fejez ki hasonló gondolatot:

„Az élet vágya úz,
Hazug ígéssel nem vértetem magam
Holnapos csodákra.

Sorsom munka lesz, de lesz nagy igazam.
Csak emberszívemet viszem át új
Fölszabadulásra”

Közli a naptár Anatole *France* : A két szabó című kis jellemrajzszerű novelláját is.

Figyelemre méltó a naptár tervezett *képanyaga*. Ennek sorában megtaláljuk a Szociáldemokrata Párt legjelentősebb és legjellegzetesebb képviselőinek (Garami Ernőnek, Kunfi Zsigmondnak, (29. l.), Pleidl Gyula, Garbai Sándor, Csizmadia Sándor és Haubrich József arcképé: (102, 105. l.), továbbá az októberi forradalom fontos eseményeiről készült képeket. Gyűlés a Váci-úton (33. l.); A 48-as honvédek képviselője a köztársaság kiáltásán (37. l.). A Tanácsköztársaság korának politikai eseményeit idéző felvételek. !Főlfegyverzett munkások, védőrök csoportjai (45. l.), 1919. Május elseje, Szabó Ervin szobra a Deák-téren, A háztartási alkalmazottak csoportjai (67. l.). — A munka temploma a parlament előtt (71. l.), — Népgyűlés Miskolcon (73. l.), — Mozisok a menetben (75. l.). — A csepeliek, — Hatvan környékén — a parancsnok beszédét éljenzik. (77. l.) Gyűlés a parlament előtt 1919. június 7-én. (83. l.) — Több kép őrizte a Tanácsköztársaság szociálpolitikájának emlékét: Május elseje, A proletárgyermekek mulatsága a Népligetben (61. l.), A Kassalik-telep megnyitása. (65. l.) Dolgoznak a veteményeskertté átmunkált lóversenytéren. (73. l.) Mezei iskola a Tatai-úton. (91. l.)

Közli a naptár a szakszervezeti kormány tagjainak csoportképét (93. l.).

Megörökíti a fehérterror vandál pusztítását: A Népszava könyvtárszobája (55. l.), — a párt gazdasági hivatalának egyik szobája a rendőrség pusztítása után (57. l.).

КАЛЕНДАРЬ ГАЗЕТЫ «НЕПСАВА» (НАРОДНОЕ СЛОВО) НА 1920-Й ГОД

(Резюме)

История одного неизвестного номера Календаря газеты «Непсава» (Непсава Наптар) на 1920 год после поражения Венгерской Советской республики.

Автор сообщает о пока неизвестном номере Календаря газеты «Непсава» на 1920-й год, сохранившемся в виде корректурного оттиска. Будучи наследницей издаваемого с 1878 по 1893 года «Рабочего Календаря» (Мункаш Наптар) Рабочная Еженедельная Хроника (Мункаш Хети Кроника) и ее немецкий эквивалент — Arbeiter ubchen Kronik с 1896 до 1919 года издавались регерляно лод названлем «Непсава Наптар» (Календарь газеты Непсава). Начиная с 1922 года Календарь издавался до 1943 года. В 1944 году издание получило название «Мункаш Наптар» (Рабочий календарь).

Об описываемом в настоящей статье календаре пока еще не упоминалось в литературе. Единственный по нашим сведениям экземпляр, состоящий из корректурных листов, лежащий в основу нашего сообщения, был зарегистрирован дебреденской университетской библиотекой в 1939 году, однако вместе с другими материалами он валялся в неполном, несобранном виде. На основе уцелевшего материала и приложенного к нему Содержания можно установить, что отсутствует из листов корректуры календаря. Из «Непсава Наптар» отсутствуют календарная часть, почтовый тариф и чистый лист для примечаний. (листы 3—18). Целый Календарь содержал 114 листов. Из тектовой части календаря потерялось 10 листов. В ней были помещены: стихотворение Антала *Фаркаша* «После поражения» (листы 19—20), статья Мано *Бухингера* «Прошлое и будущее» (листы 21—26) и два листа из статьи Шаму *Ясаи* «Профсоюзы Венгрии на войне и в революции» (листы 59—60).

Среди сообщений календаря выдающееся место занимает статья под заглавием «Три революции». Под псевдонимом «Register» скрывается вероятно Михай *Ревес*. Статья была написана за первые 2 недели ноября 1919 года. В положениях автора отражается гнет контрреволюционного террора и противоречивые позиции Социал-демократической партии. Автор статьи дает характеристику угнетающей политики венгерских господствующих классов, подчеркивает необходимость сотрудничества с радикальной частью буржуазии, но не умалчивает о трудностях этого сотрудничества. Он критикует правительственную систему и руководителей Венгерской Советской республики, однако еще сильнее осуждает «страшный», как он говорит, террор контрреволюции. Всего лишь о деятельности Социал-демократической партии и профсоюзов говорит он с признанием.

Идеологической поддержке рабочего класса служила статья Арпада *Сакашича* «О христианском социализме». Он также делает несколько критических замечаний в адрес Венгерской Советской республики, в то же время он утверждает, что из её поражения нельзя делать вывод о крахе теории о социализме. Причину поражения он видит в первую очередь в том, что не-

A dőke-fehély terror idejéből. A Népszava szerkesztőségének egyik szobája a rendőrségi pusztítás utján.

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok

Bényei Józsefné : Az 1910-es Népkönyvtári címjegyzék ideológiája. — Идеология Каталога «Народных библиотек» составленного в 1910 году. (Резюме)	5
Csifry István : Könyvtári kutatások Debrecenben. — Eine Werkstatt bibliothekarischer Forschungen in Debrecen 1950—1975. (Auszug.)	37

Közlemények

Ember Ernő : Weszprémi István beszélgetése József császárral. — Ein Gespräch zwischen István Weszprémi und Kaiser Joseph II. (Zusammenfassung.)	71
Gombáné Lábos Olga : Megjegyzések Milotai Nyilas István Agendájához. — Interessante alte Marginalien zu István Milotais „Agenda“ (Kolozsvár 1621.) (Auszug.)	85
Lengyel Imre : Adalék a Teleki-téka keletkezéséhez Teleki Sámuel J. Chr. Beckhez írt leveleiből. — Beitrag zur Entstehung der Teleki-Bibliothek in Marosvásárhely aus den Briefen von Sámuel Teleki an J. Chr. Beck. (Auszug.)	95
Eszter Ojtozi : Kirchenslawische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs. I. — Egyházi szláv könyvek a máriapócsi monostor könyvtárából. (Összefoglalás.)	119
Pukánszkyé Fábíán Judit : Néhány gondolat Arany János Byron-fordításairól. — Some thoughts on the Byron translations of János Arany. (Summary.)	133
Dieter Schmidmaier : „Geschichte der Bibliotheken — Geschichte der Erziehung“ am Beispiel bibliothekspädagogischer Bestrebungen im Deutschland und Österreich des 17. und 18. Jahrhunderts	143
Sonkoly István : Gyulai Pál. (Születésének 150. évfordulója alkalmából)	153
Tóth Béla : Maróthi György három kiadatlan levele. (Bevezetésül: Maróthi leveleinck stílus-sajátságairól.) — Drei nicht veröffentlichte Briefe von György Maróthi. Einige stilistische Besonderheiten der Briefe. (Zusammenfassung.)	161
Targa Zoltánné : Népszava Naptár az 1920-dik évr. (Egy ismeretlen Népszava Naptár és sorsa a Tanácsköztársaság bukása után.) — Календарь газеты «Нэпсава» (Народное слово) на 1920-й год. (Резюме)	173

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Бенеи Йозефине</i> : Идеология каталога заглавий «народных библиотек», составленного в 1910 году.	5
<i>Д-р Иштван, Чюри</i> : Библиотечные исследования в Дебрецене	37

ПУБЛИКАЦИИ

<i>Эрне, Эмбер</i> : Беседа Иштвана Веспреми с Кайзерем Йозефом.	71
<i>Гомбанэ, Лабош Олга</i> : Примечания к «Агенде» Иштвана Нилаша Милотаи. (Клуж, 1621).	85
<i>Имре, Лендел</i> : Некоторые данные к возникновению библиотеки Телеки из писем Шамуела Телеки написанных к И. Хр. Бек.	95
<i>Эстер, Ойтози</i> : Старопечатные славянские книги из библиотеки монастыря Мариапоч	119
<i>Пуканскине Д-р, Юдит Фабиан</i> : Несколько мыслей о переводах произведений Байрона поэтом Йанош Арань	133
<i>Диэтер Шмидмайер</i> : «История библиотек — история воспитаний» на основе германских и австрийских библиотечных педагогических стремлений в 17-ом и 18-ом веках.	143
<i>Иштван, Шонкой</i> : Пал Дюлаи. (По поводу столетия со дня его рождения.)	153
<i>Бела, Тот</i> : Три неизданных письма Дёрдя Мароти. (Введение: О стилистических характерных чертах писем Мароти.)	161
<i>Варга Золтаннэ, Матилд, Мате</i> : Календарь «Непсава» на 1920-ый год. Один неизвестный календарь «Непсава» и его история после падения Венгерской Советской Республики.)	173

CONTENTS

<i>Mrs. Elisabeth Bényei</i> : The ideology of the People's Library Catalogue from in 1910.	5
<i>István Csúry</i> : Library researches in Debrecen. 1950—1975.	37

Publications

<i>Ernő Ember</i> : The conversation of István Veszprémi with the Kaiser Joseph. I.	71
<i>Mrs. Gomba, Olga Lábos</i> : Some Comments on the "Agenda" by István Milotai Nyilas. (Cluj, 1621.)	85
<i>Imre Lengyel</i> : Some additional material to the genesis of the Teleki-library from Samuel Teleki's letters written to J. Chr. Beck.	95
<i>Eszter Ojtozi</i> : Religious slavic books from the monastery library in Máriapócs	119
<i>Mrs. Pukánszky, Judit Fábán</i> : Some thoughts on the Byron translations of János Arany	133
<i>Dieter Schmidmaier</i> : "History of libraries — history of education" on the basis of library pedagogic pursuits in the 17th and 18th centuries	143
<i>István Sonkoly</i> : Pál Gyulai. (On the 150 th anniversary of his birth.)	153
<i>Béla Tóth</i> : Three unpublished letters of György Maróti. (Introduction: on the stylistic peculiarities of Maróti's letters.)	161
<i>Mrs. Varga Matilda Máté</i> : A "Népszava" (People's Word) Diary for 1920. (An unknown "Népszava" Diary and its history after the failure collapse of the Hungarian Soviet Republic.)	173

Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára

Felelős kiadó: Csűry István

Készült monószedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601–59 és MSZ 5602–55 szabvány szerint

77.4036.66-11-12 Alföldi Nyomda, Debrecen